

22.051
6-90 *Абдурахмон Кулмаматов*

УМУРТҚАСИЗЛАР ЗООЛОГИЯСИДАН ЎҚУВ-ДАЛА АМАЛИЁТИ

28.691

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

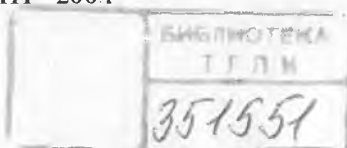

А. Қулмаматов

УМУРТҚАСИЗЛАР ЗООЛОГИЯСИДАН ЎҚУВ-ДАЛА АМАЛИЁТИ

*Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги олий ўқув
юртлари талабалари учун ўқув қўлланма сифатида
тасдиқлаган*

ТОШКЕНТ „ЎҚИТУВЧИ“ 2004

Тақризчилар: б.ф.д., проф. О.М.Машлопов,
б.ф.н., доц. Б.А.Муминов

Университетлар, педагогика институтларининг биология факультети талабалари ҳамда умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейларнинг биология ўқитувчилари ва ўқувчилари учун мўлжалланган мазкур ўқув қўлланмада ўқув-дала амалиётининг мақсади, вазифалари, амалиёт учун зарур бўлган жиҳозлар ва улардан фойдаланиш, экскурсиялар ўтказиш қоидалари, ҳайвонларни йиғиш, коллекция тайёрлаш, улар устида кузатиш олиб бориш усуллари баён этилган.

Ўқув қўлланманинг систематика бўлимида икки юздан ортиқ ҳайвон турининг тузилиши, тарқалиши, амалий аҳамияти баён этилган ва расмлари берилган. Шунингдек, Ўзбекистон „Қизил китоб“га киритилган умуртқасиз ҳайвонлар рўйхати илова қилинган.

А 4102020000-126 Катъий буюрт. — 2003
353(04)—2003

ISBN 5-645-04116-X

© „Ўқитувчи“ нашриёти, 2004

Ж И Р И Ш

Умуртқасизлар зоологиясидан ўтказиладиган ўқув-дала амалиётининг асосий мақсади—талабаларнинг ушбу фан бўйича назарий ва лаборатория машғулотларида олган амалий билимини мустаҳкамлашдан иборат. Талабалар амалиёт давомида ҳайвонларнинг хилма-хил турларини табиий шароитда ўрганади ва улар устида кузатиш олиб боради. Ўқитувчи раҳбарлигида ҳайвонларни йиғишнинг асосий усуллари билан танишади. Уларга ишлов бериш, қуритиш, фиксация қилиш, коллекция тайёрлаш, сақлаш ва уларнинг турини аниқлаш бўйича маълум кўникмага эга бўлади. Шу билан бир қаторда, талабалар ўқув-дала амалиётида умуртқасиз ҳайвонлар бўйича илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш усулларини ҳамда илмий адабиёт устида ишлашни ҳам ўрганади. Ўқитувчи раҳбарлигида маълум мавзулар юзасидан мустақил иш бажаради.

Ўқув-дала амалиёти ҳайвонларнинг табиий яшаш муҳити, яъни биотопларида ўтказилади. Амалиёт ўтказишда текширилаётган жойнинг рельефи, тупроғи ва ўсимликлар дунёсига, фойдали, ноёб ҳамда „Қизил китоб“га киритилган ҳайвонлар турига алоҳида эътибор берилади.

Амалиёт давомида, имкони борича, паразит ҳайвонларни ҳам ўрганиш лозим. Чунки умуртқасиз ҳайвонларнинг 120 мингдан ортиқ тури турли хил ҳайвонлар, ўсимликлар ва одамда паразитлик қилиб яшайди. Паразит ҳайвонлар яшаш шароити, тузилиши, ҳаёт тарзи ва бошқа хусусиятларига кўра, эркин ҳолда яшовчи ҳайвонлардан тубдан фарқ қилади. Маҳаллий шароитдан келиб чиққан ҳолда, малакали ўқитувчилар раҳбарлигида паразит ҳайвонларнинг маълум -бир гуруҳини, хусусан, бир ҳужайрали (содда) паразит ҳайвонлар, паразит чувалчанглар (гельминтлар) ёки паразит бўғимоёқлилар ва ҳоказоларни ўрганиш лозим.

Ўқув-дала амалиёти давомида ҳар бир талаба сув ҳавзалари фаунасининг 30—35 вакилини, тупроқда яшайдиган ҳайвонларнинг тахминан 20—22 турини ва Ер юзасида яшайдиган ҳашаротларнинг 60—70 турини билиши керак.

Умуртқасизлар зоологиясидан ўқув-дала амалиётини ўтказиш учун баҳор ойлари ва ёз фаслининг биринчи оyi энг қулай муддат ҳисобланади.

Ўқув режасига мувофиқ, биология бакалаври йўналиши бўйича умуртқасиз ҳайвонлар зоологиясидан амалиёт учун кундузги бўлим талабаларига 12 кун, сиртқи бўлимдагиларга 4 кун ажратилган. Ҳар бир машғулот учун кунига: эрталаб 4—5 соат ва кечки лаборатория машғулотлари учун 2—3 соат режалаштирилади. Амалиёт ўтказиладиган гуруҳдаги талабалар сони 10—12 тадан ошмаслиги керак.

Ўқув-дала амалиёти охирида талабалар ўзи йиққан материал билан бирга ёзма ҳисобот ҳам топширадилар. Амалиёт юзасидан яқунловчи конференция уюштирилиб, ҳисоботлар муҳокама қилинади. Амалиёт давомида йиғилган материаллардан курс ва диплом ишларини ёзишда фойдаланиш ҳам мумкин.

Ўқув-дала амалиётининг мақсади ва вазифалари

Ўқув-дала амалиётининг мақсади талабаларнинг назарий ва лаборатория машғулотлари вақтида олган амалий билимини мустақкамлаш ва чуқурлаштиришдан, уларни амалда қўллаш, ҳайвонларни кузатиш, йиғиш, аниқлаш, қайта ишлаш кўникмаларини ҳосил қилиш ва табиатда содир бўлаётган ҳодисаларни мустақил равишда кузатиш орқали уларнинг сабабини аниқ тасвирлай олишга ўргатишдан иборат. Бу вазифаларни бажариш учун ўқитувчи талабалар билан қатор тадбирларни амалга оширади. Жумладан, у амалиёт давомида талабалар билан хилма-хил мазмундаги бир неча экскурсия ўтказди. Экскурсиялар давомида ҳайвонларни йиғишнинг асосий методларини, уларни қайта ишлаш, қуритиш, фиксация қилиш, коллекция тайёрлаш ва сақлаш, ҳайвонларни систематик

гуруҳлар—таксонлар бўйича аниқлаш ва расмийлаштиришга ўргатади.

Талабаларнинг вазифаси эса ўқитувчи томонида баён қилинган йўл-йўриқ ва материалларни диққат билан тинглаш ҳамда ўзлаштиришдан табиатда кузатувчанлик малакаси ва кўникмасини эгаллаш, кузатиш ишларини мустақил равишда амалга оширишдан, илмий-тадқиқот ишларининг асосий методлари билан танишиш ва ўқитувчи раҳбарлигида маълум мавзулар бўйича иш олиб боришдан, тирик бурчак ташкил этиш малакаси ва кўникмасини эгаллашдан иборат. Шунингдек, талабалар табиатни муҳофаза қилиш қоидалари доирасида ноёб ва нодир ҳайвонларни билиши ҳамда уларни муҳофаза қилишда бевосита иштирок этиши; зараркунандалар, касаллик тарқатувчи ва паразит ҳайвонларнинг асосий вакилларининг тарқалиши, биологияси (ҳаёт тарзи) ва зарарини ҳамда уларга қарши кураш усулларини билиши керак.

Маълумки, умуртқасизлар зоологиясидан ўқув-дала амалиёти экология йўналишида олиб борилади. Шунга кўра, талабалар амалиёт давомида сувда, тупроқда ва ер юзида (қуруқликда) яшовчи ҳайвонларнинг хилма-хиллигини, тузилиши ва биологик хусусиятларига кўра, ўзаро фарқини бевосита билиши зарур.

1- бўлим

УМУРТҚАСИЗЛАР ЗООЛОГИЯСИДАН ЎҚУВ-ДАЛА АМАЛИЁТИНИ ЎТКАЗИШ ЮЗАСИДАН УМУМИЙ МЕТОДИК КЎРСАТМАЛАР

1.1. Ўқув-дала амалиётини ташкил этиш

Умуртқасизлар зоологиясидан ўқув-дала амалиёти ўқув дастурининг давоми бўлиб, уни ўтказишга 72 соат ажратилган. Ўзбекистон шароитида май-июнь ойлари амалиёт ўтказиш учун энг қулай давр ҳисобланади. Чунки бу даврда кўпчилик ўсимликлар гуллаган бўлиб, айниқса, бўғимоёқли ҳайвонлар актив ҳаёт кечираётган бўлади. Дала амалиётини тоғларда ва тоғ олди туманларда ўтказиш ўқув дастурида берилган мавзуларнинг тўлиқ бажарилишига имкон беради.

Ўқув-дала амалиётининг дастури уни ўтказиш жойига қараб ўзгариши мумкин. Масалан, денгиз ва йирик дарёлар бўйида амалиёт ўтказилганда, сув ҳайвонларини ўрганишга кўпроқ вақт ажратилади. Чўл ва тоғ зоналарининг фаунаси ҳам бири-бирдан тубдан фарқ қилади. Ўзбекистонда ипак курти ва ғўзада учрайдиган зараркунанда умуртқасиз ҳайвонларни ўрганиш бўлажак биология ўқитувчиларини тайёрлашда муҳим ўрин тутди. Амалиёт давомида 1—2 та экскурсия ана шу мавзулар бўйича ўтказилиши керак. Бундан ташқари, дала амалиётининг мазмуни раҳбар ўқитувчининг мутахассислигига ҳам боғлиқ.

Дала амалиётининг биринчи куниди талабалар унинг мақсади, мазмуни ва ўтказиш тартиби билан танишади. Бунда ўқитувчи амалиёт ўтказиладиган жойнинг табиий-географик тафсилоти, асосий биоценозлари ва уларнинг рельефга боғлиқлиги, ўсимликлари ва шу жойдаги хўжаликнинг фаолияти ҳақида гапиради. Шундан кейин яқин ўтлоқларга экскурсия уюштирилади ва талабалар дала амалиёти давомида фойдаланадиган жиҳозлар, жумладан, сачок, морилка, пинцет, лупа ва бошқа асбобларнинг тузилиши, уларни ишлатиш методикаси билан таништирилади. Ўқитувчи сачокни ишлатиш, морилкани ишга тайёрлашни, ҳайвонларни йиғиш ва жонсизлантириш усулларини кўрсатади. Талабаларга кундалик юритиш қоидалари, кузатиш ишларини олиб бориш мазмуни, экскурсия давомида хавфсизлик чоралари, заҳарли ҳайвонлар (чаён, ўргимчак, ари ва бошқалар)дан сақланиш, кам учрайдиган ва йўқолиб бораётган умуртқасиз ҳайвонларни муҳофаза

қилиш ҳақида маълумот берилади. Шундан кейин талабалар асосий фиксаторлар ва уларни қўллаш, ҳашаротларни пахта тўшакларга жойлаштириш, этикетка тайёрлаш, текислагичлардан фойдаланиш, систематик ва тематик коллекциялар тузиш ишлари методикаси билан таништирилади. Ўқитувчи лагерда бажариладиган ижтимоий-фойдали меҳнат, маънавият ва маданий-оқартув ишлари ҳақида гапириб, иш кунини якунлайди.

Экскурсия бошланишидан олдин талабалар керакли асбоблар (сачок, морилка, пробирка ва банкалар, пинцет ва бошқалар) билан таъминланади. Ҳар бир кичик гуруҳ бўйича тайинланган навбатчи талаба дала сумкасида амалиёт учун зарур фиксаторларни олиб юради ва экскурсия давомида улашиб туради.

Ўқув-дала амалиёти давомида сувда, тупроқда ва ер юзасида яшайдиган ҳамда паразитлик билан ҳаёт кечирадиган умуртқасиз ҳайвонлар ўрганилади. Шундан келиб чиққан ҳолда қуйидаги мавзулар бўйича экскурсия уюштирилади:

1. Очиқ ўтлоқ, чўл, адир ва яйлов зоналарида яшайдиган умуртқасиз ҳайвонларни ўрганиш.

2. Сув ҳавзаларида яшайдиган умуртқасиз ҳайвонларни ўрганиш.

3. Дарахтзор ва бутазорларда яшайдиган умуртқасиз ҳайвонларни ўрганиш.

4. Тоғ, ўрмонларда ва арчазорларда яшайдиган умуртқасиз ҳайвонларни ўрганиш.

5. Мевали боғларда ва ёнғоқзорларда яшайдиган умуртқасиз ҳайвонларни ўрганиш.

6. Қишлоқ хўжалик экинлари (ғалла, сабзавот, гўза ва беда) далаларида яшайдиган умуртқасиз ҳайвонларни ўрганиш.

7. Тупроқда яшайдиган умуртқасиз ҳайвонларни ўрганиш.

8. Чорва моллари (қорамол, қўй-эчки ва бошқалар)да паразитлик қилиб яшайдиган ҳайвонларни ўрганиш.

9. Эски иморатлар ва турар жойларда учрайдиган умуртқасиз ҳайвонларни ўрганиш.

10. Тут ипак қурти ва асалариларни ўрганиш.

Ўқув-дала амалиёти вақтидаги иш формалари—экскурсия ва лаборатория машғулотларидан иборат.

1.2. Ўқув-дала амалиёти даврида хавфсизлик техникаси қоидалари

Ўқув-дала амалиёти муваффақиятли ўтишининг омилларидан бири хавфсизлик қоидаларига ва санитария талабларига риоя қилишдан иборат. Бу, демак, дала лагерини таш-

кил этиш, лагерь тартиб-қоидаларига амал қилиш, маршрутни белгилаш ва ўтказиш, белгиланган кун тартибига ва интизомга қатъий амал қилишдир.

Дала амалиёти агробиостанцияларда, соғломлаштириш спорт лагери ёки қишлоқ мактабларининг базаларида ўтказилса, янада яхши ва унумли ўтади. Баъзан амалиётни очиқ далаларда, палаткаларда яшаб ўтказиш мумкин. Шунинг учун дала лагерини қияликларга, ўпирилиш хавфи бўлган ерларга ҳамда дарёлар қирғоғига жойлаштириш мумкин эмас. Палаткалар қозиқ ёрдамида маҳкам ўрнатилиши, четлари тупроқ билан бостирилиши ва ёмғир сувлари оқиб кетиши учун атрофида ариқчалар бўлиши лозим.

Об-ҳаво ёмонлашса (момақалдиरोқ бўлса, бирдан ёмғир ёғиб кетса, кучли шамол бўлса, туман тушса ва бошқа ҳолатларда) экскурсияга чиқилмайди ва маршрутдаги ҳаракатлар тўхтатилади. Экскурсияни куннинг ёруғ вақтида ўтказиш ва қоронғи тушмасдан лагерга қайтиб келиш керак; маршрутни якка ҳолда ўтказиш ва тунги вақтда ҳаракат қилиш ман этилади; маршрутлар вақтида талабалар бир-биридан узоқлашиб кетмаслиги керак. Ана шунда гуруҳ аъзолари бир-бирини кўра олади ёки товуш ёрдамида боғлана олади ва ўзаро ёрдамлаша олади. Маршрут қатнашчиларидан биронтаси ортда қолиб, кўринмай ёки товуши эшитилмай қолганда, гуруҳ бошлиғи ҳаракатни тўхтатиб, уни кутиб туриши шарт. Тоғда юрганда эҳтиётсизлик қилиб тошларни тушириб юбориш ва омонат турган катта тошларни ағдариш ман этилади; тик қияликлар ва сочма тошлар бор жойлардан айланма чизиқли йўл бўйлаб кўтарилиш ва тушиш зарур. Экскурсия даврида заҳарли ҳайвонлардан сақланиш мақсадида чаён, ўргимчак, ари ва баъзи кўпоёқлиларни қўл билан ушлаш қатъий ман этилади. Палаткаларда ёнаётган шам ва лампаларни назоратсиз қолдириш, лагерь территорияси ва маршрутларда гулхан ёқишга мутлақо рухсат берилмайди.

Дала лагеридаги ободончилик, тозалик санитария-гигиена талабларига жавоб бериши керак. Жумладан, ҳар 6—7 кишига биттадан бет-қўл ювгичлар бўлиши, улар тош ва кум ётқизилган майдончаларга ўрнатилиши лозим. Ҳожатхона ва ахлат ташланадиган хандақларни палаткадан ва сув манбаидан 30 метр масофадан кам бўлмаган жойда қуриш зарур. Бу жойларни вақт-вақти билан дезинфекциялаб туриш керак.

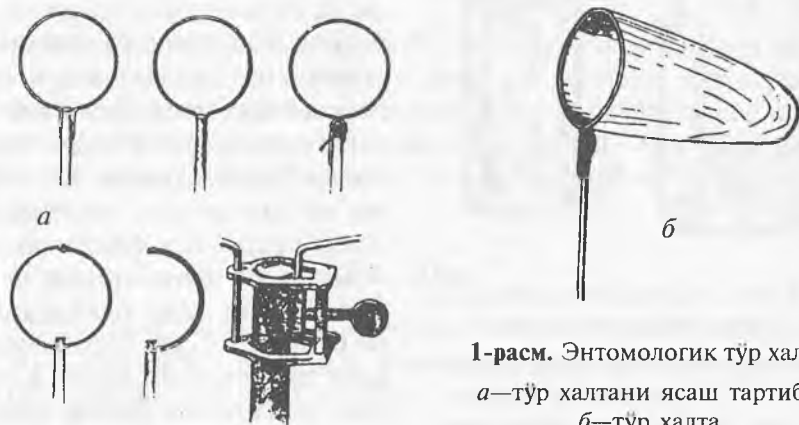
Дала амалиёти даврида талабалар лагерь ва дала учун махсус уст-бош ва оёқ кийим олиши керак.

1.3. Амалиёт ўтказишда зарур бўладиган ўқув жиҳозлари ва асбоб-ускуналар

Ўқув-дала амалиёти вақтида ҳар хил гуруҳларга мансуб умуртқасиз ҳайвонларни йиғиш ва уларни қайта ишлаш учун турли ўқув жиҳозлари ва асбоб-ускуналардан фойдаланилади.

1.3.1. Энтомологик тўр халтача (сачок)

Сачок билан учаётган, ўсимлик устида қўниб турган ва тупроқ юзасида учрайдиган турли хил ҳашаротлар (капалаклар, ниначилар, пардақанотлилар, қўнғизлар, тўғриқанотлилар ва бошқалар) тугилади. Сачок уч қисмдан иборат: ёғоч даста, темир ҳалқа ва газмол (сурп, бўз) дан тикилган цилиндрсимон (баъзан конуссимон) халтадан иборат. Уzunлиги 1–1,2 метр (диаметри 5–6 см) бўлган ёғоч таёқнинг учига сим (диаметри 3–4 мм) ҳалқа ўрнатилади. Узунлиги 60–70 см, эни 30–40 см ли халтача сим ҳалқага айлантририлиб тикилади (1-расм). Сачокни талабаларнинг ўзи ясайди.

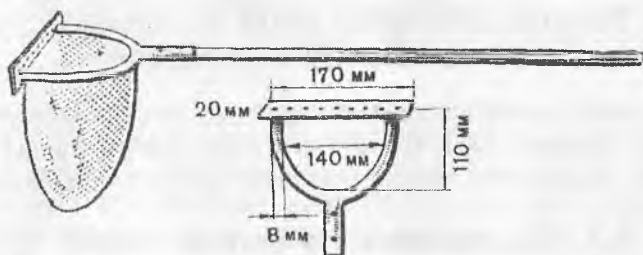

1-расм. Энтомологик тўр халта:
а—тўр халтани ясаш тартиби;
б—тўр халта.

1.3.2. Гидробиологик сачок (сув тўр халтачаси)

Сувдаги умуртқасиз ҳайвонлар сув сачокларида йиғиб олинади. Сачок юқорида қайд этилган усулда ясалди. Лекин симнинг қалинлиги 5–6 мм бўлиши, тўр халтачани эса сувни яхши ўтказадиган газламадан тикиш керак. Таёқнинг узунлиги 1–1,2 м, халтанинг чуқурлиги ва эни 20 см бўлиши керак.

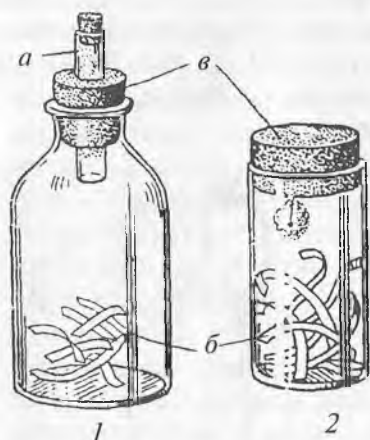
Бундан ташқари, сув ҳайвонларини тутишда планктон тўри ва куракчалардан ҳам фойдаланилади (2-расм).

2-рasm. Сув түр халтачаси.

1.3.3. Морилка

Бу ҳамма экскурсиялар учун зарур бўлган шиша ёки пластмасса идиш бўлиб, унда турли хил ҳайвонлар жонсизлантирилади (нобуд қилинади). Бунинг учун морилканинг ичига

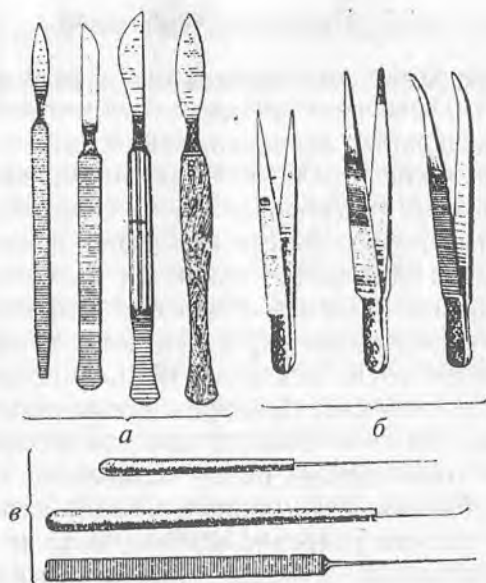
3-рasm. Ҳайвонларни йиғиш учун шиша идишлар (морилка):

- 1—морилка шиша найча билан (a);
2—ёпиқ ҳолдаги морилка;
a— пробка; б—кесилган қоғоз бўлакчалари.

хлороформ ёки эфир шимдирилган пахта бўлакчаси солинади. Шу усулда морилкалар ҳар экскурсиядан олдин тайёрланади. Эфир ва хлороформ учувчан бўлганлиги учун уларни экскурсияга зарур миқдорда олиб чиқиш ва кун давомида бир неча марта янгилаб туриш керак бўлади. Морилка ўрнига ҳажми 200–500 мл ли шиша ёки пластмасса банкалардан ҳам фойдаланиш мумкин. Бу идишларнинг оғзи 5–6 см дан кенг бўлмаслиги ва бўйи 10–15 см бўлиб, қопқоғи зич ёпилиши керак. Қопқоқ банка оғзига боғлаб қўйилади. Банкага кенглиги 1 см, узунлиги 6 см бўлган филтър қоғоз солинади. Филтър қоғоз ҳашаротлар ажратадиган намни ўзига тортади ва уларнинг ташқи ўсимталари, оёқлари, қанотларини механик шикастланишдан сақлайди (3-рasm).

1.3.4. Пинцет, скальпель ва ниналар

Пинцетнинг катта-кичиклиги ва шакли ҳар хил бўлиб, экскурсия ва лаборатория ишларида фойдаланилади. Пинцет билан заҳарли ҳайвонлар (чаёнлар, ўргимчаклар, арилар, кўп-

4-расм. а—скальпеллар; б—пинцетлар; в—ниналар.

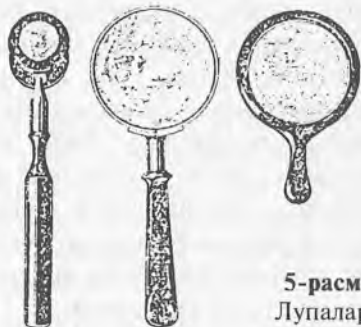
оёқлилар ва бошқалар), гўнгхўр ва ўлаксахўрларни, шунингдек, майда жониворларни ушлаб морилка ва бошқа идишларга солинади. Пинцет ҳайвонларни пахтали тўшакчаларга жойлаштиришда ва фиксация қилишда ҳам ишлатилади. Экскурсия вақтида пинцетни (лупа каби) ипга боғлаб, бўйинга осиб юрилади (4-расм).

1.3.5. Лупа

Лупа экскурсияда ва лаборатория машғулоти вақтида материални қайта ишлашда фойдаланиладиган оптик асбоб бўлиб, қўл ва штативли хиллари мавжуд (5-расм).

1.3.6. Экскурсия челаги

Челакнинг ҳажми 3—5 литр бўлиб, чувалчанг, моллюскалар ва сув ҳайвонларини йиғишда ишлатилади. Шунингдек, ўсимликларнинг зарарланган қисмлари: меваси, барги, илдизи, пўстлоғи ёки новдаси солинади.

5-расм.
Лупалар.

1.3.7. Пахтали тўшакчалар

Булар ҳашаротлар коллекциясини тузиш ва сақлашда фойдаланилади. Тўшакчани тайёрлаш учун картондан 13—22 см катталиқдаги квадратлар кесилади, кейин уларнинг устига 0,5 см қалинликда пахта тўшаллади. Шундан сўнг юпқа қоғоздан конверт (халтачалар) тайёрланади. Бунинг учун ўлчами картон тўшакдан 3 баравар катта бўлган юпқа қоғоз қирқиб олинади, унинг ўртасига тўшакча қўйилади ва қоғознинг четлари тўшакчанинг устига букланади. Ҳар бир тўшакчанинг устига тўшакчадан катта бўлмаган бир варақ қоғоз қўйилади.

Дала амалиёти учун, булардан ташқари, ҳар хил катталикдаги қайчи, скальпель, пробирка, банка, ваннача, пичоқ, белкурак, нина, бир хил рангли клеёнка ва пластинкалар, қутича, шиша цилиндрлар, петри идишлари, соат ойнаси, бюкс, пипетка, буюм ва ёпқич ойналар, оддий ва рангли қалам, сиёҳ, ручка, тушь ва ўчирғич, альбом, дафтар ва блокнотлардан фойдаланилади. Булардан ташқари, микроскоп, ҳар хил адабиёт, турли хил кимёвий реактивлар керак бўлади.

1.4. Ўқув-дала амалиёти билан боғлиқ ёзувларни юритиш, расм чизиш ва суратга тушириш

Дала шароитида талабалар ишининг пухта бўлиши омилларидан бири ёзув ишларини ўз вақтида бажаришдир. Тажрибадан маълум бўлишича, талабаларда иккита кундалик бўлгани маъқул. Биринчи кундалик (10—15 см) қалин муқовали блокнот бўлиб, ундан далада фойдаланилади. Экскурсия давомида кузатилган, кўрилган ва эшитилган барча маълумотлар хотирага ишониб кейинга қолдирилмай, дарҳол оддий қалам билан дала кундалигига ёзилиши керак. Ёзув тартиби қуйидагича бўлади: экскурсия вақти, жойи, ҳайвоннинг ҳолати, биотопларнинг ўзига хос хусусиятлари, у ерда учрайдиган ҳайвонларнинг хулқ-атвори, яшаш жойи, озикланиши, турларининг хилма-хиллиги, кўп ёки оз миқдорда учраши ва бошқалар ёзилади. Иккинчиси хронологик кундалик бўлиб, ётоқ жойида сақланади ва унга бир кунлик (лабораторияда бажарилгани ҳам) иш шарикли ручка ёки сиёҳ билан тўлиқ ёзилади. Звено бўйича қилинган ишларнинг мазмуни ҳам хронологик кундалиқда ифодасини топиши керак. Булардан ташқари, дала амалиёти давомида ҳайвонларнинг расми, схемаси ҳам чизилади. Бу ишлар рангли қалам ва фламастер билан махсус альбомларда бажарилади. Имкониятга қараб, ҳайвонларни расмга тушириш лозим.

1.5. Умуртқасиз ҳайвонларни йиғиш методикаси

1.5.1. Қуруқликда яшайдиган умуртқасиз ҳайвонларни йиғиш

Умуртқасиз ҳайвонларнинг катта бир гуруҳи эволюцион ривожланиш жараёнида қуруқликда яшашга ўтган. Бу ҳайвонлар, асосан, энтомологик сачоклар билан тугилади. Сачок билан учаётган ёки ўсимликка қўниб турган ва тупроқ юзасида учрайдиган ҳайвонлар (капалаклар, пардақанотлилар, ниначилар, қўнғизлар, пашшалар, тўғриқанотлилар) тугилади. Шунингдек, ҳашаротларни ўтлар орасидан ва устидан ўриш усули билан оммавий равишда тутиш учун ҳам сачок ишлатилади. Бунинг учун сачокни кенг қулочлаб ёзиб, ўнг ва чап томонга қараб кескин равишда ўсимликлар устидан ўтказилади. Бир неча марта шундай қилингандан сўнг, сачокка тушган ҳашаротлар дарҳол териб олинади. Кўпинча сачокка ҳар хил ҳашаротлар ва уларнинг личинкаси билан бирга ўргимчаклар ҳам тушади. Ҳайвонларни олиш учун чап қўл билан халтанинг тепа қисми букилади ва эҳтиётлик билан оз-оз очиб, тушган ҳашаротлар бирин-кетин олинади. Сачокни ишлатганда куёш чиққан томонга қараб юриш керак, акс ҳолда, кишининг сояси тушишидан ҳайвонлар қочиб кетади.

Тош, кесаклар ва барглар остидаги, чириган дарахтлар ҳамда тупроқ ва ўсимликлардаги, гўнгдаги ва ҳар хил ахлатлар орасидаги ўргимчаксимонлар, мингоёқлар, захкашлар ва бошқалар пинцет билан олинади. Анча нозик турлар эса сув билан ҳўлланган мўйқалам ёрдамида олинади.

Йиғилган материалнинг бир қисмидан лабораторияда кузатиш учун фойдаланилади. Қолган қисми қайта ишланади.

Тунги ҳашаротларни тутиш учун ҳар хил ёруғлик манбаларидан—фонарь ва кўчма лампалардан фойдаланилади. Уларни жалб этиш учун фонарлар баланд жойга қўйилади, остига эса оқ газлама ёзилади. Газламанинг бир қисми вертикал ҳолатда деворга ёки дарахтга ўрнатилади. Чироққа келган ҳайвонлар пинцет билан ушлаб олиб, морилкага солинади.

Майда ҳашаротлар турли хил ёпишқоқлар ёрдамида тугилади. Жумладан, пашшани тутиш учун дорихоналарда сотиладиган оддий ёпишқичлардан фойдаланиш мумкин. Шира, битларни, қўшқанотлиларни ва пардақанотлиларни сариқ бўёқ ёрдамида тутиш мумкин. Бунинг учун диаметри 20 см ва бўйи 5 см ли бирон идишнинг сиртига сариқ бўёқ суртилади. Идишга сув солинади ва очиқ далага қўйилади. Сариқ рангни ёқтирувчи

ҳашаротлар идишга келиб қўнади. Сувга тушган ҳашаротлар пинцет ёки мўйқалам ёрдамида эҳтиётлик билан йиғиб олинади.

Қуруқликда яшовчи умуртқасиз ҳайвонларни йиғишда «ов қилиш» усулидан ҳам фойдаланилади. Бунинг учун узунлиги 10–15 м ва чуқурлиги 25 см бўлган ариқча қазилади. Ана шу ариқчаларга тушгаш ҳайвонлар вақт-вақти билан териб олинади. Шундан сўнг кўп учрайдиган зараркунанда турлар аниқланади.

1.5.2. Гўнгда учрайдиган умуртқасиз ҳайвонларни йиғиш

Қорамол, қўй, эчки, от, туя ва бошқа ҳайвонлар яшайдиган жойларда гўнг кўп бўлади. У кўпчилик ҳайвонлар учун энг юқори навли озиқ модда ҳисобланади. Қорамол гўнгига дарров турли хил ҳайвонлар ёпишади. Чунки гўнг улар учун озиқ манбаи, тухум қўйиб кўпаядиган жой ва яшириниб яшайдиган макон ҳисобланади. Гўнгда, айниқса, қўшқанотли пашшалар ва уларнинг личинкасини, ҳар хил катта-кичик қўнғизлар ва бошқа ҳайвонларни учратиш мумкин. Гўнг фаунаси ўзига хос биоценозни ташкил этади.

Гўнгнинг «янги», «эски» хилига ва миқдорига кўра, ундаги ҳайвонларнинг тур таркиби ва кўп-озлиги бир хил эмас.

Янги гўнгга дастлаб қўшқанотли пашшалар: кўк пашша (*Cryptolusilia cornicina*), дала чивини (*Musca corvina*), қора гўнгқўнғиз (*Mesembrina meridiana*) келиб ёпишади ва тухум қўяди. Кейинчалик ҳар хил қўнғизлар тухум қўйиш билан бирга, ундан шарча ясаб, уясига олиб кетади.

1.5.3. Тупроқда яшайдиган умуртқасиз ҳайвонларини йиғиш

Тупроқда яшайдиган умуртқасиз ҳайвонлар, асосан, хандақ қазиш йўли билан йиғилади. Чуқурчаларнинг эни 50–50 см, чуқурлиги 40 см бўлиши керак. Тупроқ ҳайвонларини ҳисобга олишда 1 га ерда 10–12 та чуқурча қазиш керак. Иш куйидагича бажарилади: дастлаб чизиқли ўлчагич ёки рулетка билан чуқурчалар жойи белгилаб олинади. Чуқурчалар тўрт қатлам (10 см дан)га бўлиб қазилади. Ҳайвонларни териш учун ён томонларга клеёнка тўшаллади. Биринчи қатламдан белкурак билан қазиб олинган ҳар бир тупроқ бўлаги ён томонга ташланади ва қўл билан майдаланиб, унда яшайдиган ҳайвонлар териб олинади. Кейинги уч қатламда яшайдиган ҳайвонлар ҳам ана шу усулда йиғилади.

Иш тугагач, чиқарилган тупроқни чуқурчага ташлаб кўмиб кўйилади. Қатламларда яшайдиган ҳайвонлар дала кундалигида ҳисобга олинади. Йиғилган ҳайвонлардан етуклари морилкага солинади. Чувалчанглар, личинкалар, гумбаклар, моллюскалар ва кўпоёқдилар суюқликда фиксация қилинади.

Тупроқда кўзга кўринмайдиган нематодалар, каналар ва микроорганизмлар ҳам яшайди. Улар махсус усулларда ўрганилади.

Тупроқ фаунаси. Тупроқнинг турига, ерни ҳайдаш, суғоришга, ўсадиган ўсимликларнинг хилига ва йил фаслларига қараб тупроқ фаунаси (тури ва сони) ўзгариб туради.

1-жадвал

Тупроқ ҳайвонларини ҳисобга олиш

Ҳайвонлар	Намуна олинган жой	10 см чуқурлик	10—20см чуқурлик	20—30см чуқурлик	30—40см чуқурлик	Жами
Ёмғир чувалчанги	Бедапоя	—	2	4	3	9
Кўнғизлар личинкаси	Ариқ бўйи	4	2	—	—	6
Кўп оёқдилар			—	1	2	3
Жами		4	4	5	5	18

1.5.4. Сув ҳайвонларини йиғиш

Баҳор ва ёз ойлари сув ҳавзаларидан умуртқасиз ҳайвонлар йиғиладиган энг қулай вақт ҳисобланади. Сув ҳавзалари оқмас, секин оқадиган ва тез оқадиган сувлардан иборат бўлиб, улар ҳовуз, кўл, булоқлар, ариқ ва сойлар, дарёлар, йирик сув омборлари ва каналларга бўлинади.

Сув ҳайвонларини ўрганиш ва йиғишда сув тўр халтаси, экскурсия челаги, куракча, пробиркалар, ҳар хил ҳажмдаги банкалар, лупа, Петри ликопчалари ва бошқа жиҳозлардан фойдаланилади.

Дастлаб сув ҳавзасининг хусусиятлари ўрганилади ва кузатиш ишлари олиб борилади.

Оқмас ва секин оқадиган сув ҳавзалари сувўтларга бой бўлиб, уларда умуртқасиз ҳайвонлар жуда кўп учрайди. Жумладан, нематодалар, қилчувалчанглар, коловраткалар, камқилли чувалчанглар, зулуклар, моллюскалар, қисқичбақасимонлар, сув чаёнлари, қандалалар, ниначилар, булоқчилар, кўнғизлар, чивинларнинг личинкаси ва бошқа ҳайвонлар ҳаёт кечирилади.

Сув ҳайвонларини йиғишда дастлаб сув юзасида сузиб юрган сув қандалалари ва қўнғизларни сув тўр халтасида йиғиб, тегишли идишларга солинади. Шундан кейин сув қатламларида яшайдиган умуртқасизлар тўр халта билан, сув тубида кўмилиб яшайдиганлари белкуракчалар билан йиғиб олинади. Сувўтларга ёпишиб яшайдиган зулуклар, моллюскалар, ҳашаротларнинг личинкаларини ўтлардан авайлаб ажратиб олиб, сув челақларига солинади. Йиғилган материалларнинг бир қисми тирик ҳолда кузатиш учун лагерга олиб келинади.

Бир нечта сув ҳавзаси ўрганилиб, уларда яшайдиган умуртқасиз ҳайвонлар солиштирилади.

2-жадвал

Умуртқасиз ҳайвонларнинг сув ҳавзаларида тарқалиши

Ҳайвонларнинг номи	Булоқ суви	Ҳовуз суви	Сой суви	Дарё суви	Жами
Сув чаёни	4	2	—	—	6
Ёнсузар	3	—	2	1	6
Сув қўнғизи	1	3	1	2	7
Жами	8	5	3	3	19

1.6. Умуртқасиз ҳайвонларни жонсизлантириш

Дала амалиёти давомида тутилган ҳайвонларнинг маълум қисми турли мақсадлар учун кузатиш тажрибаларида фойдаланилса, кўпчилиги жонсизлантирилиб, улардан ҳўл препарат ва коллекциялар тайёрланади. Умуртқасиз ҳайвонларни нобуд қилиш учун олтингургуртли эфир, хлороформ, сирка эфири ва нобуд қилувчи бошқа суюқликлар ишлатилади. Бу моддаларнинг афзаллиги шундаки, улар хавфсиз, ҳайвонларни тез нобуд қилади, нобуд бўлган ҳайвонлар тери қопламнинг эластиклиги сақланиб қолади. Аммо хлороформнинг таъсир кучи бир соатдан ошмайди. Шунинг учун уни кун давомида бир неча марта янгилаб туриш керак. Сирка эфири камроқ учувчан бўлади ва секин таъсир этади. Эфир билан хлороформнинг тенг қисмдаги аралашмасини қўллаш энг яхши натижа беради. Жуда кўпчилик ҳайвонлар морилкада нобуд қилинади. Жумладан, қаттиққанотлилар, пардақанотлилар, ярим қаттиққанотлилар, қўшқанотлилар, бешиктерватарлар, чаёнлар, сальпуглар, кўпоёқлилар ва нисбатан йирик танаси қаттиқ қопламли бўлган ҳайвонлар.

Майда ҳайвонлар — ўргимчаклар, каналар, оёқдумлилар, ширалар, ҳашаротларнинг личинкаси (нимфалари) ва ғумбаги фиксация қилувчи суюқлик солинган пробиркалар ва шишаларда жонсизлантирилади. Танаси юмшоқ ва нозик, айрим ҳолларда танаси узун бўлган ҳашаротлар (капалаклар, ниначилар, айрим тўрқанотлилар ва бошқалар)ни бош ва кўрсаткич бармоқлар орасига олиб, кўкрагини сиқиб нобуд қилинади. Нобуд қилинган ҳайвонлар махсус конвертларга жойлаштирилади.

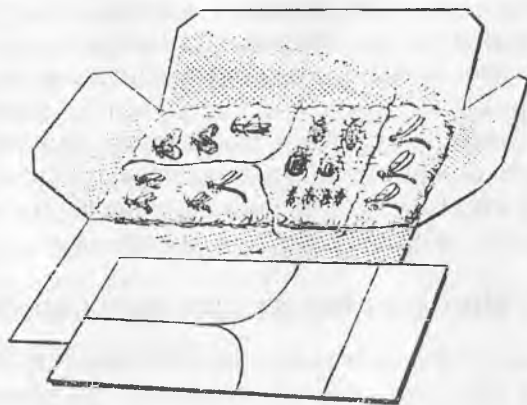
1.7. Йиғилган материални қайта ишлаш

«Йиғилган материални қайта ишлаш» мавзуси ва мазмунига ҳайвонларни саралаш, турини аниқлаш, фиксация қилиш, пахтали тўшакчаларга жойлаштириш, этикеткаланиш, монтировка қилиш, коллекция тузиш, уларга етказилган зарарни аниқлаш, олинган натижани умумлаштириш ва илмий анализ қилиш каби масалалар киради.

Экскурсия вақтида йиғилган материални қайта ишлаш экскурсия тугаши билан бошланади. Тирик материалларнинг бир қисми банка ёки аквариумларга солинади. Қолган қисми тегишли идишларга солиниб, фиксация қилинади. Морилкаларда ҳайвонлар узоқ вақт сақланса, уларнинг табиий ранги қораяди, намлик юқори ва иссиқ бўлса, ҳатто куриб қолади. Шунинг учун экскурсиядан қайтгач, морилкада нобуд қилинган ҳайвонларни қоғоз халтачаларга ва пахтали тўшакчаларга жойлаштириш зарур.

1.7.1. Ҳайвонларни пахтали тўшакчаларга жойлаштириш

Куруқ сақланиши зарур бўлган барча ҳайвонлар пахтали тўшакчаларга жойлаштирилади. Кўнғизлар ва қандалалар, барча арисимонлар ва пашшалар, бешиктерватарлар ва чигирткалар, шунингдек, танасининг устки қоплами қаттиқ бўлган бошқа ҳайвонлар пахта тўшакчаларда яхши сақланади. Нобуд қилинган ҳайвонлар катта оқ қоғозга ёйилади. Пинцет ёки нинада катта-кичиклигига қараб гуруҳларга ажратилади. Шундан сўнг улар оёғини пастга қилиб тўшакчалар устига териб қўйилади. Ўткир учли қайчи билан йирик ҳашаротлар (бешиктерватарлар, айрим темирчаклар ва чигирткалар)нинг қорин бўшлиғи очилади, ички юмшоқ органлари чиқариб ташланиб, ўрни пахта билан тўлдирилади. Бунинг учун ҳашаротлар чап қўлнинг бош ва кўрсаткич бармоқлари орасига олинади ва эҳтиётлик билан қайчи ёрдамида қорин томонидаги охириги

6-расм. Пахтали тушакча ва унда ҳайвонларни жойлаштириш тартиби.

иккита стернит ораси кўндаланг кесилади. Кесилган жойга қайчининг учи киритилади ва тана қоплами қорин бўлимининг ўртасидан бошлаб биринчи қорин сегментигача кесилади. Сўнгра кичкина пинцетда эҳтиётлик билан ичаги олиб ташланади. Ичакдан тозаланган қорин бўшлиғига пахта тўлдирилади. Тушакчалардаги бир варақ қоғоз этикетка сифатида фойдаланилади. Пахта тушакчалар остига нафталин солинган ёғоч қутичаларда сақланади (6-расм).

1.8. Ҳайвонларни фиксация қилиш

Ҳайвонларни фиксация қилишда ҳар хил идишлар (пробирка, банка, цилиндрик най ва бошқалар); фиксатор суюқликлар (спирт, формалин, барбагалло суюқлиги, тўйинган туз эритмаси); шиша ойналар, парафин ва Менделеев сўргичи кабилардан фойдаланилади.

Асосан, юмшоқ танли умуртқасиз ҳайвонлар фиксация қилинади. Буларга: барча ковакичлилар, ясси, юмалоқ ва ҳалқали чувалчанглар, моллюскалар, қисқичбақасимонлар, кўпоёқлилар, кўпчилик майда ҳашаротлар, ҳашаротлар тухуми, личинкаси ва гумбаклари киради. Ҳайвонларнинг хилига ва бўлажак текшириш мақсадларига қараб, ҳар хил фиксаторлардан фойдаланилади. Одатда, ҳайвонлар 70–90% ли спиртда ёки формалиннинг 4% ли эритмасида фиксация қилинади. Формалиннинг 4% ли эритмасини тайёрлаш учун бир ҳажм 40% ли формальдегидга 10 ҳажм (1:10) сув қўшилади. Формалин

таъсирида ҳайвонлар тўқимаси қаттиқлашади, ўзи эса синувчан бўлиб қолади, аммо танасининг устки қатламлари табиий рангини сақлаб қолади. Спирт эритмасида ҳайвонлар ранги бирмунча ўзгаради. Бўғимлари дағаллашади, туклари ва тангачалари тўкилади.

Ҳайвонлар фенол ва сирка кислота аралашмаси (8 қисм дистилланган сув ва тенг миқдорда олинган фенол ва шунча миқдордаги сирка кислота аралашмаси)дан тайёрланган фиксаторда анча яхши сақланади. Бу аралашмага майда ҳайвонлар (шира, битлар, қалқондорлар, қисқичбақасимонлар, чувалчанглар ва бошқалар) тириклайин солинади. Йирик ҳайвонларни фиксация қилишдан олдин, уларни, албатта, қайноқ сувга солиб олиш керак.

Турбелляриялар, трематодалар ва лентасимон чувалчанглар 70% ли спирт ёки 4% ли формалинда, нематодалар эса барбагалло суюқлигида фиксация қилинади. Ҳалқали чувалчанглар дастлаб 0,5–1% ли формалинда фиксация қилинади, кейин 4% ли формалинга солинади.

Моллюскаларни фиксация қилишдан олдин сувда нобуд қилиш керак. Бунинг учун улар қайнатиб совитилган сувга солинади. Ана шундай сув тўлдирилган банкага моллюска туширилади. Банкаларнинг оғзи зич қилиб ёпилади ва шу ҳолатда бир неча соат ёки бир кеча қолдирилади. Шу усулда нобуд қилинган ҳайвонлар 70–80% ли спирт ёки 4% ли формалин эритмасида фиксация қилинади. Йирикроқ ҳайвонларни фиксация қилишдан олдин танасининг 2–3 жойидан тилинади ёки терисидан тешик очилади, чунки танасининг ичига фиксатор кириши керак. Қисқичбақасимонлар, ўргимчаксимонлар ва кўпоёқлилар синфига мансуб ҳайвонлар 70–80% ли спиртта ёки 4% ли формалинда фиксация қилинади.

Ҳайвонларни фиксация қилишда қуйидаги қоидаларга риоя қилиш керак:

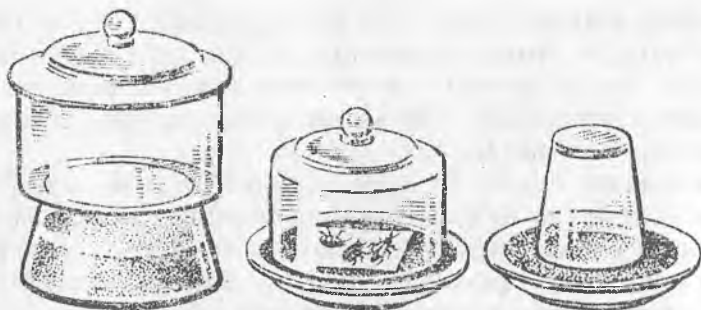
1. Фиксаторга солинадиган ҳайвон ювилган ва артилган бўлиши керак.

2. Идишдаги суюқликка ҳайвоннинг танаси тўлиқ ботиб туриши керак.

3. Агар идишдаги суюқликнинг ранги ўзгарса ёки лойқаланса, уни дарҳол алмаштириш керак.

1.9. Ҳашаротларни монтировка қилиш

Маълум мавзуларга мўлжалланган коллекция тузиш ва уларнинг систематик ҳолатини аниқлаш мақсадида ҳашаротлар текисланади ва ниналарга қадалади. Текислашдан мақсад, улар-

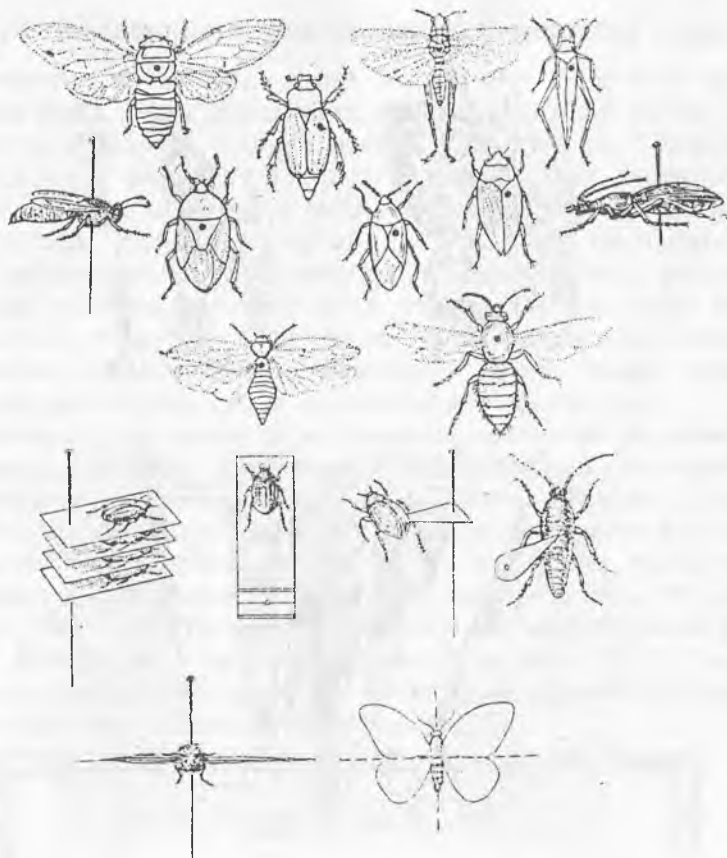

7-расм. Ҳашаротларни намлаш учун қўлланиладиган жиҳозлар.

нинг табиий кўринишини ҳам сақлаб қолишдан иборат. Янги йиғилган ва нобуд қилинган ҳайвонлар (ниначилар, пардақанотлилар, қўшқанотлилар ва бошқалар)ни дарҳол энтомологик ниналарга санчиш ва текислаш мумкин. Бироқ тўшакчаларга жойлаштирилган қуруқ ҳашаротларни ниналарга қадашдан олдин уларни юмшатиш зарур бўлади. Бунинг учун нам камералардан фойдаланилади. Нам камера сифатида оғзи зич ёпиладиган ҳар қандай идишдан фойдаланиш мумкин (7-расм). Идишнинг ичига ювилган ва қиздирилган кум (2–3 см қалинликда) солинади ва қайнатилган сув билан тўйингунча намланади. Кумнинг устига 2–3 қават филтър қоғоз ёпилади. Қоғоз устига эса тўшакчалардан олинган ҳашаротлар жойлаштирилади. Ҳашаротлар шикастланмаслиги учун уларни пахта билан олиб қўйса ҳам бўлади. Ҳашаротли камеранинг қопқоғини зич ёпиб, 1–3 сутка сақланади.

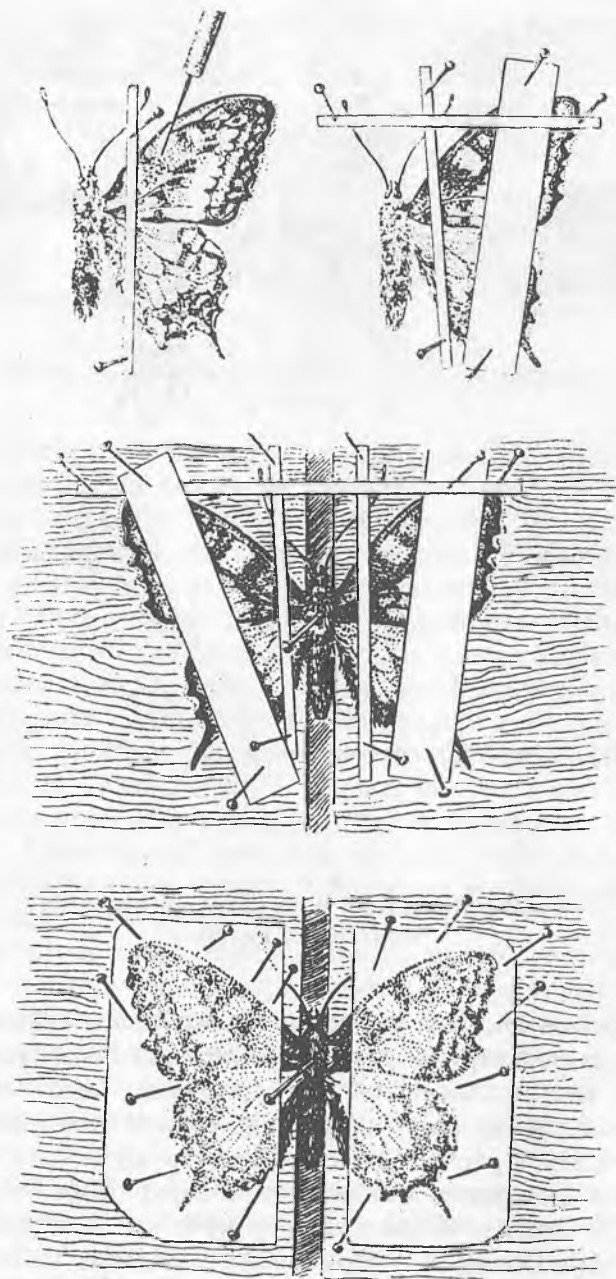
Юмшатилган ҳашаротларни нинага қадаш учун, улар чап қўлнинг учта бармоғи орасига олинади ва орқасидан қорнига қараб, тик ҳолда энтомологик нина қадалади. Нина бешиктерватарлар, қандалалар, кўнғизлар ва тўғриқанотлилар танасининг ўрта қисмига (олдинги ва ўрта оёқлари орасига ёки ўнг қанотининг устига) санчилади. Бошқа ҳашаротларнинг эса кўкрагининг ўртасидан қадалади (8-расм). Коллекция тайёрлашга мўлжалланган бошқа ҳашаротлар ҳар хил катталиқдаги кичик учбурчак ёки лентасимон тўғрибурчак қоғозларга ёпиштирилади. Бунда ҳар хил елимдан фойдаланиш мумкин. Ҳашаротлар ёпиштирилган қоғозлар нинага қадалади ва махсус энтомологик қутичаларга жойланади.

Нинага қадалиши керак бўлган ҳашаротларнинг қанотини ёзиш учун улар текислагич тахтачасига олинади. Бунда ҳаша-

8-расм. Коллекция тузиш учун ҳайвонларни
монтировка қилиш.

ротлар танаси текислагич тахтачалар орасидаги ариқчага ботиб туриши, қанотлари эса тахтачанинг устига ётиши керак. Шундан кейин кенглиги 0,5–1 см бўлган қоғоз лентачалар олиб, ҳашаротлар қаноти ниналар орқали тахтачага маҳкам қистирилади (9-расм). Бир текислагичга шу усулда кетма-кет бир неча ҳашаротни жойлаштириш зарур. Ёзда майда ҳашаротлар 2–3 кунда, йириклари бир неча кунда қуриydi. Қўнгизлар, қандалалар ва тўғри қанотлиларнинг қаноти фақат бир томондан, ниначилар, капалаклар ва пардақанотлиларнинг эса ҳар иккала томондан ёйилади. Текислагичларда қурилган ҳашаротлар энтомологик қутичаларга жойланади.

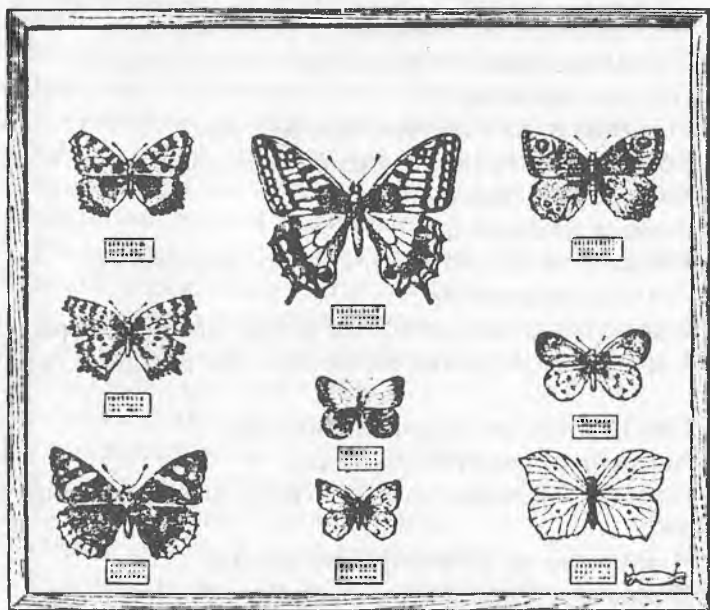

9-расм. Ҳайвонларни текислаш тартиби.

1.10. Коллекция тузиш ва ёрлиқ (этикетка) ёзиш

Йиғилган материални қайта ишлашнинг таркибий қисмларидан бири ёрлиқ ёпиштириш ва коллекция тузишдир. Ёрлиқсиз материал ҳеч қандай илмий аҳамиятга эга бўлмайди. Шунинг учун фиксация қилинган, тўшакчаларга жойлаштирилган ва бошқа сақланувчи материалларнинг ҳар бирида ёрлиқ бўлиши шарт. Ёрлиқнинг бир томонига материал йиғилган кун, жой, биотоп номи ва йиғувчининг исм-фамилияси, иккинчи томонига ҳайвоннинг қайси синф, туркум, оила ва турга (агар аниқланса) мансублиғи лотин ва ўзбек тилларида ёзилади. Суюқликда сақланадиган ҳайвонларнинг ёрлиғи графит қаламда оддий қоғозга ёки тушда пергамент қоғозга ёзилади.

Коллекциялар мазмуни жиҳатидан систематик ва тематик гуруҳларга бўлинади. Коллекция тузишда дастлаб энтомологик қутичалар тайёрланади. Систематик коллекцияларда (ҳашаротлар бўйича) ҳайвонлар, аввало, туркумлар бўйича жойлаштирилади. Ундан кейин ҳар бир туркум оилаларга, авлодларга ва турларга ажратилади. Қутичаларга ҳашаротларни зич қилмасдан, бир неча тўғри қатор шаклида жойлаштирилади (10-расм). Коллекцияда ҳайвонлар тури 60 (камида 10–12 туркум вакиллари)дан ошмаслиги керак. Коллекция тайёрлашда иккита талаба ёки звено аъзолари қатнашади.

10-расм. Ҳайвонлар коллекциясини тузиш.

Тематик коллекциялар маълум мавзулар бўйича тайёрланади. Масалан, ғўза зараркунандалари ёки чучук сувда яшайдиган моллюскалар каби мавзулар. Коллекция бевосита ўқитувчи раҳбарлигида тайёрланади.

Талабалар мустақил ишлаши учун бериладиган мавзуларнинг тахминий рўйхати

1. Зулукларнинг ҳар хил сув ҳавзаларида тарқалиши ва биологияси.
2. Моллюскаларнинг ҳар хил сув ҳавзаларида тарқалиши ва биологияси.
3. Моллюскалар — трематодаларнинг оралиқ хўжайини.
4. Ер юзасида яшайдиган моллюскалар.
5. Сув ҳавзаларида учрайдиган қисқичбақасимонлар ва уларнинг биологияси.
6. Сув қандалалари ва қўнғизларнинг ҳар хил сув ҳавзаларида тарқалиши ва биологияси.
7. Ҳар хил типдаги тупроқда учрайдиган умуртқасиз ҳайвонлар.
8. Ёмғир чувалчанги, тарқалиши ва биологияси.
9. Кўпоёқдилар ва уларнинг биологияси.
10. Чаёнлар, уларнинг тарқалиши ва биологияси.
11. Фалангаларнинг тарқалиши ва биологияси.
12. Ўргимчакларнинг тарқалиши ва биологияси.
13. Паразит каналар.
14. Ниначилар ва уларнинг биологияси.
15. Бешиктерватарлар ва уларнинг биологияси.
16. Чанглатувчи ҳашаротлар.
17. Заҳарли ҳашаротлар.
18. Паразит ва касаллик тарқатувчи ҳашаротлар.
19. Гўнхўр ҳашаротлар.
20. Зараркунанда ҳашаротларга қарши биологик кураш усули.
21. Карам капалагининг биологияси ва қарши кураш чоралари.
22. Пилла қурти ва унинг биологияси.
23. Асалари ва унинг биологияси.
24. Ўсимлик битларининг биологияси ва уларга қарши кураш чоралари.
25. Чумолилар ва уларнинг биологияси.
26. Фойдали ҳашаротлар.
27. Безгак чивини ва унинг биологияси.
28. Фойдали қўнғизлар ва уларнинг биологияси.

29. Ҳашаротларда паразитлик қилувчи чувалчанглар.
30. Қушлар гельминтофаунаси.
31. Кавш қайтарувчи ҳайвонлар гельминтофаунаси.
32. Полиэкинлари зараркунандалари.
33. Ғўза зараркунандалари.
34. Беда зараркунандалари.
35. Донли экинлар зараркунандаларининг тарқалиши, биологияси ва уларга қарши кураш чоралари.
36. Мевали боғларнинг асосий зараркунандалари.

Коллекцияларнинг тахминий рўйхати

1. Зулуклар (спиртли ёки формалинли пробиркаларда).
2. Чучук сув моллюскалари (қутичаларда терилган қуруқ чиганоқлар).
3. Ниначилар личинкаси (формалинли пробиркаларда).
4. Қўнғизлар личинкаси (спиртли ёки формалинли пробиркаларда).
5. Капалаклар личинкаси (спиртли ёки формалинли пробиркаларда).
6. Чучук сув қандалалари (қутичаларга қуритилгани солинган).
7. Қисқичбақасимонлар (спиртли ёки формалинли пробиркаларда).
8. Чаёнлар (спиртли ёки формалинли идишда).
9. Фалангалар (спиртли ёки формалинли идишда).
10. Каналар (формалинли пробиркаларда).
11. Ўргимчаклар (спиртли ёки формалинли пробиркаларда).
12. Кўпоёқлилар (спиртли ёки формалинли пробиркаларда).
13. Амалиёт ўтказилаётган туманда учрайдиган ҳашаротлар туркумларининг асосий вакиллари.
14. Ниначилар (қутичаларга қуритилгани солинган).
15. Бешиктерватарлар (қуритилгани).
16. Чигирткалар (қуритилгани).
17. Қандалалар (қуритилгани).
18. Цикадалар (қуритилгани).
19. Қўнғизлар (қуритилгани).
20. Пардақанотлилар (қуритилгани).
21. Капалаклар (қуритилгани).
22. Қўшқанотлилар (қуритилгани).
23. Полиэкинлари зараркунандалари.
24. Боғларнинг асосий зараркунандалари.
25. Ғўза зараркунандалари.
26. Беда зараркунандалари.

27. Донли экинлар зараркунандалари.
28. Паразит чувалчанглар (спиртли ёки формалинли идишларда).
29. Йиртқич ёки паразит ҳашаротлар.

1.11. Ҳисобот ёзиш

Ҳисобот ўқув-дала амалиётининг якунловчи ҳужжати бўлиб, у звено аъзоларининг биргаликда ёзган ижодий иши ҳисобланади.

Ҳисобот икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида ўқув-дала амалиётининг мақсади ва вазифаларига доир қисқача маълумот, амалиёт ўтилган туманнинг табиий-географик шароити (иқлими, тупроғи, рельефи ва ҳоказолар), иккинчи қисмида уюштирилган экскурсиялар (биотоплар бўйича) ва ўрганилган ҳайвонлар, аниқланган турлар, туркумлар, оилалар ва авлодлар бўйича рўйхат ҳамда энг муҳим (хўжалик аҳамияти бўйича) вакилларига қисқача тавсиф берилади.

1.12. Ўқув-дала амалиёти якуни бўйича синов топшириш учун талабаларнинг билим ва малакасига қўйиладиган талаблар

1. Морфологик тузилишига кўра, ҳашаротларнинг барча туркум вакилларини бир-биридан ажрата билиш.
2. Қуйидаги туркумларнинг – ниначилар, кунлик капалаклар, булоқчилар, қўнғизлар, капалаклар, қўшқанотлилар, пардақанотлилар личинкасини ташқи белгиларига кўра фарқлай билиш.
3. Ўсимликларнинг зарарланган аъзоларини қайси ҳашаротлар зарарлаганлигини билиш.
4. Энг кўп учрайдиган кўпоёқлилар, ўргимчаксимонлар, моллюскалар вакилларининг номини билиш.
5. Умurtқасиз ҳайвонларни йиғиш, фиксация қилиш, коллекция ясаш методикасини эгаллаш.
6. Ҳайвонларнинг синф, туркум, оила ва имкони борица, авлод ва турини аниқлаш малакасини эгаллаш.
7. Биотоплар ва биоценозлар бўйича ҳайвонлар зоокомплексининг шаклланиш қонуниятини ва энг кўп тарқалган турларини билиш.
8. Зараркунанда ва паразит ҳайвонлар асосий вакиллари-нинг ривожланиш циклини ва яшаш шароитини билиш.
9. Муҳофазага олинган умurtқасиз ҳайвонларни билиш.

1.13. Тирик ҳайвонлар устида кузатиш ишлари

1-иш. Зулуклар

Зулукларни кузатиш дастури

Зулуклар сувда ўсадиган ўсимликлар орасида яшаб, кўпинча ўсимликларга ёки сув остидаги тошлар ва бошқа буюмларга ёпишиб ҳаёт кечиради.

1. Сув ўсимликлари ва бошқа субстратга зулукларнинг ёпишиб туришини, бир жойдан-иккинчи жойга кўчишини, сузишини ва уларнинг бошқа ҳаракатларини диққат билан кузатинг ва таассуротларни кундаликка ёзинг. Лабораторияда кузатиш учун бир нечта зулукни сув сачоги ёрдамида тутиб, сувли банкаларга солиб олинг.

2. Зулукларни аквариумга солинг ва бир оз вақтдан кейин кузата бошланг: а) ҳаракатланиш усули ва субстратга ёпишиши; б) ёпишиб турган зулукни ўша буюмдан ажратиб олишга ҳаракат қилинг, мустаҳкам ёпишганми? в) аквариумга ёмғир чувалчангини ташланг ва зулукларнинг озикланишини кузатинг; г) зулукларни қуруқ идишга солинг, улар қандай ҳаракатланади?

Ҳар бир зулук турини, юқоридагидек, алоҳида-алоҳида кузатинг. Уларнинг хулқ-атвори бир хилми? Кузатиш натижаларини дафтарингизга ёзиб олинг.

2-иш. Чучук сувларда яшайдиган моллюскалар

Моллюскаларни ҳар хил сув ҳавзаларида — оқмайдиган ва секин оқадиган, тез оқадиган ва вақтинчалик кичик кўлларда, тошлар ва турли хил буюмларда ва ҳатто сув остидаги лой ва қумда учратиш мумкин. Узоқ эволюция давомида уларда субстратга ёпишиб турувчи махсус органлар пайдо бўлган.

Улар қуйидагича овқатланади: дастлаб сув юзасига чиқиб турган сувўтлар барги йиғиштириб олинади ва баргларнинг орқа томони диққат билан кўрилади, улардаги моллюскалар териб олинади. Сўнгра сувўтлар илдизи билан олиниб, сувдан олиб чиқилади ва мавжуд моллюскалар йиғиштирилади. Кейинчалик сув остидаги бошқа буюмлар ҳам худди шундай текширилади ва охирида сув тубидаги қум ва лойда учрайдиган моллюскалар терилади. Йиғиб олинган моллюскалар тезда қорин-оёқдилар ва икки паллалиларга ажратилади ҳамда кейинги ишлар учун лагерга олиб келинади.

Моллюскаларни лабораторияда кузатиш

1. Сув ҳавзаларидан олиб келинган тирик моллюскаларни сувли аквариум ва банкаларга солинг. Икки паллали моллюскалар солинган идишнинг тубига 5–8 см қалинликда қум тўшанг, қориноёқли моллюскалар жойлаштирилган идишга эса сувўтлар ташланг.

Дастлаб икки паллали, масалан, тишсиз моллюска солинган идишлар бўйича кузатиш олиб боринг:

А. Моллюскаларни бир неча соат тинч ҳолда қолдиринг, кейин қумни ковлаб, унинг ичига киришини, чиганоғи қандай ҳолатда туришини, оёқларининг кўринишини кузатинг.

Б. Сувдаги тишсиз моллюсканинг орқа учи томонига кўмир кукунини ташланг. Ана шу кукун сув билан моллюсканинг қайси сифони орқали ичига сўрилаётганини ва қайси сифонидан ташқарига чиқаётганини аниқланг.

2. Кейинги кузатиш ишлари қориноёқли моллюскалар бўйича олиб борилади.

1. Моллюскаларни сувли шиша банкага солинг. Маълум вақтдан кейин, чиганоқ ичидан шилиққуртнинг оёқлари ва бош қисми ташқарига чиқади. Моллюска идиш деворига ёпишганидан кейин қуйидагиларни кузатинг:

а) бош қисмида оғзи қандай жойлашган? Пайпаслагичлари сони нечта ва уларда жойлашган кўзчаларни топинг;

б) шиша идиш деворидаги моллюскалар оёқларининг ҳаракатини кузатинг. Нима учун улар шиша идиш деворидан тушиб кетмайди?

2. Моллюсканинг сув юзасига чиқишини кузатинг ва ўпкага борадиган нафас найчаларини топинг. Агар нафас найчаси тешигини беркитсангиз, моллюска сув тубига чўкиб кетади. Соатингизга қараб туриб, моллюска қанча вақтдан кейин сув юзасига кўтарилишини аниқланг.

3. Майда шилиққурт (*Galba truncatula*) трематодалар личинкаси билан зарарланганми ёки йўқми? Шуни аниқланг.

3-иш. Кулранг сув ўргимчаги билан сув хўтигини кузатиш

Кулранг сув ўргимчаги билан сув хўтиги деярли барча сув ҳавзаларида учрайди. Уларни тутиш учун сув сачогидан фойдаланилади. Бунинг учун сачок билан сув тубидаги ўтлар йиғиштириб олинади. Сувўтлардан ажратиб олинган ҳайвонларни сув солинган банкаларга алоҳида-алоҳида жойлаштириш керак.

Кузатишни қуйидаги режа бўйича олиб боринг:

1. Сувдан олинган ўргимчакни ерга қўйиб юборинг. Қуруқликда у қандай ҳаракатланади? Сўнгра уни сувга туширинг. Эътибор беринг. Сувга тушиш олдидан ўргимчакнинг гавдасида, айниқса, қорин қисмида қандай ўзгариш рўй беради (туклари орасига ҳаво тўплаши) ва бу ҳодисанинг сабабини тушунтиринг.

2. Соатингизга қараб туриб, сув ўргимчаги сув тубида қанча вақт бўлишини аниқланг.

3. Сув ўргимчалари бор банкага ҳашарот личинкалари ва сув ҳўтикларини туширинг. Ўргимчаклар ўлжани қандай овлаши ва истеъмол қилишини кузатинг.

4. Морилкага бир нечта ўргимчак солиб, нобуд қилинг ва лупада уларнинг ташқи тузилишини ўрганинг. У гавдаси неча қисмдан иборатлигини, кўзлари қаерда жойлашганини ва сони нечта, гавдасида қандай ўсимталар борлиги ва уларнинг ва-зифаси нималардан иборат эканлигини аниқланг.

5. Банкага солинган сув ҳўтигини кузатинг: у (масалан, 3—4 соат) қанча вақт тинч туради ва қанча вақт сузади? Нима учун узоқ вақт ҳаракатланмайди?

6. Сув ҳўтигини банкадан олиб, стол устига қўйиб юборинг. Унинг ҳаракатини кузатинг. Нима учун у сувда енгил ҳаракатланади-ю, қуруқликда бу ҳаракат жуда оғир кечади?

4-иш. Ниначи личинкалари

Оқмас, секин оқадиған, ўсимликларга бой бўлған сув ҳавзаларида ниначилар личинкаси кўп учрайди. Улар камҳаракат бўлиб, кўпинча сувўтларга ёпишиб яшайди.

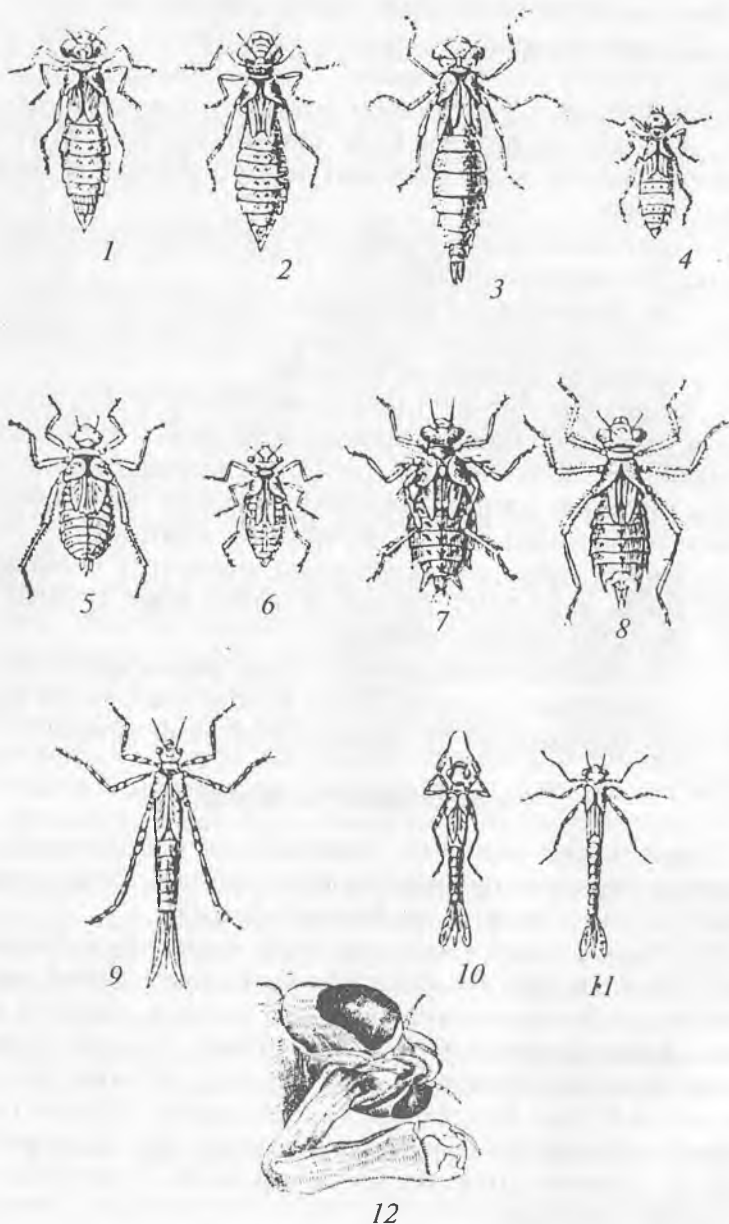
Сувўтлар сачокда ташқарига олиб чиқилади ва ундаги ниначи личинкалари сув солинған банкаларга териб олинади. Ниначи личинкаларининг (11-расм) гавдаси тўлиқ уч қисмга (бош, кўкрак, қоринга) бўлинған бўлиб, бошида бир жуфт йирик кўзи ва мўйловлари ҳамда пастки лабининг ўзгаришидан ҳосил бўлған ниқоб—хартум жойлашған. Кўкрак қисмида уч жуфт оёғи ва бошланғич қанотчалари бор. Қорин бўлими узун ва бўгимли. Личинкалар, морфологик тузилишига кўра, уч гуруҳга бўлинади:

1. Митти ниначилар.

2. Ҳақиқий ниначилар.

3. Обкаш ниначилар.

Имаго ниначилари сув ҳавзалари атрофида кўп учрайди. Лекин ҳақиқий ниначилар гуруҳининг вакиллари узоқ масо-

11-расм. Ниначилар личинкалари:

1,2,3,4 — обкаш ниначилар личинкаси; 5,6,7,8 — ҳақиқий ниначилар личинкалари; 9,10,11 — митти ниначилар личинкалари;
12 — ниначи личинкасининг бош бўлими.

фаларга учиб кетиб, ҳавода кўп вақт учиб юради ва камдан-кам ўтларга қўнади. Ниначиларни қўниб турган вақтда энтомологик сачокда тутиш керак. Улар доира бўйлаб ёки тўғри йўналишда учади. Шунинг учун учиб юрган ниначиларни „қувиб тутиб оламан“ дейиш кўпинча муваффақиятсиз тугайди.

Ниначиларни кузатиш

Дастлаб табиий шароитда жинсий вояга етган ниначилар устида кузатиш ишлари олиб борилади:

1. Учиб юрган ниначилар чивин, капалакларни ва бошқа ҳашаротларни қандай тутиб олади? Ниначи турларига ҳам эътибор беринг.

2. Қўниб турган ниначиларга диққатни қаратинг: улар нималарга қўнади ва қанча вақт туради. Қўниб турган ниначиларнинг ҳаммаси ҳам қанотларини бир хил тутадими?

3. Ниначини тутиб олиб, лупада оғиз аппарати ва кўзчаларининг тузилишини кўриб чиқинг.

4. Ҳар хил турга мансуб бир нечта ниначини тутиб, морилкага солинг ва кейинги ишлар учун фойдаланинг. Ниначилар личинкаси устида қуйидаги кузатиш ишлари олиб борилади:

а. Сувли банкаларга ниначилар личинкасини типлари бўйича алоҳида-алоҳида жойлаштиринг, улар қандай нафас олади? Нафас олиш жараёнида гавдасида қандай ҳаракатлар рўй беради?

б. Барча личинкалар типи сувда ўзини бир хил тутадими ва улар сувда қандай сузади?

в. Личинкали банкаларга майда сув ҳайвонлари: сув ҳўтиги, кунлик капалаклар личинкасини солинг ва уларнинг озиқланишини кузатинг.

г. Банкадаги сувдан личинкаларни олиб, бирор қуруқ идишга солинг, улар қандай ҳаракатланишини кузатинг.

5-иш. Сув чаёни, қандалалар ва сувўлчагичларни кузатиш

Сувўлчагич сувнинг юза қисмида яшайди. Уларни сув сачоги билан тутиш керак. Сув чаёни эса, асосан, сув тубида учрайди. Сачокда сувни сузиб ёки сувўтларни ташқарига олиб чиқиб, кўзга кўринадиган ҳайвонлар йиғиб олинади.

Ҳайвонларни тутишдан олдин, улар устида кузатиш ишларини олиб бориш керак:

1. Сув юзасида юрган сувўлчагичларни кузатинг. Улар қайси морфологик-анатомик хусусиятларига кўра сувда яшай олади. Уларнинг озикланиш механизмини аниқланг.

2. Сувўлчагичларни куруқликка қўйиб юборинг. Улар қандай ҳаракатланади?

3. Йирикроқ сувўлчагични қўлингизга олиб, лупада унинг кўзчалари ва оғиз аппаратининг тузилишини ўрганинг.

4. Сув чаёни ва сув қандалалари устида ҳам шундай кузатиш ишларини олиб боринг.

6-иш. Сув қўнғизларини кузатиш

Сув қўнғизларининг кўпчилиги, асосан, сувўтлар орасида яшайди. Улар ҳаво кислороди билан нафас олиши туфайли вақт-вақти билан сув юзасига чиқиб туради. Шунинг учун уларнинг сувдан чиқишини кутиш ва сувдан чиқиши биланоқ, сачокда тутиб олиш керак. Сувўтлар орасида яшайдиган қўнғизларни ва уларнинг личинкасини юқорида баён этилган усулда йиғиб олиш мумкин.

1. Табиий шароитда сув ҳавзаларидаги турли хил қўнғизларнинг ҳаракатини кузатинг.

2. Сувайлангич қўнғизнинг бир нечасини тутиб, сувли банкага (албатта, сувўт солинган бўлиши лозим) солинг. Қўнғизлар ҳаракатида қайси аъзолари фаол иштирок этади?

3. Сув қўнғизлари ва уларнинг личинкаси йиртқич ҳисобланади. Банкага майда балиқча, ёмғир чувалчанги, ҳашаротлар личинкасини ташланг. Қўнғизлар хулқ-атворини кузатинг.

4. Тирик ва ўлик сувайлангични қўлингизга олиб, лупада унинг оёқлари, кўзчаси ва бошқа аъзоларини текширинг. Қўнғиз нега ялтироқ ва ҳид тарқатади?

5. Худди шундай кузатиш ишларини йирик сувсевар ва унинг личинкаси устида ҳам олиб бориш мумкин.

7-иш. Чивинлар (анофелес ва кулекс)ни кузатиш

Баҳор ва ёз ойларида оқмайдиган кичик сув ҳавзалари (кўллар, ҳовузлар) ва жуда секин оқадиган сувлар қирғоғида (1 м чуқурликда), ҳатто бочкалардаги сувда чивинларнинг жуда кўп сондаги личинкаси ва гўмбаги учрайди. Тинч ҳолатда улар сув юзасида муаллақ туради. Худди шу вақтда уларни сув сачоғида йиғиб олиш керак.

Табиатда ва лаборатория шароитида чивинлар устида маълум кузатиш ишларини олиб бориш керак:

1. Чивинларни личинка ва ғумбаклик даврида тутиб, лупада уларнинг тузилишини текширинг. Личинкалар боши йирик бўлиб, қора рангли иккита кўзчаси бор. Кўкрак қисми кенг, қорин қисми тор, охириги қорин бўғимида баргсимон ўсимталар бўлади. Охириги қорин бўғимидан кейингисида, оддий чивинларда (*Culex*), узун нафас олиш найчаси жойлашган, безгак чивинида (*Anopheles*) бу найчалар унча ривожланмаган бўлади. Ғумбаклик даври вергулсимон кўринишда бўлади. Уларнинг бир-биридан фарқини ажратинг.

2. Лагерга яқин сув ҳавзасини текшириб, у ерда чивинларнинг қайси тури учрашини аниқланг ва лабораторияда кузатиш учун сувли банкага личинка ва ғумбакларидан йиғиб олинг.

3. Сувли банкага личинка ва ғумбакдан бир жуфтдан солинг, банкани стол устига қўйиб, личинка ва ғумбакни қанча вақтдан кейин сувнинг юзасига чиқишини, сув юзасида қайси ҳолатда туришини ва нафас найчаларининг тузилишини кузатинг. Сувнинг тубига тушаётганида уларнинг ҳаракат қилишига эътибор беринг.

4. Кечқурун лампа ёндирилгандан кейин, деворга қўниб турган чивинлар қандай ҳолатда (деворга параллелми ёки перпендикуляр) эканлигини аниқланг. Оддий чивинлар буюмга қўниб турган гавдасини параллел кўринишда, безгак чивинлари эса деярли перпендикуляр ҳолатда тутати.

5. Жинсий етук чивинларни тутиб, лупада уларнинг оғиз аппарати ва қанотининг тузилишини текширинг.

6. Сувўтлар солинган банкаларга личинка ва ғумбаклардан тушириб, уларнинг ривожланишини кузатинг. Неча кундан кейин қанотли чивинлар ҳосил бўлишини аниқланг. Ҳаво ва сувнинг ҳароратини ўлчаб бориш эсингиздан чиқмасин. Кузатишлар натижасини, албатта, кундалик дафтарга ёзиб боринг.

2-бўлим

ЎҚУВ-ДАЛА АМАЛИЁТИ ДАВРИДА УЮШТИРИЛАДИГАН ЭКСКУРСИЯЛАР

Экскурсия уюштириш тартиби, унда бажариладиган ишлар ушбу қўлланманинг биринчи бўлимида ёритилган. Ўқитувчи ўқув-дала амалиёти даврида хилма-хил мазмундаги бир неча экскурсия уюштиради. Экскурсия давомида ҳайвонларни йиғиш, жонсизлантириш, фиксация қилиш, қуритиш, тахлаш, ёрлиқлаш, аниқлаш, сақлаш, яъни коллекция тузиш (тайёрлаш)гача бўлган барча ишларни ўргатади. Талабаларнинг вазифаси экскурсия давомида ўқитувчи томонидан баён қилинадиган материалларни диққат билан тинглаш ва ўзлаштириш, табиатда кузатувчанлик малакаси ва қўникмасини эгаллаш, кузатиш ишларини мустақил равишда амалга ошириш ва табиатда содир бўладиган ҳодисаларни тўғри тушуниб олишдан иборат бўлади.

Гуруҳ тарзида уюштириладиган экскурсиялар билан бир қаторда амалиёт даврида талабаларнинг индивидуал ҳолдаги мустақил ишларига ҳам катта эътибор бериш керак. Бунинг учун ёзги амалиётга қўшимча равишда, умумий амалиётга боғлиқ бўлган махсус индивидуал мавзуларни (24-бетга қаранг) ҳам бажариш керак.

Биз қуйидаги экскурсиялар давомида бажариладиган ишларга доир методик кўрсатмаларни тавсия этамиз.

2.1. Очиқ ўтлоқ, адир ва яйловга экскурсия

Экскурсиянинг мақсади

1. Ҳашаротлар овланувчи тўр халтани ишлатиш методикасини ўрганиш.

2. Ўсимликлар чангланишида ҳашаротларнинг ролини ва ҳашаротлар билан чанглануви энг кўп тарқалган ўсимликларни аниқлаш.

3. Дала зараркунандаларининг асосий вакилларини аниқлаб, уларнинг миқдорини белгилаш.

4. Далада учрайдиган умуртқасиз ҳайвонларни йиғиш ва лаборатория ишларида уларни аниқлаш.

Экскурсия учун зарур жиҳозлар

Ҳашаротлар тўр халтаси (сачок), морилка, лупа, пинцет, капалакларни тахлаш (сақлаш) учун қеракли конвертлар.

Қуйида экскурсия давомида қилинадиган ишлар методикаси баён этилади.

Ўтлоққа йилнинг барча фаслида экскурсия уюштириш мумкин. Лекин ҳайвонлар энг кўп учрайдиган вақт—ўсимликлар қийғос гуллаган давр—апрель, май, июнь ва июль ойларидир. Бу вақтда ҳашаротлар тури, айниқса, кўп учрайди.

Ўтлоқларда турли хил ўсимликлар ўсади, шунга кўра, бу ернинг ҳайвонот дунёси ҳам ўзига хос бўлади. Асосан, тўғриқанотлилар, қўшқанотлилар, капалаклар, пардақанотлилар, қўнғизлар, ярим қаттиққанотлилар ва бошқалар кўпроқ учрайди. Ерда эса қўнғиз, кумурсқалар, ўргимчаклар ва бошқа ҳайвонлар ўрмалаб юрганини кўриш мумкин. Ҳайвонлар ахлатида эса гўнғхўр ҳашаротлар учрайди. Экскурсия давомида тошлар, ўсимликлар қолдиғи ва бошқа буюмлар остида яшайдиган ҳайвонлар ҳам текширилади ва йиғиб олинади. Бундай жойларда, асосан, чаён, сольпуглар, кўпоёқлилар, ўргимчаклар, моллюскалар, қўнғизлар, шунингдек, ҳашаротлар тухуми ва гўмбакалари учрайди. Юқорида таъкидланганидек, зарarli ҳайвонлар пинцетда ушланиши лозим.

Ўтлоқларда хилма-хил ҳашаротлар учрайди. Уларнинг ҳар бири ўзига хос тузилиши, йирик-майдалиги, ранги, ҳаракатлари, товуш чиқариши ва бошқа хусусиятларига кўра бири-бирдан фарқ қилади. Шунинг учун уларни бирданга йиғишга киришмай, табиий шароитда узоқ вақт кузатиш керак. Масалан, гуллаб турган чойўт, маврак ёки соябонгулли ўсимликка (30—60 минут давомида) неча хил ҳашарот келиб қўнади, қўниш сони ва муддати (талаба қайси ўсимликни кузатишни ўзи танлайди) ва ҳоказо. Кузатишнинг иккинчи хил вариантыда, аксинча, бир хил ҳашарот, масалан, капалакларнинг қайси бири бўлса ҳам, неча хил ўсимликка қўнади. Ана шундай кузатишларда ҳашаротларнинг биологик хусусиятлари ҳақида муҳим маълумот олинади.

Ўтлоқларда ҳар хил уй ҳайвонлари боқилади. Уларнинг ахлатида гўнғхўр қўнғизлар, пашшалар, уларнинг тухуми ва личинкаси учрайди. Бу ерда ҳам дастлаб кузатиш ишларини олиб бориш керак. Шундан кейин, аввало, гўнғ устидаги ҳайвонлар (сачок ва пинцет билан), кейин унинг орасида яшовчилар ва гўнғ остидаги тупроқда яшовчи ҳайвонлар йиғиб олинади. Шу нарсани эътиборга олиш керакки, гўнғхўр ҳайвонларнинг ҳаммаси табиат санитарлари, яъни фойдали ҳайвонлар ҳисобланади. Шунинг учун уларни ҳаддан ташқари кўп йиғишга маслаҳат берилмайди.

Экскурсия давомида ҳайвонлар қўл пинцети ва тўр халта ёрдамида йиғиб олинади.

Кузатиш учун зарур бўлган материал оғзи беркитиладиган шиша банкаларга солиниб, лагерга олиб келинади.

Қуйидаги ҳайвонлар устида кузатиш олиб бориш мумкин: Бир нечта (3—5 литрли) банка олинади. 1-банкага 5—6 та тирик чаён; 2-банкага 2 та чаён ва 2 та фаланга; 3-банкага битта чаён ва битта кўпоёқли (лабоёқлиларнинг вакили); 4-банкага битта фаланга ва битта кўпоёқли; 5- банкага 2 та бешиктерватар ва бир нечта ари солинади. Бунда ҳайвонларнинг ўзаро муносабати кузатилади ва натижа талабаларда қизиқарли таассурот қолдиради.

Куннинг иккинчи ярмида 2—3 соат лаборатория машғулотли ўтказилиб, йиғиб келинган материал қайта ишланади. Барча кузатишлар ва бажарилган ишлар кундаликка ёзиб борилади.

2.2. Тупроқда яшайдиган умуртқасиз ҳайвонларни ўрганиш бўйича экскурсия

Тупроқ қаттиқ жисмлар (тупроқ, қум, тош, шағал, туз), суюқ моддалар (сув ва бошқа моддалар) ва газлар (кислород, карбонат ангидрид, азот ва бошқалар) йиғиндисидан иборат мураккаб система ҳисобланади. Унда сув ва ҳар хил газлар маълум қонуният бўйича ўз ифодасини топган. Бундан тайқари, тупроқда ҳар хил органик моддалар, ҳарорат ва намлик турлича бўлади. Бу хоссалари туфайли тупроқда турли-туман тирик организмлар яшаши учун қулай шароит яратилади. Шунинг учун тупроқда бир ҳужайрали ҳайвонлардан тортиб, чувалчанглар, моллюскалар, бўғимоёқлилар ва ҳатто, умуртқали ҳайвонларгача яшайди.

Экскурсиянинг мақсади

1. Тупроқда яшайдиган ҳайвонларни ўрганиш ва йиғиш усуллари ўзлаштириш.

2. Ҳар хил биотоплардаги тупроқда яшайдиган ҳайвонларни аниқлаш.

3. Тупроқда яшашга мослашган ҳайвонларнинг тузилиш хусусиятларини ўрганиш.

4. Тупроқнинг структураси ва намлигига боғлиқ ҳолда, ҳайвонларнинг вертикал жойлашиш қонуниятини белгилаш.

5. Тупроқда доимий яшайдиган айрим ҳайвонларнинг биологик хусусиятларини ўрганиш.

6. Тупроқда яшайдиган фойдали ва зарарли ҳайвонларни (хўжалик нуқтаи назаридан) аниқлаш.

7. Тупроқда яшайдиган ҳайвонлар миқдори ва сифатини аниқлаб, маданий экинлар экиладиган далаларнинг тупроқ зараркунандалари билан зарарланиш фоизини белгилашдан иборат.

Экскурсия учун зарур жиҳозлар

Белкуракча 1,5×1,5 м ли 4—5 та клеёнка ёки плёнка, рулетка ва метрли линейкалар, лупа ва пинцет, морилка ва пробиркалар.

Тупроқда яшайдиган ҳайвонларни йиғиш методикаси (14-бетга қаранг)

Лаборатория иши

Экскурсия давомида йигилган ҳайвонлар систематик таксонлар бўйича аниқланади. Кўп учрайдиган ҳайвонларнинг ўзига хос тузилиши, биологияси, фойдали ёки зарарли эканлиги кундалиқда қайд этилади. Расми чизилади. Чувалчанглар, ҳашаротлар личинкаси, гумбаги ва бошқа умуртқасизлар фиксация қилинади.

Турли биотопларгаги тупроқда яшайдиган ҳайвонларга қиёсий тавсиф берилади.

2.3. Сув ҳавзасига экскурсия

Экскурсиянинг мақсади

1. Сув ҳайвонларини йиғиш методикасини тўлиқ ўрганиш.
2. Маълум бир сув ҳавзасини танлаб, унда яшайдиган ҳайвонлар тури таркибини аниқлаш.

3. Сувда яшайдиган ҳайвонларнинг сув муҳитига мослашган морфологик тузилиши ва биологик хусусиятларини ўрганиш.

4. Сув ҳайвонлари фойдали ёки зарарли эканлигини (хўжалик аҳамияти бўйича) белгилаш.

5. Экологик (биотик ва абиотик) омилларга асосланиб, сув ҳавзаларидаги ҳайвонларнинг тарқалиш хусусиятини аниқлаш.

Сув ҳайвонларини йиғиш методикаси

Экскурсия ҳовуз, кўл, булоқ, сой, тез оқар дарёлар, сунъий каналлар ва ариқлар, сув омборлари ёки сув билан қопланган ботқоқликлар бўйлаб уюштирилади. Сув ҳавзалари оқмайди-

ган, секин оқадиган ва тез оқадиган гуруҳларга бўлинади. Ана шу хусусиятларига кўра, улардаги ҳайвонлар турининг таркиби бир-биридан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун экскурсия давомида имкони борича, ҳар хил сув ҳавзаларини текшириб кўриш керак. Натижада солиштириб ўрганиш учун қизиқарли материал тўпланади (15-бетга қаранг).

Сув ҳайвонларини ўрганишда тирик объектлар устида кузатиш ишлари олиб борилади.

2.4. Сабзавот ва полиз экинлари даласига экскурсия

Бошқа биотоплар каби, сабзавот ва полиз экинлари дала-сида ҳам ўзига хос ҳайвонлар бўлади. Бу ердаги экинлар — қовун, тарвуз, бодринг, ошқовоқ, карам, сабзи, пиёз, турп, редиска, помидор ва бошқалар ҳайвонлар учун озиқ манбаи ва яшаш маконидир. Улар ўсимликлар баргида, поясида, гулида, ҳосилида, илдизида ва ҳатто, улар ўсиб турган тупроқда ҳам учрайди. Бир гуруҳ ҳайвонлар эса дала атрофида ўсган бегона ўтларда яшайди ва вақт-вақти билан полиз ва сабзавот экинларига ўтиб, катта зарар етказиши мумкин.

Экскурсиянинг асосий мақсади талабаларни сабзавот ва полиз экинларида учрайдиган зараркунанда ҳайвонлар билан таништириш, кўп учрайдиган ва кенг тарқалган баъзи вакилларининг биологиясини ўрганиш, етказилган зарар даражасини аниқлаш ва зараркунандаларга қарши кураш чоралари билан таништиришдан иборат: экскурсияни ўтказишга доир тегишли жиҳозлар олинади.

Экскурсияга ҳаво очик қуёшли вақтда эрталабдан бориш мақсадга мувофиқ. Агар ҳаво исиб кетса, ҳашаротларнинг кўпи учиб кетади ёки қуёшдан яшириниб олади. Ишни бажариш тартиби ҳақида ўқитувчи қисқача йўлланма беради.

Сабзавот ва полиз экинларидаги зараркунандалар, асосан, қўлда териб олинади. Дастлаб ўсимликларнинг гули, барги, поясидаги ҳайвонлар қўлда териб олиниб, морилка, пробирка ва банкаларга солинади, зараркунандаларнинг тухумини (айниқса, капалакларникини) эса пробиркаларга йиғиб олиш керак. Ўсимликларнинг зарарланган аъзолари алоҳида идишга йиғиб олинади. Дала атрофидаги бегона ўтларда учрайдиган ҳайвонлар сачокда тугилади. Тупроқда яшайдиган зараркунандаларни ҳам йиғиш керак. Сабзавот ва полиз экинларидаги зараркунандалар ҳисобини олиш бошқа ўсимликлардагига нисбатан анча қулай. Бунинг учун маълум территорияда ўсайдиган ўсимликларнинг ҳар бирида учрайдиган зараркунанда-

лар ҳисоблаб чиқилади. Ўсимликлар сони 100 дан кам бўлмаслиги керак. Агар шунча тупда зараркунанда учрамаса 0 (ноль) ёзилади. Шундан кейин ҳар бир туп ўсимликда учрайдиган зараркунандаларнинг ўртача миқдори аниқланади. Худди шу усулда ҳар бир зараркунанда хилини, масалан, карам капалаги қуртининг сонини аниқлаш мумкин. Материал йиғиш 1—2 соат давом этади. Шундан кейин ўқитувчи йиғилган материал асосида далада бажарилган ишларга яқун ясайди.

Карам оқ капалагининг ривожланиши лабораторияда муштарик равишда кузатилади.

Лаборатория машғулотида талабалар йиғилган материални аниқлайди, зарарланган ўсимлик аъзоларини қуритиш учун гербарий папкаларига жойлаштиради, фиксация қилиш, тўшакчаларга жойлаштириш, монтировка ишлари бажарилади. Зараркунандаларга қарши биологик кураш чоралари тўғрисида атрофлича маълумот берилади.

2.5. Донли экинлар (буғдой, арпа, сули ва бошқалар) даласига экскурсия

Ўқув-дала амалиёти даврида талабалар, албатта, донли экинлар экиладиган далаларнинг умуртқасиз ҳайвонларини ўрганиши зарур. Буғдой, арпа, сули ва бошқа донли экинлар озиқ-овқат, ем-хашак учун, айниқса, тоғ ва тоғ ёнбағирларига кўпроқ экилади. Донли экинлар даласида ҳар хил бегона ўтлар ҳам ўсади. Бу биотопнинг ўзига хос хусусияти, асосан, галласимон ўсимликлар бўлиб, экинлар тупининг қалин жойлашишидир.

Экскурсия вақтида, асосан, ҳашарот тутиладиган тўр халталар муҳим роль ўйнайди. Қалин жойлашган экинзорларнинг микроклими ўзига хос бўлади. Қўёш иситиши натижасида ўсимликлар қаватида ва тупроқда ҳарорат кўтарилади. Ҳайвонларнинг жойдан-жойга кўчиши тезлашади. Жуда кўпчилик ҳайвонлар, асосан, галланинг бошқоқ қисмига тўпланади. Чунки бу ерда гул ва дон жойлашган.

Экскурсия давомида талабалар галла экинлари зараркунандаларининг хилма-хиллиги билан танишади, зарарланган тупларни йиғади ва зарарланиш даражасини аниқлайди.

Дастлаб кузатиш ишлари олиб борилади. Материал йиғишни даланинг четидан бошлаш керак. Чунки четда жойлашган экинлар кўп зарарланган бўлиб, уларда ҳайвонлар ҳам кўп учрайди.

Ғаллазор атрофидаги бегона ўтлар ва ҳайдалмаган ерлар турли-туман ҳайвонлар доимий сақланадиган макон ҳисобланади.

Экскурсия давомида бегона ўтларда учрайдиган ҳайвонларни ҳам ўрганиш керак.

Ғалла экинларида учрайдиган зараркунандаларни ҳисоблаш қуйидагича олиб борилади: бир талаба экинзорга кириб, 50 метр масофада сачокни ишлатади (ўриш методи билан) ва кейин сачокни ерга қўйиб, аста-секин ундаги ҳайвонларни териб олади. Бир вақтнинг ўзида ҳайвонларнинг систематик гуруҳлари ва халтадаги сони ҳисобга олиб борилади. Бу иш бир неча марта такрорлангандан кейин, маълум бир хулоса чиқарилади.

Ҳисоблашнинг иккинчи варианты ҳам мавжуд. Бунда, аввало, маълум дала танланади. Кейин унинг ҳар жойидан 1 м² ўлчаб, шунча жойдаги ўсимликларда учрайдиган ҳайвонлар (кўзга кўринадиган йириклари) санаб чиқилади ва ёзиб олинади. 10 та шундай намунадан ҳайвонлар зичлигининг ўртача кўрсаткичи келиб чиқади.

Ғалла экинларида, асосан, сўрувчи ва кемирувчи ҳашаротлар (ярим қаттиққанотлилар, қўнғизлар, тўғриқанотлилар, ширалар, қўшқанотлилар) кўп учрайди.

2.6. Мевали боғга экскурсия

Мевали боғларда олма, нок, ўрик, олча, гилос, дўлана, тоғолча, ёнғоқ, беҳи каби турли хил дарахтлар ўсади. Бундай боғлар, айниқса, тоғ ва тоғ олди ёнбағирлардаги хўжаликлар ҳамда қишлоқларда кўп учрайди. Қадимий боғлардаги дарахтларнинг ёши ҳам турлича бўлиб, ҳайвонот олами ниҳоятда хилма-хилдир.

Кейинги йилларда маълум мевалардан таркиб топган янги боғлар барпо этиш кенг жорий этилган. Жумладан, фақат олма экилган олмазор боғ, шунингдек, ўрикзор, ёнғоқзор, шафтоли ва беҳизор, анорзор, узумзор ва шунга ўхшаш боғлар яратилмоқда.

Экскурсия вақтида боғларнинг барпо этилиши ва у ердаги мевали дарахтларнинг хиллари ҳисобга олиниши керак. Чунки у ернинг ҳайвонот олами сифати ва миқдорига кўра, бири-бирдан тубдан фарқ қилади.

Мевали боғларга экскурсия уюштирилганда, у ерда учрайдиган ҳайвонлар қуйидаги усулларда йиғиб олинади.

1. Дарахтнинг танаси, новдалари, барглари, гули ва мевалари яхшилаб кўриб чиқилади. Кўзга кўринган ҳайвонлар те-

гишли идишларга териб олинади. Шунингдек, буришиб қолган барглар, зарарланган мевалар, шохчалар, пўстлоқ ва шунга ўхшаш қисмлар ҳам йиғиб олинади.

2. Дарахтни силкитиб, шохларини таёқ билан уриб, ундаги ҳайвонларни дарахт остига тўшалган чойшаб ёки клеёнкага тушириб, йиғиб олинади (бу ишни эрталаб салқинда бажариш керак, агар кун исиб кетса, кўпгина ҳашаротлар учиб кетади).

3. Боғда учиб юрган ҳайвонларни сачокда тутиш, ўтларда учрайдиган ҳайвонларни йиғиш.

4. Мевали дарахтлар ўсиб турган боғ тупроғини ковлаб, учраган ҳайвонларни йиғиш.

Экскурсия давомида ана шу боғда яшайдиган қушлар турини ҳисобга олиш ва улар қайси ҳашаротлар билан озиқланишини кузатиш мумкин.

2.7. Ўрмон (арчазор)га экскурсия

Ўрмонзорларнинг ўзига хос хусусияти, у ерда, асосан, турли-туман дарахтлар ва бутасимон ўсимликлар бўлишидир. Бу ўсимликлар ярусларга бўлинади. Биринчи ярусни энг баланд дарахтлар, иккинчи ярусни уларга нисбатан анча паст бўлган буталар ва учинчи ярусни ўт ўсимликлар ташкил этади. Ўрмон ўсимликларининг хилма-хиллиги, иқлимнинг ўзига хослиги туфайли ҳайвонот олами ҳам ниҳоятда турли-туман бўлади. Ўрмонларнинг ҳайвонот олами турлари ва миқдорининг кўплиги жиҳатидан бошқа биотоплардан тубдан фарқ қилади. Ҳайвонот олами, асосан, пардақанотлилар, тангақанотлилар, тўғриқанотлилар, қўшқанотлилар, бешиктерватарлар, қандалалар, қўнғизлар, шира битлари, ҳашаротларнинг турли хил личинкалари, шунингдек, йиртқич ва паразит ҳашаротлар (ниначилар, олтинкўз, хонқизи қўнғизи, яйдоқчилар ва бошқалар) ҳамда ўргимчаклардан ташкил топган. Дарахтлар остига тўкилган барглар, шох-шабба ва шунга ўхшашлар орасида, тошлар остида эса захкашлар, чаёнлар, кўпоёқлилар, каналар ва сувараклар учрайди.

Ўрмон ҳайвонларини йиғишдан олдин, турли мақсадлар бўйича белгиланган кузатиш ишлари бажарилади. Шундан кейин дарахтларнинг барги, шохи, гули, меваси танаси ва пўстлоғида учрайдиган ҳайвонлар териб олинади. Ўсимликларнинг қуриб қолган шохлари ёки танаси болта ёки тешада кесиб, ёриб кўрилади, ёгоч орасида яшайдиган турли хил жониворлар тегишли идишларга жойлаштирилади.

Умуртқасизлар зоологияси курсининг ўқув-дала амалиёти дастурида „Паразит ҳайвонлар ва уларни ўрганиш усуллари“ мавзуси берилган. Талабалар билан дала амалиёти ўтилаётган тумандаги паразит ҳайвонларни ўрганиш бўйича баъзи амалий машғулотларни ўтказиш мумкин.

Маълумки, ҳайвонлар типининг деярли ҳар бирида паразит организмлар учрайди. Демак, паразитизм табиатда кенг тарқалган ҳодиса бўлиб, уларни ўрганиш назарий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга.

Табиатда паразит ҳайвонлар кенг тарқалганлигини қуйидаги маълумотлардан яққол билиш мумкин. Содда ҳайвонларнинг фанга маълум бўлган 70000 туридан 6000–7000 таси паразитлик қилиб ҳаёт кечиради. Чувалчанглар орасида паразитлар ниҳоятда кўп учрайди. Трематодалар синфининг 4000 дан ортиқ тури, моногенетик сўрғиччиларнинг 2500 тури, лентасимонларнинг 3500 тури, акантоцефалларнинг 500 тури ва нематодаларнинг 7000 дан ортиқ тури одам, ҳайвонлар ва ўсимликларда паразитлик қилиб, турли касалликларни келтириб чиқаради. Бўғимоёқли ҳайвонларнинг 100000 га яқин тури паразит ҳисобланади. Шундай қилиб, ҳайвонларнинг фанга маълум 2 миллиондан ортиқ турининг тахминан 123 мингга яқини паразит организмлардир.

Ушбу рисолада паразит чувалчанглар, яъни гельминтлар ҳақида фикр юритилади. Талабалар гельминтларнинг тухуми ва личинкасини аниқлаш, оралик хўжайинини ўрганиш ва муайян паразитларни йиғиш усуллари билан таништирилади.

3.1. Гельминтларнинг тухумини аниқлаш

Текширилаётган ҳайвонлар орасида паразит чувалчанглар бор-йўқлигини ёки қандай хил чувалчанглар учрашини аниқлаш учун дастлаб уларни ахлати орқали текшириб кўрилади. Тухумини аниқлашда бир неча хил усул қўлланилади.

Шулардан энг қулайи ва кенг тарқалгани Фюллеборн усулидир. Бу усулга кўра, ҳайвон тезагидан 3–5 г олиб бирор стаканга солинади ва бир қисм тезакка 20 қисм ош тузининг

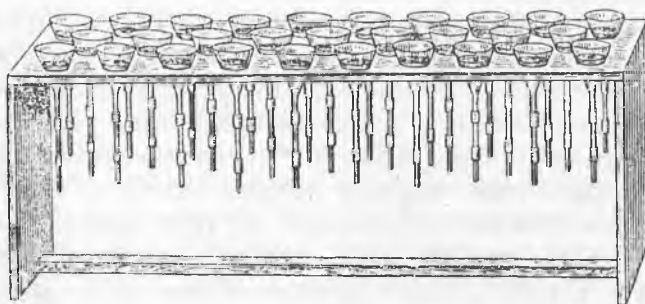
тўйинган эритмаси қўшилади (бундай эритма 1 литр сувга 380 г ош тузи солиб қайнатиб тайёрланади ва совиганда ишлатилади). Шундан кейин тезакни шиша ёки ёғоч таёқча билан майдалаб аралаштирилади. Кейин аралашма дока ёки симтўрда бошқа тоза стаканга сузилади ва 30–40 минут тиндирилади. Натижада солиштира оғирлиги тўйинган ош тузи эритмасиникидан паст бўлган нематодалар ва лентасимон чувалчангларнинг тухуми эритма юзига қалқиб чиқади. Сўнгра эритманинг юқори қавати силлиқ илмоқ ёрдамида буюм ойнасига йиғиб олиниб (томчи тариқасида) микроскопда кўрилади (12-расм). Тухумларнинг шакли, йирик-майдалиги ва бошқа белгиларига кўра, тахминан ҳайвонларда паразитлик қилувчи гельминтларнинг хиллари аниқланади.

Маълумки, Фюллеборн усулида барча гельминтларнинг, масалан, трематодаларнинг тухумини аниқлаб бўлмайди, чунки трематодалар тухумининг солиштира оғирлиги тўйинган ош тузи эритмасиникидан юқори бўлганлиги учун улар эритма юзасига чиқмайди. Шунинг учун трематодалар тухуми иккинчи усулда, яъни тухумни чўкмага тушириш усулида (кетма-кет ювиш билан) аниқланади. Бу усул қуйидагича: тахминан 5–6 г тезак олиб стаканга солинади. Унинг устига оз миқдорда сув қуйиб аралаштирилади. Кейин 1:10 нисбатда сув қўшилади, ҳосил бўлган суюқ аралашма сим тўрда ёки докада бошқа стаканга сузилади ва стакан сув билан тўлдирилади. Эритма 2–3 минут тиндирилгандан сўнг юқориги суюқ қисми бошқа идишга қуйиб олинади. Чўкманинг устига яна сув қуйилади. Тиниқ суюқлик ҳосил бўлгунча бу иш бир неча марта такрорланади. Олинган чўкмадан буюм ойнасига (пипетка ёрдамида) қуйиб ёки Петри лycopчасига қуйиб микроскопда текширилади.

3.2. Гельминтларнинг личинкасини Берман-Орлов усулида аниқлаш

Берман-Орлов усули гельминтларнинг ҳаракатчан личинкасини тезакдан сувга чиқариб, чўкмага туширишга асосланган. Берман тупроқда яшайдиган нематодалар личинкасини топиш ва аниқлаш учун, Орлов эса мол тегагидаги гельминтларнинг личинкасини топиш учун мазкур усулни тавсия этишган. Бу усул қуйидагича: юқори томонининг диаметри 8–10 см бўлган воронка олиб, унинг охириги қисмига 10–15 см узунликдаги резина найча кийдирилади. Резина найчанинг учига

12-расм. Гельминтларни тухуми ва личинкасини йиғиш учун қўлланиладиган жиҳозлар.

эса пробирка кийдирилади. Воронкага симтўр қўйиб штативга ўрнатилади (12-расм). Гельминтлар личинкасини аниқлаш учун воронкага текшириладиган 10–15 г тезак солинади ва устига сув қўйилади. Бир неча (2–7) соатдан кейин тезакдан чиққан личинкалар пробирка тубига чўқади. Кейинчалик пробирка резина найчадан ажратиб олинади ва ундаги суюқликдан соат ойнасига томизиб ёки Петри лycopчасига қўйиб, бинокуляр ва микроскопда текширилади. Берман-Орлов усулида бир йўла бир неча ўнлаб намуна текширилади.

3.3. Гельминтларнинг оралиқ хўжайинини текшириш

Маълумки, лекция ва лаборатория машғулотида паразит ҳайвонлар ҳақида фикр юритилганда, уларнинг ривожланиш циклида турли хил ҳайвонлар иштирок этиши тўғрисида маълумот берилади. Паразитлар ривожланиш циклини охирига етказиш учун бир, икки ва ундан кўп хўжайинда яшайди. Шунга кўра, уларнинг охириги (дефинитив), оралиқ, қўшимча ва резервуар хўжайини бўлади. Паразитларнинг ривожла-

ниш циклида хилма-хил хўжайинлар иштирок этиши, улар ўз авлодини табиатда сақлаб қолиши ва тезроқ тарқалиши учун максимал имконият яратади. Паразитнинг жинсий кўпайиши қайси организмда ўтса, ўша организм паразит учун охирги ёки дефинитив хўжайин ҳисобланади. Оралиқ хўжайинда паразитнинг личинкалик босқичи ёки жинссиз кўпайиши амалга ошади. Кўшимча хўжайин, аслида иккинчи оралиқ хўжайин бўлиб, унда паразит ривожланишининг маълум босқичи ўтади. Резервуар хўжайин паразитнинг тарқалиш доирасини кенгайтиради.

Умуртқасиз ҳайвонлар орасида гельминтларнинг оралиқ хўжайини сифатида моллюскалар (чучук сувларда ва қуруқликда яшайдиганлари), қисқичбақасимонлар (циклоплар, дафниялар, ёнсузарлар ва сув хўтиги), ҳашаротлар (ниначилар, қўшқанотлилар, қўнғизлар ва чумолилар (турли босқичи), орибатид каналар, ҳалқали чувалчанглар муҳим ўрин эгаллайди. Улар морфологик ва анатомик тузилиши, яшаш шароити, экологик хусусиятлари жиҳатидан турлича бўлиб, уларни гельминтологик текшириб кўриш усуллари ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Моллюскаларнинг қуруқликда ва чучук сувларда ҳаёт кечирадиган турлари мавжуд. Табиий шароитда моллюскалар ҳар хил трематода личинкалари билан зарарланади. Ўзбекистонда ҳозиргача моллюскаларнинг 30 дан ортиқ турида гельминтлар личинкаси топилган. Уларни гельминтологик текшириш учун даставвал чиғаноқлари олиб ташланади. Бунинг учун моллюскани иккита буюм ойначаси орасига қўйиб сиқилади, сўнгра майдаланган чиғаноқ парчалари териб ташланади. Ажралиб қолган шилиққурт танаси микроскопда қаралади. Агар гельминт личинкалари бўлса, аниқ кўринади.

Қисқичбақасимонлар (циклоп, дафния, ёнсузар ва бошқалар) кўл, ҳовуз, сой, дарё ва бошқа чучук сув ҳавзаларида ҳаёт кечиради. Улар ҳар хил ҳайвонлар ўртасида, айниқса, паррандалар орасида гельминтлар тарқалишида катта ўрин тутаяди. Масалан, ёнсузарларнинг 54% паразит личинкалари билан зарарланганлиги қайд қилинган.

Қисқичбақасимонларнинг танаси, кўпинча, ўта кўринувчан (тиник) бўлиб, улар танасидаги гельминт личинкалари кўзга ташланиб туради. Шунинг учун уларни ушлаган заҳоти (яхши-си тирик ҳолда) бинокуляр лупа ёки микроскопда текшириш керак. Ёки тутилган жониворлар иккита буюм ойнаси орасида бир оз сиқилади, парчаланган қисқичбақасимонлар танаси микроскопда кўрилади. Бундан ташқари, масалан, қуруқлик-

да яшовчи захкаш (мокрица)ларнинг бир нечасини соат ойначасига қўйиб, физиологик эритмага (озгина ош тузи қўшилган қайнатилган сув) бирин-кетин парчалагич игналар ёрдамида уларнинг танасини бўлақларга бўлиб, майдаланади. Ажралиб чиққан гельминт (акантоцефаллар, цестода ва нематодаларнинг) личинкаси, одатда, яхши кўринади.

Орибатид каналар ер юзиди сони жиҳатидан энг кўп тарқалган жониворлар бўлиб, 1 м² тупроқда (тупроқнинг юза қава-тида) 37000 тагача учрайди. Ўзбекистонда орибатид каналарнинг 40 дан ортиқ тури қайд қилинган. Уларнинг катталиги 0,2–1 мм дан ошмайди. Бу каналар кавш қайтарувчи ҳайвонларнинг ингичка ичагида яшайдиган цестода-мониезийларнинг оралиқ хўжайини ҳисобланади. Мониезий личинкаларини топиш учун буюм ойнасига орибатид каналардан қўйиб, бир томчи сув томизилади ва лупа остида парчалагич ниналар билан каналар майда қисмларга бўлинади. Сўнгра иккинчи ойна билан устини ёпиб, микроскопда текширилади.

Қаттиққанотлилар (қўнғизлар), қўшқанотлилар, пардақанотлилар, тўғриқанотлилар, ниначилар ва бошқалар гельминтларнинг оралиқ хўжайини сифатида ҳайвонлар орасида гельминтоз касалликларини энг кўп тарқатувчи ҳашаротлар ҳисобланади. Ўзбекистонда ҳозир ҳашаротларда топилган гельминт личинкаларининг тури 100 дан ортиқ бўлиб, улардан 3 тури трематодаларни, 21 тури цестодаларни, 6 тури акантоцефаллар ва 70 дан ортиқ тури нематодаларни ташкил қилади. 150 дан ортиқ тур қўнғизлар гельминт личинкаси билан зарарланганлиги аниқланган. Улардан топилган гельминт личинкаларининг тури 70 дан ортиқдир.

Ҳашаротлардаги гельминт личинкаларини аниқлаш қўйидагича олиб борилади: қўшқанотлилар туркумига мансуб қон сўрувчи ва яловчи (турли пашшалар, чивинлар, искаптопарлар), пардақанотлилар туркумининг вакили—чумолилар (фақат қорин қисми)ни иккита буюм ойнаси орасига қўйиб сиқилади ва майдаланган тана микроскопда текширилади. Юқорида танишиб ўтилганлардан ташқари, яна гельминтларнинг кўпгина оралиқ хўжайинини (иккипаллали моллюскалар, ниначилар, сўналар, чигирткалар) ва шу кабиларни текшириш мумкин.

3.4. Ҳайвонларни К.И.Скрябин усулида тўлиқ гельминтологик ёриш

Ўқув-дала амалиёти I–II курс талабалари билан биргаликда ўтказилади. II курс талабалари умуртқали ҳайвонлар,

яъни балиқлардан то сутэмизувчиларгача бўлган барча вакилларни ўрганади. Бу, демак, умуртқали ҳайвонлар (балиқлар, сувда ва қуруқда яшовчилар, судралиб юрувчилар, қушлар ва сутэмизувчилар)да паразитлик қилувчи экто (ташқи) ва эндо (ички) паразитларни ўрганишга катта қулайлик яратади. Амалиёт вақтида талабалар ҳар хил қушлар, товушқон ва баъзан тулқиларни отиб келишади. К.И.Скрябин усули ҳайвонларнинг гельминтларини териб олишга бағишланган. Бу усулга кўра, ҳайвонларнинг барча аъзолари ёки айрим аъзоларини тўлиқ ёриб, унда учрайдиган гельминтлар териб олинади.

Дастлаб нобуд бўлган ҳайвоннинг танаси (ташқи томони) текширилади, сабаби танада ҳар хил эктопаразитлар (каналар, битлар, бургалар ва бошқалар) бўлиши мумкин. Улар махсус идишларга йиғиб олинади. Шундан кейин тери тилиниб, тери ости тўқималари кўздан кечирилади. Сўнгра навбат билан аввал қорин бўшлиғи, кейин кўкрак қафаси очилиб, у ердаги аъзоларнинг ҳар бири алоҳида идишларга (тоғора, коса, товоқ, челақ, кюветка, банка, стакан ва бошқаларга) солинади. Ҳазм қилиш аъзолари: қизилўнғачи, ошқозони, ингичка, йўғон, тўғри ичаклари, ошқозон ости бези, жигари бири-биридан ажратилиб, алоҳида идишларга солинади ва кейин улар алоҳида ёрилади. Кейинчалик ҳар бир идишга (иш бошладан олдин) сув солиб, аъзолар қайчи билан узунасига кесилади, буюм ойнаси билан унинг шиллиқ пардалари ҳам қирилади. Сўнгра орган ҳам шу идишда ювилади ва аралашма масса 5—10 минут тиндирилади. Кейин сувнинг юқори қисми аста-секин тўкилади ва қолган чўкмага қайтадан сув қуйиб, чўкма тиниқ ҳолга келгунча такрорий ювилади. Сўнгра чўкма-ни бинокуляр микроскоп, лупа ва оддий микроскопда текшириб, унда учрайдиган гельминтлар териб олинади.

Жигар оқ кюветкага солинади. Идишга сув қуйилгач, қайчи билан ўт пуфаги ва ўт йўли кесилади, кейин жигар қўл билан майдалаб эзилади, такрор ювиб олингач чўкма, текширилади.

Ошқозон ости безини қўл билан майдалаб эзгандан кейин такрор ювиб текширилади.

Нафас олиш аъзолари трахея, бронхлар узунасига ёриб кўрилади, ўпка ҳам майдаланади. Сувда ювиб, чўкмани текшириб, мавжуд паразитлар йиғиб олинади. Мия (бош ва орқа мия) майда бўлақларга бўлиб текширилади.

Юрак ва қон томирлари физиологик эритмада ёрилади. Худди шу усулда ҳар бир орган текширилади ва уларда учрайдиган паразитлар йиғиб олинади.

4- бўлим

УМУРТҚАСИЗ ҲАЙВОНЛАРНИНГ АСОСИЙ СИСТЕМАТИК ГУРУҲЛАРИ

4.1. БУЛУТЛАР ТИПИ – SPONGIA

ОДДИЙ БУЛУТЛАР СИНФИ – DEMOSPONGIA

1. Бодяга булути – *Spongilla lacustris* L.

Бу булут барча чучук сувларда (ҳовуз, қўл, сой, булоқ, дарёларда) учрайди. Колония бўлиб яшайдиган ўтроқ ҳайвон. Колониясининг шакли сув биотопларининг хилига қараб ҳар

1

хил бўлади. Масалан, секин оқадиган сувларда булутнинг колонияси дарахтсимон бўлиб, шохчаларининг узунлиги 20 см гача етади. Тез оқадиган сувларда эса ўсимлик пўстлоғига ўхшаш шаклда бўлади. Бодяга жинссиз ва жинсий йўл билан кўпаяди. Сувни танасидан ўтказиш орқали озикланади ва нафас олади. Сув ҳавзаларини тозалашда (биофилтрлашда) фаол қатнашади. Бодяганинг майдаланган сқелетидан бод касаллигини даволашда фойдаланилади.

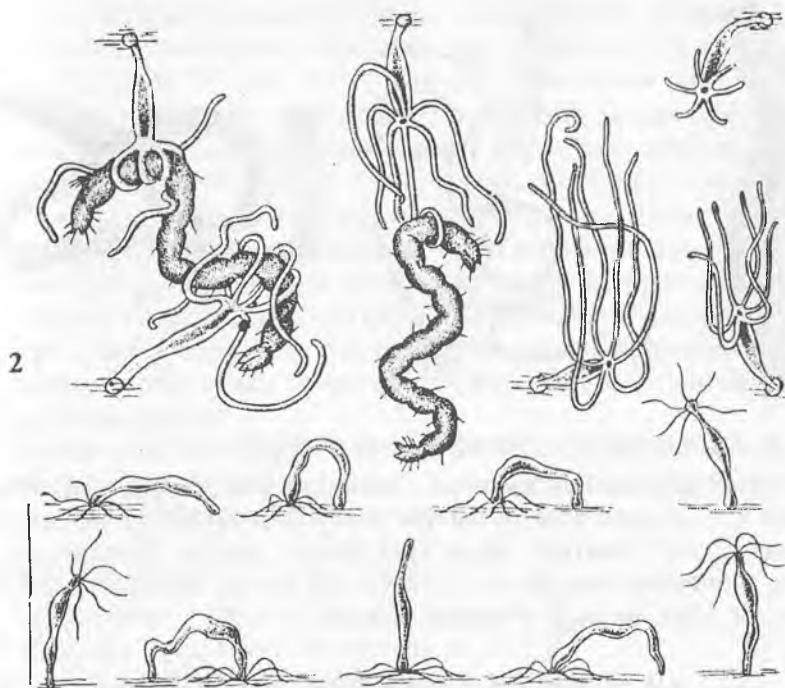
4.2. КОВАКИЧЛИЛАР ТИПИ – COELENTERATA

ГИДРОЗОЙЛАР СИНФИ – HYDROZOA

ГИДРАЛАР ТУРКУМИ – HYDRIDA

2. Гидралар

Чучук сувларда гидраларнинг 7–8 тури учрайди. Улар 5–20 мм катталиқда бўлиб, турлари, ранги, танаси ва пайпаслагичларининг йирик-майдалиги ва шаклига қараб бир-биридан фарқ қилади. Гидралар ўсимликларга бой, тоза ва тиниқ сув ҳавзаларида яшайди. Улар сувўтларга («товон»и билан) ёпишиб ҳаёт кечиради. Гидралар майда жониворлар, баъзан ўзи-

дан йирик чувалчанглар ва ҳашаротларнинг личинкаси билан озиқланади.

Чучук сувларда қўнғур гидра (*Hydra vulgaris*), яшил гидра (*Hydra viridis*) ва кулранг гидра (*Hydra grisea*) кенг тарқалган.

4.3. ЯССИ ЧУВАЛЧАНГЛАР ТИПИ – PLATHELMINTHES

КИПРИКЛИ ЧУВАЛЧАНГЛАР СИНФИ – TURBELLARIA

УЧ ШОХЛИЛАР (ПЛАНАРИЯЛАР) ТУРКУМИ – TRICLADIDA

Планарияларнинг танаси майда киприкчалар билан қопланган бўлиб, серҳаракат ҳайвонлар. Чучук сувларда уларнинг 100 дан ортиқ тури борлиги аниқланган. Улар тоза сувларда ҳар хил субстратга ёпишиб ҳаёт кечиради. Планариялар йиртқич ҳайвон бўлиб, майда қисқичбақасимонлар, моллюскалар ва бошқа ҳайвонлар билан озиқланади.

Ўзбекистондаги чучук сувларда асосан тўғри ичакли ва уч шохли ичаклилар туркумларининг вакиллари: оқ планария (*Dendrocoelum lacteum*), қўнғур планария (*Planaria torva*) ва кўпкўзли қора планария (*Polycelis nigra*)лар кенг тарқалган.

3. Оқ планария — *Dendrocoelum lacteum*

Бу чувалчанг сутсимон оқ планария ҳам деб аталади. Узунлиги 15–26 мм, эни 6 мм га тенг. Танасини қоплаб турган тери—мускул халтаси жуда ҳам тиниқ рангда бўлгани учун, агар планария рангли озиқ истеъмол қилса, ичкадаги ана шу рангли озиқ нурдай кўриниб туради.

4.4. ЮМАЛОҚ ЧУВАЛЧАНГЛАР ТИПИ — NEMATHELMINTHES

ҚИЛЧУВАЛЧАНГЛАР СИНФИ — NEMATOMORPHA

4. Сув қилчувалчанги — *Gordius aquaticus*

Бу чувалчанг чучук сувларда яшайди. Танаси узун, баъзан бир метрдан ҳам ошади, жигаранг қилга ўхшайди. Жуда камҳаракат чувалчанг. Танасининг охири айрига ўхшаш иккига ажралган. Тухумдан чиққан личинкалари бир оз вақт сувда ёки нам жойларда яшаб, сўнгра ҳашаротлар (одатда, уларнинг сувдаги личинкаси) танасига кириб паразитлик қилади. Қуруқда яшовчи ҳашаротлар эса зарарланган ҳашаротларни еб, қилчувалчангларни ўзига юқтиради. Личинкалар озиқланиб, анча ривожлангач, ҳашарот терисини тешиб чиқади ва жинсий вояга етгач, тухум қўйиб кўпаяди. Ўзбекистонда чучук сувларда тарқалган.

4.5. ҲАЛҚАЛИ ЧУВАЛЧАНГЛАР ТИПИ — ANNELIDA КАМҚИЛЛИ ЧУВАЛЧАНГЛАР СИНФИ — OLIGOSCHAETA

Ўмғир чувалчанги — *Lumbricus terrestris*

Ўмғир чувалчанги табиатда кенг тарқалган ҳайвонлардан бири бўлиб, ҳаёти деярли бутунлай тупроқ ичида ўтади. Ран-

ги қизил, қўнғир-қорамтир бўлади. Танасининг олдинги ярмида белбоғи (муфтаси) бор. Ҳар бир сегментида 4 жуфтдан майда қилчалар бўлади. Чувалчанглар тунда фаол ҳаёт кечиради. Улар тупроқдан ер юзасига чиқиб, озиқ модда сифатида ҳар хил ўсимликлар қолдиғини инига ташиб киради ва уларни истеъмол қилиб чириндига айлантиради. Ерни 2 метр чуқурликкача ковлаб, ўзига ин ясайди. Чувалчанглар тупроқнинг унумдорлигини оширади ва структурасини яхшилайди.

Ёмғир чувалчангларининг табиатдаги роли ўзига хос. Улар тупроқ унумдорлигини ошириши билан бирга, унда сув ва ҳаво сақланиб туришини таъминлайди ва структурасини яхшилайди. Турли-туман умуртқали ҳайвонлар бу чувалчанглар билан озиқланади.

Ёмғир чувалчанглари гельминтоз касалликлари тарқалишида бевосита иштирок этади. Улар 2–3 йил умр кўриши аниқланган. Ўзбекистонда ҳамма жойда учрайди.

6. Қизил чувалчанг — *Tubefex tubefex*

Танасининг узунлиги 40–60 мм, қизил тусда, чучук сув ҳавзаларида кенг тарқалган. Ҳатто энг ифлос ҳовуз ва кўл сувларида ҳам яшайди. Баъзан шунчалик кўпайиб кетадики, 1 м² жойда 100000 тагача учрайди. Биологиясининг энг характерли хусусияти танасининг ярмини лойга ботириб, иккинчи ярмини тўхтовсиз ҳаракатлантириб туришидир. Тубифекслар сувдаги чириндиларни истеъмол қилиб, сув ҳавзаларини тозалайди.

ЗУЛУКЛАР СИНФИ — HIRUDINEA

Зулуқлар ҳовуз ва кўл, булоқ, сой ва дарёлар, денгиз ва океан сувларида, баъзан эса куруқликда яшайди. Ҳозирги вақтда фанда зулуқларнинг 400 дан ортиқ тури маълум бўлиб, улар кўпинча ҳайвонларнинг қонини сўриб эктопаразитлик ёки йиртқичлик билан ҳаёт кечиради. Яшаш муҳити уларнинг ташқи ва ички тузилишига катта таъсир этган. Жумладан, уларнинг танаси дорзовентрал йўналишда сезиларли даражада яссиланган, терисида ўсимталар бўлмайди, танасининг олдинги ва охириги учидан биттадан сўргичи бўлади.

Зулуқлар хўжайини танасига ёпишиб, жағлари ёрдамида терисини тешади ва қонини сўради. Сўлагида гирудин ферменти борлиги туфайли, жароҳатдан узоқ вақт давомида қон оқиб туради.

Зулуқларнинг нафас олиш органилари йўқлиги сабабли, гавда юзаси орқали нафас олади. Сувда тўлқинланиб ҳаракат қилганда, сув циркуляцияси тезлашиб, нафас олишини енгиллаштиради.

Зулуқлар гермафродит ҳайвонлар бўлиб, асосан жинсий йўл билан кўпаяди. Махсус тери безлари суюқлигидан ҳосил бўлган пилласини сув тубига, сувўтларга ёки қирғоқдаги нам тупроққа кўяди.

Зулуқлар синфи 2 та кенжа синфга бўлинади:

1. Қадимги зулуқлар — Archihirudinea кенжа синфи
2. Ҳақиқий зулуқлар — Euchirudinea кенжа синфи

Жағли зулуқлар оиласи — Gnathobdellidae

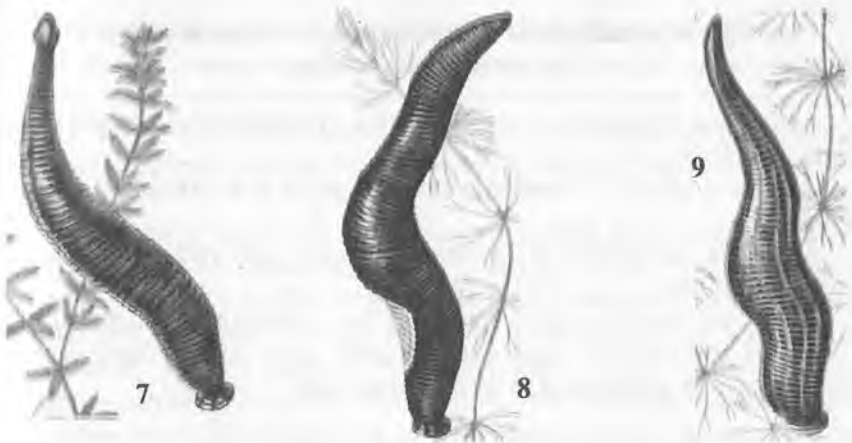
7. Тиббиёт зулуги — *Hirudo medicinalis* L.

Ганасининг узунлиги 15–20 см гача бўлиб, елка (дорзал) томони тўқ қўнғир ва яшил тусда, ундан тана бўйлаб тўрт қатор тўқсариқ рангли чизиқлар ўтган, вақт-вақти билан сиртининг ранги ўзгариб туради. Кейинги сўрғичи олдингисига нисбатан йирик. Тиббиёт зулуги унча катта бўлмаган сув ҳавзаларида яшайди. Жуда ҳаракатчан. Умуртқали ҳайвонларга, айниқса, бақалар ва қорамолларга ташланиб, қонини сўради. Баҳорда нам тупроққа пилла кўяди (битта пилласида 20 тагача тухум бўлади). Орада 4–5 ҳафта ўтгач, пилладаги тухумлардан узунлиги 7–8 мм ли ипсимон личинкалар чиқади. Личинкалар учинчи йили жинсий вояга етади. Маълумотларга кўра, тиббиёт зулуги 20 йилгача яшайди. У одамга ҳам ташланиб қонини сўради. Бундай вақтда зулукни теридан куч билан юлиб олиш мумкин эмас. Зулук ёпишган жойга озгина туз сепилса, спирт ёки йод суртилса, унинг ўзи тезда тушиб кетади.

Бу зулук қадимдан халқ табобатида, яъни қон томирлари касалликлари: гипертония, склерознинг бошланғич даврлари, инсультнинг олдини олишда ва бошқа касалликларни даволашда фойдаланиб келинади. Шунинг учун тиббиёт зулуги махсус кўпайтирилади.

8. *Kamta soxma* от зулуги — *Haemopsis sanguisuda* L.

Бу зулук унча катта бўлмаган турли хил сув ҳавзаларида кенг тарқалган бўлиб, танасининг узунлиги 15 см гача етади.

Ранги қора, елка томонида рангли доғлари бор. Ёшига қараб туси ўзгариб туради. Жағлари тиббиёт зулугиникига нисбатан ривожланмаган. От зулуги қон сўрмайди, лекин ниҳоятда йиртқич ва ҳўра бўлиб, чувалчанглар, моллюскалар, ҳашаротлар личинкаси ва ҳатто амфибияларнинг сувдаги личинкаси билан озиқланади. Кўпайиш ва ривожланиши тиббиёт зулугиникига жуда ўхшаш.

9. *Кичик сохта от зулуги — Herpobdella octoculata*

Секин оқадиган, ўсимликларга бой сувларда яшайди. Ўсимликлар ва тошларга ёпишиб ҳаёт кечиради. Танасининг узунлиги 4–6 см, ранги қўнғир-қора, қорин томони эса очиқ-яшил тусда, танасининг икки ён томонидан (узунасига) сарик рангли лентасимон чизиқ ўтган. Танасининг олдинги учиди 4 жуфт кўзчаси бор. Қон сўришга мослашмаган, йиртқичлик билан ҳаёт кечиради.

Туркистон зулуги — Limnatus turkestanica Ploth

Бу зулук ҳар хил сув ҳавзаларида тарқалган. Одам сув ичганда ўтади (айниқса ёш личинкалари), бурун бўшлиги ва томоқ деворларига ёпишиб қон сўради ва қаттиқ зарар еткази.

4.6. МОЛЛЮСКАЛАР ТИПИ – MOLLUSCA

ҚОРИНОЁҚЛИЛАР СИНФИ – GASTROPODA

Илмий адабиётлар маълумотига кўра, Ўзбекистонда қорин-оёқли моллюскаларнинг 100 дан ортиқ тури учрайди. Уларнинг кўпчилиги турли хил сув ҳавзаларида яшайди.

Сувда яшайдиган моллюскалар — тувалоқлар оиласи- *Lumnaidae*

Limnaeus obliquatus — оқмайдиган сувлардаги сувўтлар орасида яшайди.

Limnaea lagotis — сиқиқ тувалоқ, ҳамма сув ҳавзаларида учрайди.

Limnaea auricularia — қулоқли тувалоқ, ҳар хил сув ҳавзаларида учрайди.

Limnaea ovata — овал тувалоқ, сув омборларида яшайди.

Galba truncatula — кесикли тувалоқ, ҳовуз, кўл, ариқ, булоқ ва бошқа сув ҳавзаларида кенг тарқалган.

Ғалтаксимонлар оиласи — *Planorbidae*

Planorbis subangulatus — кўлларда ва сунъий сув ҳавзаларида учрайди.

Planorbis nitidus — ялтироқ ғалтаксимон, ботқоқликларда яшайди.

Planorbis giaber — кўлларда тарқалган.

Planorbis planorbis — ҳошияли ғалтаксимон, ҳовуз, кўл, сойларда ва бошқа сув ҳавзаларида учрайди.

Gyraulus laevis — тўнкарилган ғалтаксимон, ариқ, ҳовузларда ва шוליپоя сувларида яшайди.

Физалар оиласи — *Physidae*

Physa acuta — пуфакли физа, ариқларда ва шוליпоя сувларида учрайди.

Physa fontinalis — оқмайдиган сувларда учрайди.

Қалпоқчалар оиласи — *Ancylidae*

Ancylus lacustris — дарё косачаси, секин оқадиган ёки оқмайдиган сувларда тарқалган.

Acroloxus lacustris — кўл косачаси, секин оқадиган ёки оқмайдиган сувларда тарқалган.

Шаровкалар оиласи — *Sphaeridae*

Pisidium casertanum — ариқ, сой ва ҳовуз сувларида тез-тез учраб туради.

Pisidium subtruncatum — сунъий сув ҳавзаларида учрайди.

Pisidium nitidum — сой сувларида яшайди.

Pisidium obliquatum — ариқ ва ҳовуз сувларида яшайди.

Яланғоч шилимшиқ моллюскалар, айниқса, нам жойларда кўп тарқалган. Улар тупроқ ичида ўтлоқларда, боғлар, сабзавот ва полиз экинлари орасида, кўп йиллик бегона ўтлар орасида, дарахтлар пўстлоғида ва тўкилган барглар орасида яшайди.

Уларнинг ўзига хос белгиси чиғаноғи бўлмаслигидир. У редуцияланган. Бош қисмида 2 жуфт (4 та) пайпаслагичи бўлиб, юқориги жуфти — узун пайпаслагичлари учиде кўзчалари жойлашган. Пастки жуфт пайпаслагичлари лабларида ўрнашган бўлиб, уларда кўз бўлмайди. Мускулли оёқларининг асосида кўп суюқлик чиқарадиган безлар бўлади. Шилимшиқ моллюскалар ана шу безлари ишлаб чиқарган суюқлик ёрдамида сирганиб ҳаракатланади. Очиқ ҳавода шилимшиқ безнинг суюқлиги қуриши натижасида ялтироқ из қолади.

Шилимшиқ моллюскалар жинсий йўл билан кўпаяди. Намлик кўп бўлган йиллари битта индивид 500 тагача тухум қўяди. Орадан 2—3 ҳафта ўтгач тухумдан ёш моллюскалар чиқади ва улар қишгача жинсий вояга етиб тухум қўйишга ҳам улгуради. Моллюскаларнинг тухуми, личинкаси ва жинсий вояга етган шакллари қишлайди. Ҳаво совуқ ва қурғоқчилик бўлса, улар камайиб кетади.

Шилимшиқ моллюскалар ўсимликлар билан озиқланади ва деҳқончиликка катта зарар етказади. Ўзбекистонда ток шилиққуртларининг қўйидаги турлари учрайди.

Шилиққуртлар оиласи — *Limacidae*

Parmacella olivieri — сабзавот ва полиз экинлари далаларида тарқалган зараркунанда.

Parmacella korschinskii — маданий экинларга зарар етказади.

Parmacella kainarensis — асосан сабзавот ва полиз экинлари зараркунандаси ҳисобланади.

Parmacella roseni — экин майдонларида учрайди, полиз ва бедага зарар етказади.

Parmacella kaznokowi — нам жойларда яшайди.

Parmacella levanderi — боғлар ва сабзавот экинларининг хавфли зараркунандаси.

Agriolimax agrestis — Туркистон шилиққурти, карам, лавлаги, бодринг каби экинларга зарар етказади.

ИККИ ПАЛЛАЛИ МОЛЛЮСКАЛАР СИНФИ – LAMELLBRANCHIA

Садафлилар, яъни тишсизлар оиласи – Unionidae

Anodonta sp – тишсиз, дарё ва кўлларнинг тиниқ сувида яшайди.

Корбикуллар оиласи – Corbiculidae

Corbicula flumihalis – ариқларда учрайди.

Corbicula minita – ариқ сувларида яшайди.

4.7. БЎҒИМОЁҚЛИЛАР ТИПИ – ARTHROPODA

Бўғимоёқлилар умуртқасиз ҳайвонлар орасида турли муҳит шароитида яшашга мослашган ҳайвонлар бўлиб, турлари сонининг кўплиги бўйича қолган барча ҳайвонлар типининг турларини қўшиб, ҳисоблаганда ҳам, биринчи ўринда туради. Илмий адабиёт маълумотларига кўра, бўғимоёқлилар 3 миллион турдан иборат. Улар денгиз ва океанларда ҳамда чучук сув ҳавзаларида, тупроқда, айниқса, ер юзининг қуруқлик қисмида кенг тарқалган. Бўғимоёқлиларнинг 100 мингга яқин тури паразитлик қилиб ҳаёт кечиради.

Бўғимоёқлилар морфологик-анатомик тузилиши, озиқланиши, нафас олиши, кўпайиши, ривожланиши, экологияси ва биологик хусусиятларига кўра, ниҳоятда хилма-хил ҳайвонлардир.

Бўғимоёқлилар типини 4 та кенжа типга бўлинади.

1. Жабра билан нафас олувчилар – Branchiata кенжа типини.
2. Трилобитсимонлар – Trilobitomorpha кенжа типини.
3. Хелицералилар – Chelicerata кенжа типини.
4. Трахеялилар – Tracheata кенжа типини.

4.8. БЎҒИМОЁҚЛИЛАРНИНГ СИНФЛАРИ ВА ТУРКУМЛАРИНИ АНИҚЛАШ ЖАДВАЛИ

- 1.(6). Бошида мўйловлари бор.
- 2.(3). Оёқлари доим 7 жуфтдан ортиқ, танаси, одатда, чўзилган, айрим вакилларида бирмунча кенгайган ва калта бўлиб, ҳар хил кўренишдаги бўғимлардан ташкил топган. Бўғимларида бир ёки икки жуфт оёқлари бўлади.

Кўпоёқлилар – Meriapoda синфини

- 3.(2). Оёқлари 3 жуфт ёки 7 жуфт бўлади. Танаси бош ва бўғимли, ўсимталари – оёқлари жойлашган кўкрак 5 қисмдан иборат.

4.(5). Оёқлари 7 жуфт. Танаси яссиланган, қаноти йўқ.

Қисқичбақасимонлар – Crustacea синфи

5.(4). Оёқлари 3 жуфт, танаси хилма-хил шаклда бўлиб, кўпчилигининг қаноти бор.

Ҳашаротлар – Insecta синфи

6.(1). Бошида мўйловлари йўқ. Боши кўкраги билан қўшилиб кетган бўлиб, бўғимларга бўлинмаган бош кўкракни ҳосил қилади. Оёқлари 4 жуфт.

Ўргимчаксимонлар – Arachnida синфи

Кўпоёқлилар кенжа синфи ва туркумларини аниқлаш жадвали

1.(2). Майда (1–2 мм), 9 жуфт оёқли кўпоёқлилар. Мўйловлари иккига шохланган. Тупроқнинг юза қатламида ва тўкилган барглари остиди ҳаёт кечирилади.

Пауโรปодалар – Pauropoda кенжа синфи

2.(1). Нисбатан йирик (2 мм дан катта) ҳайвонлар. Оёқлари 11 жуфтдан ортиқ. Мўйловлари кўпинча бир шохчали.

3.(4). Танаси 5-сегментидан бошлаб, ҳар бир сегментда 2 жуфт оёғи бор. Уларнинг ҳар бири 8–9 та бўғимдан иборат.

Икки жуфт оёқлилар – Diplopoda кенжа синфи

4.(3). Тана сегментларида бир жуфтдан оёғи бор. Мўйловлари 10 ва ундан ортиқ бўғимдан ташкил топган.

5.(12). Жуда йўғонлашган биринчи жуфт оёқларининг учи ўткир қайрилган бўлиб, қармоқсимон жағоёқларга айланган. Имаго даврида оёқларининг сони 15 жуфтдан 109 жуфтгача боради.

Лабоёқлилар – Chilopoda кенжа синфи

6.(7). Танаси узун ва ингичка, 30 жуфтдан ортиқ оёғи бор. Оддий ва мураккаб фасеткали кўзчалари бўлмайди.

Геофилидалар – Geophilida туркуми

7.(6). Оёқлари 23 жуфтдан ошмайди. Оддий ва мураккаб кўзчалари бўлади.

8.(11). Охирги жуфт оёқлари танасидан калтароқ. Оддий кўзчалари бор.

9.(10). Оёқларининг сони 21 жуфтдан 23 жуфтгача бўлади.

Сколепендралар – Scolopendrida туркуми

10.(9). Оёқлари 16 жуфтдан ошмайди.

Костянкалар – Lithobiida туркуми

11.(8). Охирги жуфт оёқлари танасидан узунроқ. Қолган оёқлари ҳам жуда узун бўлиб, осон синувчан. Сохта фасеткали кўзчалари бор.

Пашшатугарлар – Scutigera туркуми

12.(5). Биринчи жуфт оёқлари бошқаларидан фарқ қилмайди. Имаго даврида 12 жуфт оёғи бўлади. 8 мм дан ошмайдиган майда, нозик, кўзчалари йўқ кўпоёқлилар бўлиб, кўп бўғимли мўйлови бор. Нам тупроқда, тошлар остида, дарахтлар пўстлогидида яшайди.

Симфиллар – Symphyla туркуми

Ўргимчаксимонлар туркумларини аниқлаш жадвали

1.(2). Қорин бўлими 13 бўғимли бўлиб, олдинги ва кейинги қоринга бўлинади.

Чаёнлар – Scorpiones туркуми

2.(1). Қорин бўлими 11 бўғимли бўлиб, олдинги ва кейинги қисмларга бўлинмайди. Педипальплари қисқичли.

Сохта чаёнлар – Pseudoscorpiones туркуми

3.(4). Педипальплари юривчи оёққа айланган.

4.(3). Кўкрак ва қорин бўлими бўғинларга бўлинган.

Сольлуглар, яъни фалангалар – Solifugae туркуми

5.(6). Педипальплари юривчи оёққа айланмаган.

6.(7). Кўкрак ва қорин бўлими яхлит, оёқлари узун ва ингичка.

Пичанўрлар – Opiliones туркуми

7.(8). Қорин бўлими бўғимларга бўлинмаган.

8.(7). Танаси бошкўкрак ва қоринчадан иборат бўлиб, ўзаро ингичка пояча билан бириккан. Қоринчанинг учиди тўр ипини ҳосил қилувчи сўгаллар бор.

Ўргимчаклар – Aranei туркуми

9.(10). Танаси яхлит, поячаси йўқ.

10.(9). Хелицера ва педипальплари ўзаро қўшилиб, сўрувчи орган — хартумга айланган.

Каналар — Asagina туркуми

Ҳашаротларнинг етук даврида кенжа синфлари ва муҳим туркумлари аниқлаш жадвали (С.А.Муродов, 1986; О.Мавлонов, 1988).

1.(8). Қанотлари йўқ. Генитал олд қорин бўғимининг пастида рудимент шаклида оёқ ўсимталари бўлади. Генитал олд ўсимталари бўлмаса, қорин бўғимининг охирида 3 та дум иплари бўлади. Кичик ёки жуда ҳам кичик ҳашаротлар.

**Тубан, яъни бирламчи қанотсизлар —
Apterigota кенжа синфи**

2.(7). Мураккаб кўзчалари йўқ. Оғиз органлари санчиқ-сўрувчи ёки кемирувчи типда, бош қутиси ичига шунчалик тортилиб жойлашганки, ташқаридан унинг фақат учки қисми кўринади. Қорнининг кейинги бўғимида доим тоқ бўғимли дум ўсимтаси бўлади. Церкаси бор ёки бўлмайди.

Инфра синф—яширин жағлилар—Entognatha

3.(4). Мўйлови йўқ. Биринчи жуфт оёқлари бошқаларига нисбатан узунроқ. Биринчи учта қорин бўғимида қисқа бир ёки икки бўғимли жуфт ўсимталари, рудиментар қорин оёқлари бор. Церкаси йўқ.

Протуралар, яъни мўйловсизлар — Protura туркуми

4.(3). Мўйловлари бор. Биринчи жуфт оёқлари бошқаларига нисбатан узун эмас.

5.(6). Қорин бўғимлари 6 тадан кўп эмас. Улар баъзан ёки доим қўшилиб кетган. Биринчи қорин бўғимида узун найчаси, охириги бўғимида сакровчи ўсимтаси бор.

Подуралар, яъни оёққумлилар — Podura туркуми

6.(5). Қорин бўғими 10 та бўғимдан ташкил топган. Охириги бўғимида омбурсимон калта ёки узун кўп бўғимли жуфт ипсимон ўсимтаси—церкаси бор.

Диплуралар, яъни иккидумлилар — Diplura туркуми

7.(2). Мураккаб кўзчалари бор. Оғиз аъзолари кемирувчи типда бўлиб, бош қутиси эркин жойлашган, ичига тортилмаган.

Инфра синф—тизанурсимонлар — *Thysanurata*

- 0.(0). Қорин бўлими 10 та бўғимдан ташкил топган. Қорнининг пастида биттадан 8 тагача грифилкалари бор. Та-наси, одатда, тангача билан қопланган.

Тизанурлар — *Thysanura* туркуми

- 8.(1). Қанотлари турли даражада ривожланган ёки бўлмайдди. Агар қанотлари бўлмаса, генитал олд қорин бўғимида ўсимталар ва дум иплари йўқ. Кичик ёки катта ҳашаротлар.

Олий, яъни қанотли ҳашаротлар — *Pterugota* кенжа синфи

- 9.(10). Оғиз аппарати редуцияланган. Орқа қанотлари олдингисига нисбатан калта ёки бўлмайдди. Оёқ панжалари 5 бўғимли, баъзан 1-2 бўғимли. Қорнининг устки томонида 2—3 та узун ва ингичка кўп бўғимли иплари бор.

Кунлилар — *Ephemeroptera* туркуми

- 10.(9). Оғиз аппарати яхши ривожланган, кемирувчи типда. Орқа қанотлари олдинги қанотларидек бир хил узунликда. Оёқ панжалари 3 бўғимли. Қорнининг тепасида калта, бўғимларга бўлинмаган 2-4 та аналь ўсимтаси бор.

Ниначилар — *Odonata* туркуми

- 11.(54). Қанотлари ривожланган, 2 жуфт, баъзан бир жуфт.
12.(37). Оғиз аппарати типик кемирувчи типда, юқори ва пастки жағлари яхши ривожланган. Қанотлари кўпинча ҳар хил тузилишда, агар бир хил типда тузилган бўлса, унда иккала жуфти ҳам тўрсимон ва боши тумшукқа ўхшаш бўлади.
13.(28). Қорнининг тепа томонида турли даражада ривожланган жуфт церкалари, урғочисида ва кўпинча эркаларининг 9-стернитиди жуфт грефилкалари бор.

Ортоптероидлар — *Orthopteroidea* бош туркуми

- 14.(15). Церкаларининг шакли ўзгармаган, жуда катта, қаттиқ, омбурсимон, ҳашаротлар ўртача катталиқда ёки ундан каттароқ, узунлиги 5—10 мм.

Тери қанотлилар — *Dermaptera* туркуми

- 15.(14). Церкаларининг шакли ўзгармаган, катта омбурсимон эмас.

- 16.(17). Олдинги оёқлари бошқа оёқларига нисбатан узунроқ, қамровчи (тутувчи) типда. Кўкрак олди юмалоқ ва узунчоқ.

Бешиктерватарсимонлар – Mantoptera туркуми

- 17.(16). Олдинги оёқлари қамровчи (тутувчи) типда эмас.
18.(19). Боши юраксимон, устки томонидан кўкрак олди бўғимининг қоплағичи билан қопланган. Танаси нисбатан калта, япалоқ, оёқлари югурувчан, панжалари 5 бўғимли.

Сувараксимонлар – Blattoptera туркуми

- 19.(18). Боши юраксимон эмас, юмалоқ ёки учбурчак шаклда, эркин жойлашган. Танаси унча калта эмас.
20.(21). Танаси жуда ҳам чўзилган, тайёқчасимон, цилиндрсимон ёки баргсимон, оёқ панжалари 5 бўғимли. Танаси йирик, 70 мм узунликда, кам ҳаракат.

Чўпсимонлар – Phasmoptera туркуми

- 21.(20). Танаси деярли чўзилган эмас. Оёқ панжалари 5 бўғимдан кам.
22.(23). Олдинги бир жуфт оёқларининг биринчи бўғими жуда ҳам йўғон. Унда тола тўқийдиган безлари жойлашган, оёқлари юрувчи, панжалари уч бўғимли. Қанотлари пардақанот. Танаси узун (10–15 мм), цилиндрсимон шаклда. Тошлар ва дарахтлар пўстлоғи орасида учрайди.

Эмбийлар – Embioptera туркуми

- 23.(23). Олдинги жуфт оёқларининг биринчи бўғими йўғонлашмаган. Олдинги ва орқа жуфт қанотлари тўрсимон, жуда кўп ёпиқ катакчали.
24.(25). Қанотлари ҳар хил типда, олдинги қанотлари пишиқ, терисимон уст қанотга айланган. Лекин гомирлари аниқ кўринади, орқа қанотлари нозикроқ, тўрсимон. Кейинги оёқларининг сони жуда ҳам сакровчи типда ёки олдинги оёқлари қазувчи типда. Церкалари аниқ кўринади.

Тўғри қанотлилар – Orthoptera туркуми

- 25.(24). Қанотлари бир хил типда, орқа оёқлари сакровчи типда эмас.

- 26.(27). Олдинги ва орқа қанотлари узун, бир хил катталиқда. Церкалари 1—8 бўғимли, аниқ сезилмайди. Жамоа бўлиб ҳаёт кечиради. Кўпчилик индивидларида қанот бўлмайди. Жинсий полиморфизмга эга.

Термитлар — Isoptera туркуми

- 27.(26). Олдинги қанотлари орқа қанотларига нисбатан камбар ва узун, орқа қанотлари елпиғичсимон шаклда тахланади. Оёқлари югурувчи типда, панжалари уч бўғимли, баъзан қисқарган. Ҳашаротнинг катталиги ўртача (қанотларини ёйганда 10мм дан 50 мм гача бўлади), танаси бироз ясси. Сув ҳавзалари ёнида учрайди. Личинкалари сувда яшайди.

Баҳорикорлар — Plecoptera туркуми

- 28.(13). Қорнида церка, тухум қўйғич, грифелькалар йўқ.
29.(32). Қанотлари ҳар хил: олдинги жуфти шохсимон ёки жуда ҳам редуцияланган, кейинги жуфти нозикроқ, пардақанот.

Колеоптероидлар — Coleopteroidea бош туркуми

- 30.(31). Олдинги қанотлари томирланмаган, қаттиқ, кўпинча шохсимон, нисбатан катта, қорин қисмининг устини (қисман бўлса-да) қопловчи бўлиб, қанот устлиги ёки элитрага айланган. Орқа қанотлари тўрсимон бўлиб, тинч турганда қанот устлиги остига йигилади.

Қаттиқ қанотлилар, яъни кўнғизлар — Coleptera туркуми

- 31.(30). Эркаларининг олдинги қанотлари жуда ҳам редуцияланган бўлиб, тўғнағичсимон ўсимтага айланган, орқа қанотлари катта, тўрсимон, елпиғичсимон. Урғочилари қанотсиз, личинкасимон.

Елпиғич қанотлилар — Sthepsiptera туркуми

- 32.(29). Қанотлари бир хил, тўрсимон, иккала жуфти бир хилда ривожланган, баъзан кейинги жуфти деярли ривожланмаган.

Неуроптероидлар — Neuropteroidea бош туркуми

- 33.(36). Мўйлови кўзлари олдида жойлашган. Оёқ панжалари 4—5 бўғимли, 3- ва 4-бўғимлари кенгайган, икки япроқли.

34.(35). Кўкрак олди нормал узунликда, калта, 4-панжа бўғими кенгайган. Қанотлари птеростигмасиз, қорамтироқ. Урғочиларининг тухумқўйғичи йўқ. Ҳашарот ўртача катталиқда (узунлиги 8—15 мм), кенг қанотли, сув ўсимликлари орасида учрайди. Личинкалари сувда яшайди.

**Катта қанотлилар, яъни эшкак қанотлилар —
Negalloptera туркуми**

36.(34). Олд кўкрак бўлими бошқалардан узунроқ. Панжаларининг 3-бўғими кенгайган. Қанотлари птеростигмали, тиниқ. Урғочиларининг узун тухумқўйғичи бор. Ҳашарот ўртача катталиқда (8—12 мм) бўлиб, дарахтларда яшайди. Личинкалари йиртқич, пўстлоқ остида яшайди.

Бўғалоқлар — Rhabdoptera туркуми

36.(33). Мўйлови кўзлари орасида жойлашган. Панжалари 5 бўғимли, улардан бирортаси кенгаймаган.

Тўрқанотлилар — Neuroptera туркуми

37.(12). Оғиз аппарати санчувчи-сўрувчи, яловчи, кемириб яловчи ёки типик кемирувчи типда. Оғиз аппарати кемирувчи типдаги ҳашаротларда иккала жуфт қаноти ҳам бир хилда пардасимон, тангачасиз ёки тангачали, қорни осилувчан ёки поячали бўлади.

38.(45). Оғиз аппарати санчувчи-сўрувчи типда ёки кемиришга мослашган. Агар кемирувчи типда бўлса, унда боши тумшуққа ўхшаб, пастга тортилмаган. Оғиз аппарати санчувчи-сўрувчи бўлган турларида пастки жағ ва пастки лаб пайпаслагичлари ривожланмаган.

Гемиптероидлар — Hemipteroidea бош туркуми

39.(40). Оғиз аппарати санчувчи — сўрувчи типда.

40.(43). Пастки лаби узун бўғимли хартумча ҳосил қилган. Тинч ҳолатда танасининг остига қайрилган. Жағ ва лаб пайпаслагичлари йўқ.

41.(42). Хартумчаси бошининг олдинги қисмига ёпишган. Агар қанотлари устма-уст бўлиб, ёпилиб турса, унда орқа оёқлари сузувчи типда бўлади. Олдинги қанотлари асосан зич жойлашган, қанот ўзаги терисимон, учи эса пардасимон.

**Ярим қаттиқ қанотлилар, яъни қандалалар —
Hemiptera туркуми**

- 42.(41). Пешонаси бошининг пастки қисмида. Шу сабабли хар-тумчаси бошининг олдинги қисмидан четроқда ва баъзан унинг орқа қиррасидан йўналганга ўхшаб қолган. Олдинги қанотлари ёппасига қаттиқ, кейингиларига ўхшаш пардасимон, тинч турганда устма-уст тахланиб, қорнининг устки ён томонларини ёпиб туради.

Тенг қанотлилар — Homoptera туркуми

- 43.(40). Пастки лаби узун бўғимли хартумча ҳосил қилмайди. Оғиз аппарати санчиб-сўрувчи типда тузилган. Жағ ва лаб пайпаслагичлари ривожланган. Қанотлари энсиз, кўндаланг кетган томирлари йўқ. Фақат 1—2 та бўйлама кетган томирлари бор. Қанотининг шокилага ўхшаш тукчалари бор. Панжалари 1—2 бўғимли, учи пуфакли. Жуда майда ҳашаротлар.

Трипслар, яъни пуфак оёқлилар — Thysanoptera туркуми

- 44.(39). Оғиз аппарати кемирувчи типда. Юқориги жағлари ривожланган, пастки лаби бироз рудиментлашган. Боши катта, кўзлари бўртиб чиққан. Мўйлови узун, қилсимон, 12—50 бўғимли. Қанотлари пардасимон бўлиб, томирлари буралган. Тинч турганда, устма-уст бўлиб тахланади. Майда ҳашаротлар.

Пичанхўрлар — Psocoptera туркуми

- 45.(38). Оғиз аппарати сўрувчи, санчиб-сўрувчи, қирқиб сўрувчи, яловчи, кемириб яловчи, кемирувчи ва мослашган кемирувчи типларда. Охирги типдаги ҳашаротларнинг боши тумшукқа ўхшаб чўзилган. Агар оғиз аппарати санчиб-сўрувчи типда бўлса, қанотлари бир жуфт бўлади. Оғиз аппарати типик кемирувчи типда бўлган ҳашаротларнинг қанотлари бир хил типда ва пардасимон, тўрсимон эмас.

Мекоптероидлар — Mecopteroidea бош туркуми

- 46.(47). Оғиз аппарати кемиришга мослашган, баъзи турларида санчиб-сўрувчи типга ўтган. Боши қушлар тумшугига ўхшаб пастга эгилган. Қанотлари бир хил, узун ва ингичка, айрим жойи қисқа ва сийрак тукчалар билан

қопланган, кўниб турганда елка томонига йиғилиб туради. Баъзи турлари эркакларининг қорин қисми (4–5 бўғимли) чаён думига ўхшайди.

Чаёнсимон пашшалар – Mecoptera туркуми

- 47.(46). Оғиз аппарати сўрувчи, санчиб-сўрувчи, қирқиб-сўрувчи, яловчи, ялаб-кемирувчи ёки типик кемирувчи типда.
- 48.(51). Қанотлари пардасимон, томирлари ораси тукчалар ёки тангачалар билан қалин қопланган.
- 49.(50). Қанотлари тукчалар билан қалин қопланган. Оғиз аппарати яловчи ёки санчувчи типда, кўпинча юқориги жағининг бошланғич куртаги бўлмайди. Пастки жағ пайпаслагичи доим 3–5 бўғимли. Ҳашаротнинг катталиги ўртача ёки кичик, узунлиги 1,5–2,5 мм. Ташқи кўриниши капалакка ўхшайди. Қанотлари нисбатан энсиз.

Булоқчилар – Trichoptera туркуми

- 50.(49). Қанотлари ва танаси тангачалар билан қопланган. Оғиз аппарати сўрувчи типда, кўпинча хартумчаси спиралга ўхшаш буралган. Жағ пайпаслагичлари йўқ ёки яхши ривожланмаган. Баъзан хартумчаси йўқ. Жуда ҳам кам ҳолатда юқориги жағлари ривожланган бўлади.

Капалаклар, яъни тангақанотлилар – Lepidoptera туркуми

- 51.(48). Қанот пардасидаги томирлар ораси туксиз ёки сийрак тукчали.
- 52.(53). Қанотлари, одатда, икки жуфт. Оғиз аппарати кемирувчи ёки кемириб яловчи типда. Оёқ панжалари 5 бўғимли. Агар қанотлари бир жуфт бўлса ёки умуман бўлмаса, унда қорни осилувчан ёки поячалидир.

Пардақанотлилар – Hymenoptera туркуми

- 53.(52). Қанотлари бир жуфт ёки бутунлай йўқолган. Қорни кўкрагига ботиб зич жойлашган. Оғиз аппарати яловчи, санчиб-сўрувчи, қирқиб-сўрувчи типларда, баъзан редуцияланган. Оёқ панжалари 2–5 бўғимли.

Қўшқанотлилар – Diptera туркуми

- 54.(11). Қанотлари йўқ ёки жуда қисқарган, тўлиқ ривожланмаган.

- 55.(55). Оғиз бўлаги хартум шаклида. Хартумчаси бўғимларга бўлинмаган, жағ ва пайпаслагичлари ривожланмаган. Оёқ панжалари 1–2 бўғимли, йирик битта тирноқли. Танаси ясси, кўпинча кулранг. Паразит ҳашаротлар.

Битлар – Anoplura туркуми

- 56.(55). Оғиз аппарати санчиб-сўрувчи ёки кемирувчи типда.
57.(58). Оғиз аппарати кемирувчи, кўпчилигида кемириб-яловчи бўлиши ҳам мумкин. Кўзлари редуцияланган ёки йўқ. Мўйлови калта, 3–5 бўғимли. Танаси 0,5–11 мм, ясси, боши катта. Олдинги елкаси узун, ўрта ва орқа елкаси, яъни кўкрак бўғимлари бир-бирига қўшилиб кетган. Иссиқ қонли ҳайвонларнинг ташқи паразити.

Патхўрлар – Mallophaga туркуми

- 58.(57). Оғиз аппарати санчиб-сўрувчи типда бўлиб, мураккаб пастки лаб пайпаслагичи филофининг ичида жойлашган учта санчувчи найча ҳосил қилувчи стилетлардан ташкил топган. Танаси ён томондан қаттиқ сиқилган, елка томони қорин томонига нисбатан анча ингичка. Мўйлови калта, уч бўғимли. Оёқлари сакровчи ва беш бўғимли. Сут эмизувчи ҳайвонлар ва қушларда паразитлик қилиб, хавfli касалликлар қўзғатувчи микро-организмларни ташиши мумкин.

Бургалар – Arhoniptera туркуми

4.9. ЖАБРА БИЛАН НАФАС ОЛУВЧИЛАР КЕНЖА ТИПИ – BRANCHIATA

ҚИСҚИЧБАҚАСИМОНЛАР СИНФИ CRUSTACE.

Қисқичбақасимонлар деярли бутунлай сув ҳайвонлари бўлиб, барча сув ҳавзаларида айниқса денгизларда кенг тарқалган. Қуруқликда ҳаёт кечирувчи ва паразитлик қилиб яшовчи вакиллари ҳам бор.

Сув ҳавзаларида қисқичбақасимонлар кенг тарқалган. Улар сувнинг таги ва сув қаъри бўйлаб яшайди. Баҳор ва ёз ойларида жуда ҳам кўпайиб кетади. Улар сувдаги ҳар хил органик чириндиларни истеъмол қилиш билан ўзлари бошқа сув ҳайвонлари (айниқса балиқлар) учун озуқа манбаи ҳисобланади. Турли хил чучук сув ҳавзаларида ён сузарлар, дафния ва циклоплар кенг тарқалган.

10. Оддий дафния — *Daphnia pulex*.

Сарғишроқ тусли бўлиб, танаси 4–5 мм га тенг. Сув ҳавзаларида кенг тарқалган. Ўзига хос тузилишга эга, ривожланган антенналари иккита шохли бўлиб, патсимон тукчалар билан қопланган. Антенналари ёрдамида силкиниб ҳаракатланади. Шунинг учун улар сув „бургалари“ деб аталади. Балиқлар учун тўйимли озиқ ҳисобланади. Атайлаб кўпайтирилади.

11. Ёнсузар — *Gammarus lacustris*

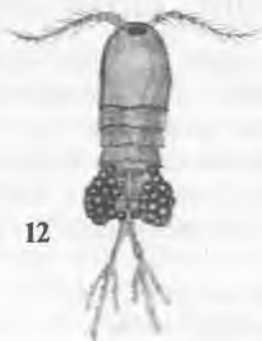
Ёнсузарлар сой, қўл, булоқ, ариқ ва дарё сувларида яшайди. Ранги оқиш, икки ён томонидан анча яссиланган. Бош ва дум қисми қорни томонига букилган бўлиб, ён томони билан ҳаракат қилади. Улар кўпинча тошлар, сувдаги ўсимлик қолдиқлари остида ва сув ўтлари орасида яшириниб ҳаёт кечиради. Улар асосан ўсимликлар билан озиқланади. Агар овқат моддаси етишмаса ўлган ҳайвонларнинг қолдиқларини ейди, баъзан йиртқичлик ҳам қилади. Ёнсузарлар айрим жинсли

10

11

12

13

бўлиб, фақат жинсий йўл билан кўпаяди. Тухумдан чиққан личинкалар бир хил ривожланмайди. Шунинг учун популяцияда ёнсузарларнинг ҳар хил босқичларини учратиш мумкин. Қишда сувнинг остки қисмидаги лойларга кўмилиб яшайди.

12. Циклоплар — *Copepoda*

Циклоплар туркумининг ҳозирги вақтда 7500 дан ортиқ тури фанга маълум. Бош қисмида сегментларга ажралмаган, кўкракда 5 та ва қорин қисмида 4 та бўғини бўлади. Бош қисмида 5 жуфт ўсимталари бўлиб, улардан биринчи жуфти узун, асосан ҳаракат қилишини таъминлайди. Циклопларда битта кўз бўлади. Шунинг учун даниялик олим Мюллер бу ҳайвонни циклоп (грекча), яъни бир кўзли жонивор деб атаган. Жабралари йўқ, бутун гавда юзаси билан нафас олади. Айрим жинсли. Кўп турларида урғочилари тухумларини махсус қопчага жойлаб, жинсий тешикларига ёпиштириб, уларни личинка чиққанга қадар олиб юради.

13. Сув хўтиги — *Asellus aquaticus*

Сув хўтиги ўсимликлар чириндиси кўп бўлган сув ҳавзаларида сувнинг энг пастки қатламида учрайди. Уларнинг ранги кўкиш-қўнғир бўлиб, яшаб турган жойининг рангига жуда мос. Шунинг учун душмандан осонгина қутулади. Бу ҳайвоннинг характерли хусусияти, агар уни ушламоқчи бўлинса, қорин қисмини ўзидан ажратиб ташлайди. Кейинчалик уни яна тиклай олади.

Сув хўтигининг катталиги 10–13 мм бўлиб, гавдаси тўлиқ бўғимларга бўлинган. Биринчи жуфт мўйловлари яхши ривожланган. Сув хўтиги ўсимликлар чириндиси билан озиқланади. Қорин қисмининг охириги жуфт оёқлари асосида жойлашган жабралари билан нафас олади.

4.10. ХЕЛИЦЕРАЛИЛАР КЕНЖА ТИПИ — CHELICERATA

Хелицералиларнинг танаси бош-кўкрак ва қорин қисмдан иборат. Бош-кўкраги еттита сегментнинг қўшилишидан ҳосил бўлган. Унда 6 жуфт ўсимта жойлашган. Биринчи жуфт ўсимтаси *хелицера* деб аталади ва у озиқни майдалаш ҳамда эзиш вазифасини, иккинчи жуфт ўсимтаси (педипальп) сезиш ва баъзан тутиш вазифасини бажаради. Қолган 4 жуфти юрвучи оёқлардан иборат.

Хелицералиларнинг 70 000 дан ортиқ тури бор.
Бу кенжа тип қуйидаги синфларга бўлинади:

1. Қиличдумлилар синфи — Xiphosura
2. Қисқичбақачаёнлар синфи — Euripterida.
3. Ўргимчаксимонлар синфи — Arachnida.

4.11. ЎРГИМЧАКСИМОНЛАР СИНФИ – ARACHNIDA

Ўргимчаксимонлар қуруқликда яшашга ўтган ҳайвонлар бўлиб, бош қисмида мўйловлари бўлмайди. Бош-кўкрак бўлимидаги 6 жуфт ўсимтанинг 2 жуфти—хелицера ва педипальп-лар озиқни ушлаш, майдалаш ва ҳазм қилишда иштирок этади, қолган 4 жуфти юриш оёқлари ҳисобланади. Ўргимчаксимонлар ўпка ва трахея орқали нафас олади. Бу синф 7 та туркумдан иборат.

ЧАЁНЛАР ТУРКУМИ – SCORPIONES

Чаёнлар энг қадимий ва иссиқсевар ҳайвон бўлиб, ҳозирги вақтда уларнинг 700 га яқин тури маълум. Ўзбекистонда 8 тури учрайди. Чаёнлар гавдасининг узунлиги ўртача 5–10 см дан 20 см гача бўлади (тропик мамлакатларда яшовчилари).

Чаёнлар чўл, ярим чўл, тоғ олди ва денгиз сатҳидан 3–4 минг метр баланд тоғли зоналарда тарқалган. Кемирувчилар уясида ва тошлар остида, баъзан аҳоли истиқомат қиладиган эски биноларда яшайди. Баҳор ва ёз ойларида ниҳоятда серҳаракат бўлиб, тунда фаол ҳаёт кечиради. Улар тунда ов қиладди. Ўлжасини педипальплари билан маҳкам ушлайди ва йирик ҳайвон бўлса, бир неча марта нишини санчиб, заҳарлаб ўлдиради, кейин хелицералари билан майдалаб истеъмол қилади. Чаёнлар ўргимчаклар, кўпоёқлилар, ҳар хил ҳашаротлар ва уларнинг личинкаси, баъзан калтакесаклар ҳамда сичқонлар билан озиқланади. Улар узоқ вақт (1–1,5 йилгача) оч яшай олади.

Чаёнларнинг кўпайиш биологияси ўзига хос. Эркаклари сперматозоидини махсус халтачага (сперматофорага) жойлаб, субстратга ёпиштириб қўяди ва кейин урғочиларини сперматофорага томон йўналтиради. Сперматофоралар урғочиларининг жинсий тешигига тушгач (эркаклари тароқсимон ўсимталари ёрдамида киритади) уруғланиш содир бўлади. Чаёнларнинг маълум қисми тирик бола туғади. Ёш чаёнлар биринчи кундан онасининг елка томонига чиқиб олиб, 7–10 кун яшайди. Анча вояга етгандан кейин онасидан ажралиб, алоҳида-алоҳида уяларда яшайди. Чунки чаёнларда бир-бирига ҳужум қилиш (каннибализм) анча сезиларли даражада ривожланган.

Чаёнлар заҳарли ҳайвон. Заҳарининг таъсир кучи турларига қараб, ҳар хил даражада бўлади. Заҳар моддаси организмларга турлича таъсир қилади. Масалан, майда сут эмизувчилар (сиққонлар ва бошқалар) чаён чаққанда тезда нобуд бўлади. Чаён

заҳри одамни (айниқса ёш болаларни) оғир аҳволга туширади: кучли оғриқ пайдо қилади, чаққан жой шишади, алаҳсиратади, ҳарорат кўтарилади (14).

Ўзбекистонда *чипор чаён* (*Buthus eupeus*) кенг тарқалган.

14 а. Чипор чаён — *Buthus eupeus*

Танасининг узунлиги 60-65 мм. Ранги оч-сарик-қизғишдан яшилгача бўлади, хира доғлари бор. Ривожланган педипальпи бақувват қисқичга айланган. Тирик туғади. Тунда ов қилади. Думини юқорига кўтарган ҳолда секин юради. Ўлжасини қисқичи билан ушлаб, бир неча марта нишини уриб заҳарлайди. Кучли заҳарли ҳайвон, чаққанда кучли оғриқ беради. Чаёнлар фойдали ҳайвон бўлиб, ҳашаротлар, кўпоёқ-

лилар ва ўргимчаклар билан озиқланади. Ўрта Осиёда ҳамма жойда учрайди.

14 б. Қора чаён — *Buteolus melanurus*

Ўзбекистоннинг жанубий районларида учрайди. Танасининг узунлиги 50—55 мм, қора тусда, оёқлари оч сариқ рангда. Тирик туғади. Фаол йиртқич, ҳар хил умуртқасиз ҳайвонлар билан озиқланади.

Ўзбекистонда учрайдиган чаёнлар тури:

1. *Buteolus ornatus* — чўл ва саҳроларда учрайди.

2. *Buteolus melanurus* — чўл ва саҳроларда яшайди.

3. *Buthus aureus* — энг кўп тарқалган чипор чаён.

4. *Buthus caucasicus* — тошлар остида, эски деворлар ёриғида учрайди.

5. *Buthus alticola* — чўл ва саҳроларда тарқалган.

ФАЛАНГАЛАР ТУРКУМИ — SOLIFUGAE

Ҳозирги вақтда фалангаларнинг 700 тури маълум, шулардан МДХ да 50 тури учрайди. Улар иссиқсевар ҳайвонлар бўлиб, асосан даштларда, чўл ва саҳроларда яшайди. Танасининг узунлиги 10 — 15 мм дан 60 — 90 мм гача бўлади. Ранги сариқ, кулранг-қўнғир бўлиб, тузилишидаги ўзига хос белгиси уларнинг бир жуфт хелицераси яхши ривожланганлиги ва ҳар бир хелицерасининг хитинли қаттиқ ўткир тишчалари борлигидир. Педипальплари юрувчи оёқларни эслатади, лекин уларнинг учиди тирноғи йўқ. Педипальплар юришда иштирок этишидан ташқари, сезиш ва ўлжани ушлаш каби вазифаларни бажаради. Фалангаларнинг танасида йирик-майда тукчалар бўлади. Қорин қисми 10 бўғимдан иборат.

Фалангалар тухум қўйиб кўпаяди. Урғочилари ерда ин қовлаб, 20 дан 200 тагача тухум қўяди. Маълум вақтдан кейин тухумдан личинка чиқади. Насл учун фақат урғочиси қайғурди, холос.

Фалангалар тунги ҳайвонлар. Кундузи тошлар остида, кемирувчилар инида ёки ўзи қазиган инда яшириниб ётади. Улар

йиртқич ва ниҳоятда очқўз ҳайвон. Турли хил ҳашаротлар ва уларнинг личинкаси билан, кўпоёқлилар, ўргимчаклар, заҳкаш кабилар билан озикланади. Йирик фалангалар калтакесаклар ва қушларга ҳам хужум қилади.

Фалангаларнинг кўпчилиги кечки чироқ ва электр ёруғини жуда ёқтиради. Шунинг учун кечаси ёруғликда уйларгача кириб боради ва одамларни қўрқитади. Жойларда фалангаларни бузоқбош бободехқон деб аташади.

Фалангаларнинг заҳар беши йўқ. Лекин улар одамга ташланиб, хелицералари билан терини жароҳатлаши мумкин. Бу вақтда хелицераларида бўлган турли микроблар жароҳатга ўтиб, баъзан яра ҳосил қилиши мумкин. Шунинг учун фалангалардан эҳтиёт бўлиш маъқул.

Ўзбекистон ҳайвонот оламида фалангаларнинг қуйидаги турлари учрайди:

15. *Касний фалангаси* — *Galeodes cuspicus*

Энг йирик ўргимчаксимонлардан бўлиб, танасининг узунлиги 50—70 мм, қўнғир-сариқ рангда, йирик-майда тукчалар билан қалин қопланган. Ривожланган хелицералари олдинга йўналган. Қорин қисми йирик, яримшарсимон ва ўнта бўғимдан иборат. Жуда тез югуради ва сакрайди. Кундузи тошлар остига, кемирувчилар ва ҳайвонлар инига яшириниб олади. Тунда фаол бўлади. Жуда йиртқич ва очқўз. Ҳашаротларни, кўпоёқлиларни, ўргимчакларни, калтакесакларни, қушларнинг жиш болалари ва бошқа ҳайвонларни еб битиради. Заҳар беши йўқ. Шундай бўлса-да (ўзини ҳимоя қилиш учун) ҳатто одамга ҳам ташланиб, ривожланган хелицералари билан терини жароҳатлайди. Ҳар хил нарсалар билан озикланиши натижасида хелицераларидаги микроблар жароҳатга тушиб яра ҳосил қилади. Шунинг учун улардан эҳтиёт бўлиш керак. Ерда ин ясаб, тухум қўйиб кўпаяди (70-бетга қаранг).

Марказий Осиёда кенг тарқалган.

Рагодлар оиласи — *Rhagodidae*

1. *Rhagodes bucharica* — чўл жойларда учрайди.

Қаршилар оиласи — *Karshidae*

2. *Karshina kaznakowi* — чўлларда яшайди.

3. *Gylippus dsungaricus* — чўл саҳроларда тарқалган.

4. *Gylippus bergi* — тупроқли жойларда учрайди.
5. *Gylippus reemersi* — суғориладиган ерларда учрайди.
6. *Gylippus lamelliger* — туркистон фалангаси, чўлларда кўп тарқалган.

Галеодлар оиласи — Galeodidae

7. *Galeodes caspius* — Ўрта Осиёда энг кўп учрайдиган фаланга.
8. *Galeodes bactrianus* — Ўзбекистоннинг жанубий районларида учрайди.
9. *Galeodes turkestanicus* — қумли саҳроларда тарқалган.
10. *Galeodes turanus* — чўл зоналарида яшайди.
11. *Galeodes aranaeoides* — фақат чўлларда учрайди.
12. *Galeodes fuscus* — қўнғир рангли бўлиб, чўлларда тарқалган.

СОХТА ЧАЁНЛАР ТУРКУМИ — CHELONETHI

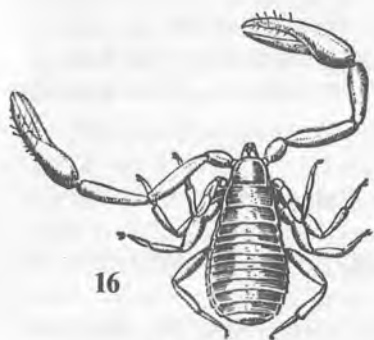
Энг кичик ўргимчаксимонлардан, катталиги 2—3 мм дан 7 мм гача. Дунё фаунасида уларнинг 1300 тури маълум. Ер юзининг ҳамма жойида учрайди. Дарахтлар пўстлоғи остида, ҳайвонларнинг ташландиқ инида, ўсимлик чириндилари орасида, тошлар остида, ғорлар ичида, хонадонларда ва қоғозлар орасида яшайди.

Сохта чаёнлар деб аталишига сабаб, уларнинг педипальпи худди чаёнларнинг педипальпига ўхшаш ва ривожланган бўлади. Ўлжасини педипальплари ёрдамида тутайди. Қорин бўлими 11 та сегментдан иборат. Сохта чаёнлар йиртқич бўлиб, қанотсиз ҳашаротлар, тупроқ каналари ва нематодалари ҳамда жуда майда ҳашаротлар билан озиқланади.

Сохта чаёнлар жинсий йўл билан кўпаяди. Тухумини дарахтлар пўстлоғи остига ва тупроққа қўяди. Улар 2—3 йил умр кўради.

16. Кумоб сохта чаёни — Chelifer cancroides

Ҳамма жойда тарқалган. Асосан тахланган китоблар орасида яшайди. Катталиги 3—4 мм, тўқ-қўнғир рангли йиртқич, донхўр каналар, мита қўнғизининг личинкалари билан озиқланиб, зараркунандаларни қириб фойда келтиради.

16

17

18

ПИЧАНЎРАРЛАР ТУРКУМИ – OPILIONES

Ҳозирги вақтда бу туркумнинг 3000 дан ортиқ тури топилган. МДҲ да 120 тури учрайди. Ташқи кўриниши ўргимчакка ўхшаса-да, лекин бош-кўкрак ва қорин қисми яхлит бўлади, заҳар беи йўқ. Оёқлари танасига нисбатан 5–6 марта узун. Озгина таъсир этганда, дарров оёқлари узилиб кетади. Пичанўрарлар дарахтлар танасида, далаларда ўтлар орасида, барглари остида, шунингдек, уй-жойларда учрайди. Майда умуртқасиз ҳайвонлар билан озиқланади.

17. Оддий пичанўрар – *Phalangium opilio*

Танасининг узунлиги 8–9 мм, оёқларининг узунлиги эса 50 мм га тенг. Хелицераси айрисимон, заҳар безлари йўқ. Кул ранг-сарғиш тусда. Тунги ҳайвонлар. Ҳамма жойда учрайди.

ЎРГИМЧАКЛАР ТУРКУМИ – ARANEI

Табиатда кенг тарқалган ҳайвонлар. Уларнинг жуда кўпчилиги қуруқликда, бир қисми тупроқ орасида яшайди. Сувда яшовчи (иккинчи марта яшашга ўтган) ўргимчаклар ҳам бор.

Ўргимчакларнинг 27000 дан ортиқ тури муълум. Шулардан 700 га яқини заҳарли ҳайвонлардир. Танаси 0,8 мм дан 110 мм гача (қўшхўрлар) бўлади. Ўзбекистонда энг йирик ўргимчак тарантул (35 мм) ҳисобланади. Унинг танаси бош-кўкрак ва юмалоқ, баъзан бўғимларга бўлинмаган чўзинчоқ қорин қисмдан иборат. Бош-кўкрагида икки бўғимли (тирноқли) бир жуфт хелицера, мўйловга ўхшаш педипальплар ва 4 жуфт оёғи ҳамда 8 та кўзи жойлашган. Ўргимчакнинг ранги ҳар хил: сариқ, оқ, қора, қўнғир, яшил, қизил ва ҳоказо бўлади.

Ўргимчаклар морфологияси, биологияси ва экологиясига кўра, энг мураккаб ҳайвонлар ҳисобланади. Кўпчилигининг ургочилари эркакларига нисбатан 1000–1500 марта катта бўлади. Улар ташқи кўринишидан тубдан бир-бирига ўхшамайди, яъни жинсий деморфизм яққол ифодаланган.

Ўргимчакларнинг ҳаммасида (қорин қисмида) ип ҳосил қилувчи безлар бўлади. Ана шу ипдан уя ясайди, пилла тўқийди, унинг ёрдамида ўлжасини тутуди, ҳаракатланади ва ўзини ҳимоя қилади. Ҳамма ҳаётий фаолияти бевосита ўзи ишлаб чиқарадиган ипга чамбарчас боғлиқ.

Ўргимчаклар тухум қўйиб кўпаяди. Пилласи, турларига қараб, 1–2 та дан 10 тагача ва ундан ортиқ бўлиши мумкин. Битта пилла ичига 5–10 тадан 1000 тагача тухум қўяди. Одатда, пилласи қишлайди.

Ўргимчаклар тупроқ орасида, очиқ далалар, боғлар, ўрмонлар, ўтзорларда, ҳар хил маданий экинлар орасида, тошлар ва пўстлоқ остида, ҳовли ва уйларда яшайди. Тупроқ орасида 20–60 см гача чуқурликда ҳар хил шаклдаги уя ясаб ҳаёт кечиради.

Ўргимчаклар йиртқич ҳайвон ҳисобланади. Кўпчилигида хелицерасининг асосида заҳар безлари бўлади. Ана шу заҳарли турларидан Ўзбекистонда энг кўп тарқалгани тарантул, оқ қорақурт ва қорақурт ҳисобланади.

18. Қорақурт — *Lathrodectus tredecimguttatus*

Асосан, чўл ва чала чўлларда, адирлар ва тоғ ёнбағирларида тарқалган. Кўпроқ янтоқ, шувоқ, шўра каби ўсимликлар ўсадиган майдонларда, ғаллазор ва эски бедапоя атрофларида учрайди. Шўра оққурай каби ўсимликлар тагида ва ҳар хил ташландиқ кемирувчилар инига ин куради.

Вояга етган ургочи қорақуртнинг ранги ниҳоятда қора бўлиб, қора бахмални эслатади. Қорин қисми бош-кўкрак қисмига қараганда бир неча марта катта. Шунингдек, вояга

етган эркак ва урғочи қорақурт бир-биридан жуда фарқ қилади. Эркаги урғочисига нисбатан 10 — 15 марта кичик ва қорни устида қизил оқ доғлари бўлади. Табиий шароитда вояга етган қорақуртларни июнь ойида учратиш мумкин, лекин баланд тоғлар ёнбағрида яшайдиган қорақуртлар 25 — 30 кун кейин вояга етади. Қорақуртлар жуфтлашгандан кейин эркаги тезлик билан урғочиси олдидан қочиб кетмаса, унга ем бўлади.

Табиатда битта урғочи қорақурт 7 тагача пилла қўяди. Ҳар битта пилласи ичида 300 — 400 та тухум бўлади. Баҳорда пилладан ёш қорақуртчалар чиқади. Уларни табиатда тез аниқлаш мумкин. Уларнинг характерли белгиларидан бири шуки, қорни устида кўзга яққол кўринадиган 13 дона оқ-қизил холи (доғи) бор. Қорақурт катталашган сари бу доғлар йўқолиб кетади. Қорақуртларнинг умр кўриш муддати жинсига қараб ҳар хил. Эркаклари июль ойининг охирларида бутунлай нобуд бўлади, урғочилари эса ноябрь ойининг охиригача яшайди.

Қорақурт фақат бўғимоёқли жониворлар билан озиқланади. Ўлжасини ипли уясига илинтириб истеъмол қилади.

Қорақурт бўғимоёқдилар орасида энг заҳарли ҳисобланади. Заҳар бези хелицераси асосида жойлашган. Унинг заҳаридан одам ўлиши мумкин. Ҳозирги вақтда қорақурт чаққан беморни даволаш учун махсус зардоб ишлаб чиқарилмоқда. Қорақурт заҳари билан заҳарланган одамга дарҳол зардоб юборилса, бемор тез соғайиб кетади.

19. Оқ қорақурт — *L. Palidus pavlovskyi charti*

Маълумки, оқ қорақурт янги тур сифатида биринчи марта 1954 йили ленинградлик ўргимчакшунос олим Д.Е. Харитонов томонидан Туркменистонда топилган. Шундан кейин 20 йил ичида бу тур Ўрта Осиё республикалари территориясида учраганлиги тўғрисида ҳеч қандай маълумот бўлмади. Кейинги йилларда ўзбек олими Н.Э. Эргашев олиб борган тадқиқотлар асосида оқ қорақурт Сурхондарё (Шеробод), Қашқадарё (Фузор), Бухоро, Жиззах вилоятларининг чўл қисмларида анчагина борлигини аниқлади ва оқ қорақуртнинг қатор хусусиятларини амалий тажрибада ўрганиб, фанни янги маълумотлар билан бойитди.

Оқ қорақурт қатор белгилари билан қорақуртдан фарқ қилади: оқ қорақуртнинг ранги ҳақиқатан оқ тусда, пилладан чиққан ёш оқ қорақуртчаларнинг ранги ҳам оқ бўлиб, умрининг охиригача ранги ўзгармайди. Оқ қорақурт танасининг узунлиги 15 — 20 мм, қорнининг устида қора холлари бор. Оқ қора-

19

20

21

22

қуртнинг яшаган шароити ўзига хос. У ўсимликларнинг 40 — 60 см баланд жойига ин қуради. Инининг шакли худди тўнкарилган қарнайсимон идишга ўхшайди. Тўрга тушган ҳашаротлар билан озиқланади. Оқ қорақурт ҳам ниҳоятда заҳарли. Одамни чаққанда, кўнгилсизлик рўй беради. Шунинг учун ўргимчакларни қўл билан ушлаш мумкин эмас.

Ўзбекистонда ўргимчакларнинг 100 дан ортиқ тури учрайди.

20. Тарантул (бий) — *Lucosa singoriensis* L.

Ўргимчакларнинг кўпчилиги тупроқ орасида, ўзи ясаган инда яшайди. Жумладан, Ўрта Осиё территориясида кўп тарқалган тарантул (*Lucosa singoriensis*) шундай ўргимчаклардан ҳисобланади.

Тарантулни жойларда бий, бузоқбоши деб ҳам аташади, лекин лотинча номининг мазмуни бўри ўргимчак деган маънони беради. Ҳақиқатан ҳам, улар йиртқич, очкўз бўлиб, ҳар хил умуртқасиз ҳайвонларни аёвсиз қиради.

21. Бўри ўргимчак — *Stegodyrus lineatus* L.

Бу оқ рангли ўргимчак бўлиб, қорин қисмида 3 та қора нуқтаси бор. Танасининг узунлиги 9—16 мм. Ердан 30—40 см баландда ин қуради. Биттагина пилласи бўлиб, унга 18—20 та тухум қўяди. Заҳарли. Майда ҳашаротлар ва ўргимчаклар билан озиқланади.

Ўзбекистон ва Туркменистоннинг чўл ва чала чўлларида учрайди.

22. Йирик қорақурт — *Eresus niger* Pet

Танасининг узунлиги 25 — 30 мм, заҳарли ўргимчакларнинг энг йириги. Ранги бахмалсимон қора. Эркаклари майдалиги ва оч-қизил қорин бўлими (унда 4 — 6 та қора нуқталар бор) билан урғочиларидан фарқ қилади. Асосан тоғ олди туманларда юмшоқ тупроқли ерларга, лалмикорликдаги ғаллазорлар атрофига ин қуради. Урғочилари биттадан пилла қўйиб, уни инига 10 см чуқурликка яширади ва жуда эҳтиётлик билан қўриқлайди. Пилладан чиққан ёш ўргимчаклар дастлабки вақтда онасининг орқасига ёпишиб олган ҳолда ривожланади. Бу қорақурт ҳар хил ҳашаротлар, ўргимчаклар ва умуртқасизлар билан озиқланади. Заҳарли. Чўл ва чала чўлларда учрайди.

23. Симобсимон ўргимчак — *Argyroneta aquatica*

Бу ўргимчак ўсимликларга бой бўлган оқмас ва секин оқадиган сув ҳавзаларида яшайди. Айрим жинсли. Урғочилари танасининг узунлиги 11 — 12 мм бўлиб, усти қалин тук билан қопланган (1 мм² да 1250 тагача тук бўлади). Эркаклари 14 — 17 мм катталиқда бўлади. Бош-кўкрак бўлимида 8 жуфт кўзчалари, хелицерасининг асосида эса заҳар безлари жойлашган.

Ўргимчаклар вақт-вақти билан сув юзига чиқиб туради ва шу вақтда туклари орасига ҳаво йиғиб, яна сувга шўнғийди. Шунда ўргимчак худди симоб томчисига ўхшаб ялтираб кўринадди. Ўргимчак сув ўсимликларига ипидан ин ясайди ва туклари орасидаги ҳавони шу ерга бўшатиб ҳаво шари — «кўнғироқлар» ҳосил қилади. Кейинчалик ҳавоси бор «кўнғироқлар»га пилласини жойлаштиради, ёш ўргимчаклар ва ўзи ҳам унда яшайди.

Сув ўргимчаклари ҳашаротлар личинкаси ва майда қисқичбақасимонлар билан озиқланади.

24. Бутли ўргимчак — *Araneus diadematus* L.

Катталиги 14 — 16 мм, қорин қисми кулранг-кўнғир, орқасида оқиш холлари бўлиб, улар бутга ўхшаш шаклни ҳосил қилади. Оёқлари сариқ рангли, қора ҳалқачалари бор. Пиллаларига тухумини жойлаштириб, пана жойларга осиб қўяди. Тўрсимон инининг ўртасида туриб ўлжасини пойлайди. Ҳар хил майда ҳашаротлар билан озиқланади.

Бу ўргимчак далаларда, боғларда, ўрмонларда ва кўпинча хонадонларда яшайди.

23

24

25

26

27

25. *Мармар рангли бутли ўргимчак — Araneus marmoreus*

Қорин бўлими овалсимон, рангли (баъзан қизил) холлари бут шаклини ҳосил қилади. Оёқлари сарғиш тусда бўлиб, қизил рангли ҳалқачалари бор. Танасининг узунлиги 15 — 20 мм.

Ҳаёт тарзи ва яшаш жойи бутли ўргимчакларникидан фарқ қилади.

26. *Тўрт холли бутли ўргимчак — Araneus quadratus*

Танасининг катталиги ва рангига кўра, олдинги икки турга жуда ўхшаш. Қорин бўлими юмалоқ бўлиб, орқа томонида тўрт дона оқ рангли йирик холли ва уларнинг ичида биттадан қора нуқтачалар бор.

Сернам жойларда: ўтлоқларда, ўтли ботқоқликларда, дарё ва сой бўйларида яшайди. Тўрсимон инининг бир четида туриб ўлжасини пойлайди. Ҳамма жойда тарқалган.

27. *Чизиқли ўргимчак — Singa nitidula*

Унча катта бўлмаган ўргимчак (5 — 6 мм), бош-кўкрак бўлими қўнғир, қорин бўлими эса оч рангли. Қорнининг устида иккита қора чизиғи бор.

Ўсимликларга бой нам ерларда яшайди. Ипи ёрдамида ўлжасини овлайди.

28. Узуноёқли ўргимчак — *Pholcus phalangoides*

Танасининг катталиги 10 мм, ранги кулранг, олдинги оёқларининг узунлиги 50 мм гача етади. Қурилган иморатларда, айниқса, турар жойларда кенг тарқалган.

Бу ўргимчак узун ва ингичка ипи билан уйлар девори бурчакларига, осиб қўйилган буюмларга ва шифтга тўрсимон ин қуради ва ўзи унинг ўртасида туриб ўлжасини пойлайди.

29. Ёнлаб юривчи ўргимчак — *Misumena vatia*

Оқ ёки оч яшил ва оч сарғиш рангли ўргимчак, танаси ясси, узунлиги 10 — 11 мм, олдинги икки жуфт оёқлари орқа оёқларидан сезиларли даражада узун. Олдинга, орқага ва ён томонга ёнбошлаб бир хил ҳаракат қилади. Асосан, оқ ва сариқ рангли гулларга ўрнашиб олиб, ўлжасини пойлайди. Улар капалак, чивин, арилар каби йирик ҳашаротларни тўтиб олиб, дастлаб танасини тешиб заҳар юборади ва кейин сўриб озикланади.

Мазкур тур ўрганлмаган, лекин ҳамма жойда тарқалган.

30. Яшил ўргимчак — *Trochosa terricola*

Танасининг узунлиги 10 — 12 мм.

31. Дала леопард ўргимчак — *Pardosa agrestis*

Оқ-кулранг ўргимчак бўлиб, бош-кўкрак бўлимида сариқ рангли учта узун чизик бор. Тухумдан чиққан ёш ўргимчаклар маълум вақтгача онасининг елкасига чиқиб олиб ҳаёт кечиради.

Бу ўргимчак очиқ далаларда, қуруқ тупроқлар устида яшайди.

32. Бингаксимон ўргимчак — *Agriona bruennichi*

Арига жуда ўхшайди, тиниқ рангли,

чиройли. Танасининг узунлиги 7 — 8 мм. Қорин қисмида сариқ ва қора кўндаланг йўллари бор. Ҳамма жойда тарқалган.

33. Долomed ўргимчак — *Dolomedes fumbriatus*

Танасининг узунлиги: эркаклариники 10 — 12 мм, урғочилариники 13 — 18 мм. Танаси кўнғир рангли бўлиб, бош-кўкрак ва қорин бўлимининг ён томонидан узунасига сариқ рангли чизик ўтган. Бу ўргимчак сув ҳавзалари бор жойларда яшайди. Ерда ва сув юзасида югуриб ҳаракатланади. Баъзан сувга шўнғиб, ҳар хил сув ҳайвонларини (ҳашаротлар, моллюскалар ва ҳатто, бақа ва балиқларнинг ёш личинкаларини) овлайди.

4.12. ТРАХЕЯ БИЛАН НАФАС ОЛУВЧИЛАР КЕНЖА ТИПИ — TRACHEATA

Бу кенжа типга мансуб бўғимоёқдилар қуруқликда яшашга мослашган ва трахеяси орқали нафас олади. Танаси кутикула билан қопланган. Трахея билан нафас олувчилар кенжа тип икки синфдан иборат.

1. Кўпоёқдилар синфи — Myriapoda.
2. Ҳашаротлар синфи — Insecta.

4.12.1. Кўпоёқдилар синфи — Myriapoda

Кўпоёқдиларнинг чувалчангсимон танаси аниқ икки бўлимга ажралган. Яхлит бош ва бўғимларга бўлинган танадан иборат. Бош бўлимида оғиз аппарати, кўзи ва бўғимларга бўлинган бир жуфт мўйлови бўлади. Тана қисмидаги сегментларнинг сони, турларига қараб, ҳар хил: 14 тадан 181 тагача. Уларда бўғимли оёқлари бор. Кўпоёқдиларнинг танаси гиподермадан ҳосил бўлган хитинли кутикула билан қопланган.

Ҳозирги вақтда кўпоёқлиларнинг 53 минг тури маълум. Улар фақат қуруқликда яшайди ва асосан, кечаси фаол ҳаёт кечиради. Кундузи ёруғликдан қочиб, тошлар, дарахтлар пўстлоғи ва бошқа субстратлар остига яшириниб яшайди. Кўпоёқлилар йиртқич ҳайвонлар. Улар орасида заҳарли вакиллари ҳам бор.

Тузилиши ва биологик хусусиятларига кўра, кўпоёқлилар синфи 4 та кенжа синфга бўлинади.

1. Симфидлар — Symphyta кенжа синфи.
2. Пауроподлар — Paurododa кенжа синфи.
3. Икки жуфт оёқлилар — Diplopoda кенжа синфи.
4. Лабоёқлилар — Chilopoda кенжа синфи.

ИККИ ЖУФТОЁҚЛИЛАР КЕНЖА СИНФИ — DIPLOPODA

Бу кенжа синфга мансуб кўпоёқлилар тузилишининг ўзига хос белгиси ҳар бир тана бўғимида икки жуфтдан оёқлари бўлишидир. Танаси кальций карбонатга бой пўст билан қопланган. Пўстида душманлардан ҳимоя қилувчи заҳарли безлар бўлади.

Икки жуфтоёқлилар органик моддаларга бой тупроқларда, барг ва пўстлоқлар орасида ҳамда ўрмонларда яшайди. Улар чириётган ўсимликлар қолдиғи ва ўсимликлар тўқимаси билан озиқланади ва органик моддаларни чириндига айлантириш билан фойда келтиради.

Икки жуфтоёқлиларнинг 30000 га яқин тури топилган. Шулардан кулранг кивсяк — *Sarmatoiulus kessleri* тури ўрмонларда кенг тарқалган.

34. Кулранг кивсяк — *Sarmatoiulus kessleri*

Танасининг узунлиги 20 — 45 мм, кулранг металлсимон рангли. Кивсяк ташқи кўринишидан капалаклар личинкасига ўхшайди. Лекин диққат билан қаралса, жуда кўп майда, ингичка, ҳаракатчан оёқларини кўриш мумкин. Оёқлари сони 100 тадан ортиқ. Агар кивсяк қўлга олинса, улар буралиб, ҳалқа шаклига киради ва ҳидли суюқлик чиқаради. Бу суюқлик таъсирида қўлда доғ ҳосил бўлади.

Кивсяклар айрим жинсли бўлиб, тухум қўйиб кўпаяди.

ЛАБОЁҚЛИЛАР КЕНЖА СИНФИ — CHILOPODA

Лабоёқлилар йирик ва ҳаракатчан ҳайвонлар бўлиб, бутун ҳаёт тарзи тупроқ билан боғлиқ. Лабоёқлилар деб аталишига сабаб, биринчи жуфт юриш оёқларининг устки қисми ўроққа

ўхшаш эгилган бўлиб, ўткир тирноқли лабоёқлиларни ҳосил қилади. Улар ана шу оёқлари билан ўлжасини тутади.

Лабоёқлилар кенжа синфи геофиллар, сколопендралар, қаттиққалқонлилар ва узунёқлилар туркумига бўлинади.

ГЕОФИЛЛАР ТУРКУМИ — GEOPHILOMORPHA

«Геофил» сўзи лотинча бўлиб, «тупроқни сезувчи» маъносини англатади. Ҳақиқатан ҳам, геофилларнинг бутун ҳаёти тупроқ муҳити билан боғланган. Улар тупроқда 1,5 метр чуқурликкача тушиб, у ерда ҳар хил умуртқасиз ҳайвонлар (айниқса, ёмғир чувалчанги) билан озиқланади. Деярли тупроқдан ташқарига чиқмайди.

Геофилларнинг танаси лентага ўхшаш узун ва ясси, ингичка бўғимларга бўлинган, сариқ ёки малла тусда бўлади. Турларига қараб, танасида 31 жуфтдан 171 жуфтгача оёғи бўлади.

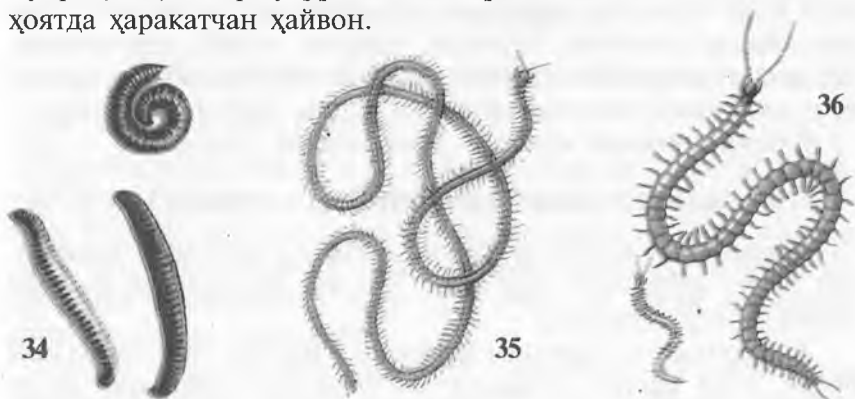
Геофиллар жинсий йўл билан кўпаяди. Урғочилари уруғланган 15 — 30 тагача тухумини бир жойга тўплаб, тухумдан ёш насл чиққунча уни танаси билан ўраб ётади. Тухумдан чиққан ёш геофилларга урғочиси ғамхўрлик қилади.

35. Узун геофил — *Geophilus longicornis*

Танасининг узунлиги 40 мм гача етади, ранги сариқ ёки малла тусда. Оёқлари 40 — 45 жуфт. Асосан, ўрмонларда кўп учрайди.

36. Йирик сариқ геофил — *Himantarium gabrielis*

Марказий Осиёда ва бошқа жанубий минтақалардаги қуруқ чўлларда тарқалган. Танасининг узунлиги 15 см гача бўлади. Тупроқда 1,5 метр чуқурликкача кириб олиши аниқланган. Ниҳоятда ҳаракатчан ҳайвон.

СКОЛОПЕНДРАЛАР ТУРКУМИ — SCOLOPENDRIDA

Сколопендралар кўпоёқлилар орасида энг йириги бўлиб, узунлиги 10 — 26 см гача етади. Танасида бир хил шаклдаги 21 — 23 та бўғими бор. Сколопендралар тунги ҳайвон. Улар йиртқич бўлиб, қўнғизлар, сувараклар, чигирткалар ва уларнинг личинкаси билан озиқланади. Баъзан умуртқали ҳайвонлар (бақалар, калтакесакларга ҳам) ҳужум қилади. Заҳарли. Заҳари таъсиридан чаққан жой шишади, ҳарорат кўтарилиб, одам ҳолсизланади.

37. Ҳалқали сколопендра — *Scolopendra cingulata*

Йирик кўпоёқли, танаси узун, елка ва қорин томондан анча яссиланган, ранги сариқ-қўнғир. Олдинги жуфт оёқлари ривожланган, чангаллаб олишга мослашган. Кундузи тошлар, ёғочлар тагига, турли ёриқларга бекиниб олади. Тунда ер юзига чиқиб, ҳар хил йирик ҳашаротлар (сувараклар, қўнғизлар, тўғриқанотлилар), моллюскалар ва ўргимчаклар билан озиқланади. Тухум қўйиб кўпаяди. Заҳарли, чаққанда кучли оғриқ пайдо бўлади. Тоғ олди ва тоғларда тарқалган.

38. Оддий костьанка (оддий қирқоёқ) — *Lithobius forficatus*

Оддий қирқоёқнинг ранги сариқ-қўнғир, узунлиги 20 — 35 мм, оёқлари 15 жуфт ва узун. Доим тупроқ орасида яшаганлиги туфайли кўзлари йўқолиб кетган. Улар табиатда кенг тарқалган. Аҳоли яшайдиган жойларда ҳам учрайди.

39. Оддий пашшатутар — *Scutigera coleoptrata*

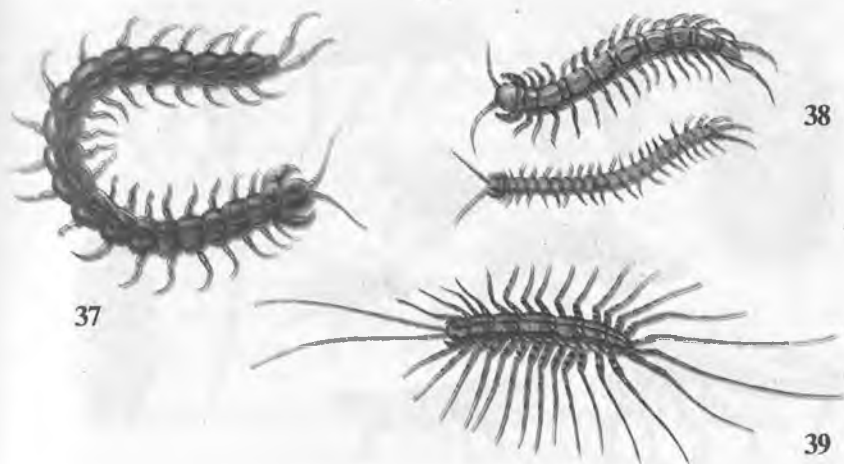
Пашшатутарларнинг танаси ихчамгина бўлиб, узунлиги 2 — 3 см, оёқлари 15 жуфт ва жуда узун, югуришга мослашган. Танаси сув ўтказмайдиган кутикула билан қопланган. Шунинг учун улар бирмунча қуруқ ҳаво муҳитида ҳаёт кечиради. Пашшатутарлар деворлар ёриғида, тошлар остида, шунингдек, уйларда учрайди. Улар ҳар хил ҳашаротлар билан озиқланади. Айниқса, чивин ва пашшани кўп қириб, фойда келтиради.

Ўзбекистоннинг жанубий туманларида тарқалган.

4.12.2. ҲАШАРОТЛАР СИНФИ — INSECTA

Ҳашаротлар турининг кўплиги бўйича ер юзиде яшайдиган барча ҳайвонлар турининг 70% ни ташкил этади. Улар ҳамма жойда тарқалган.

Ҳашаротлар танасининг ўлчами 0,2 мм дан 70 — 75 мм гача бўлиб, усти қаттиқ кутикула-хитин билан қопланган ва уч

бўлимдан: бош, кўкрак ва қорин қисмдан иборат. Бошида оғиз аъзолари, мураккаб кўзи ва мўйлови жойлашган. Кўкраги уч бўғимдан иборат бўлиб, уларга уч жуфт оёқлари ва қанотлари бириккан. Қорин қисмида оёқлар бўлмайди, лекин учида турли хил ўсиқлар—церкалари, гrefелькалари ва тухум қўйғичи бўлади.

Ўзбекистоннинг ҳашаротлар дунёси ниҳоятда бой ва хилма-хил. Айни вақтда уларнинг 28 та туркумининг 17000 дан ортиқ тури аниқланган.

Ҳашаротлар синфи иккита кенжа синфга бўлинади.

1. Тубан, яъни дастлабки қанотсизлар — Apterygota.
2. Олий, яъни қанотлилар — Pterygota. 30 дан ортиқ туркумга бўлинади.

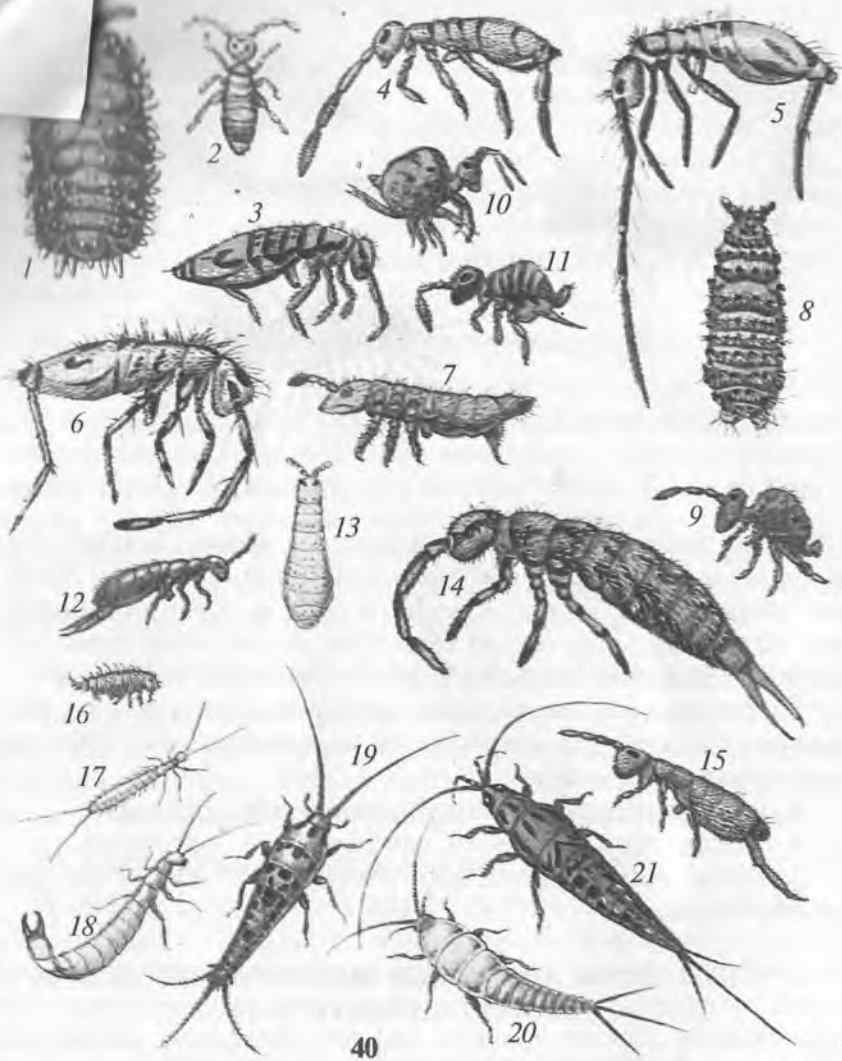
А. ТУБАН, ЯЪНИ ДАСТЛАБКИ ҚАНОТСИЗЛАР КЕНЖА СИНФИ — АРТЕРЫГОТА

ОЁҚДУМЛИЛАР ТУРКУМИ — COLLEMBOLA

40. Оёқдумлилар (1—16)

Танаси жуда майда (1 — 10 мм), мўйлови 4 — 6 бўғимли. Қорнининг учида сакровчи ўсимта — оёғи жойлашган. Кўзчалари оддий, оғиз аппарати кемирувчи ёки санчиб-сўрувчи типда тузилган. Ўсимлик чириндилари, баъзан ҳайвонлар қолдиғи билан озиқланади. Беда, лавлагига ва донли экинларга зарар етказиши аниқланган.

Ҳозирги вақтда уларнинг 4000 тури маълум. Ўзбекистонда 10 тури топилган. Асосан, шоли экиладиган далаларда яшайди.

40. Қўшдумллар — *Diplura* (17–18)

Танасининг узунлиги 2 — 8 мм, эгилувчан, мўйловлари узун ва кўп бўғимли, оғиз аппарати кемирувчи типда. Ҳамма оёқлари тенг, кўзи йўқ. Церкалари ривожланган ва айрисимон. Тошлар остида, кесаклар ва ўсимликлар қолдиғи орасида яшайди. Сернам жойларни хуш кўради. Ўсимликлар қолдиғи билан озиқланади. Йиртқич турлари ҳам учрайди.

Қўшдумлларнинг 500 тури маълум. Марказий Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда бу ҳашаротлар деярли ўрганилмаган.

40. Қилдумлилар туркуми — *Thysanura* (19–21)

Қанотсиз ҳашаротлар орасида энг йириги, танасининг узунлиги 8 — 20 мм, эгилувчан, тангачалар билан қопланган. Оғиз аппарати кемирувчи типда, кўзи мураккаб тузилган. Қорин бўлими 11 та бўғимдан иборат. Охирги бўғими редуцияланган бўлиб, ундан кўп бўғимли 3 та дум ипчаси ҳосил бўлган. Қилдумлилар тошлар остида, тупроқ орасида, барглар ва ўсимликлар қолдиғи остида, ҳатто турар жойларда ҳам учрайди. Ўсимликлар қолдиғи билан озиқланади.

Ҳозирги вақтда қилдумлиларнинг 400 тури маълум. Ўзбекистонда кўп учраса-да, лекин тўлиқ ўрганилмаган.

Б. ОЛИЙ, ЯЪНИ ҚАНОТЛИ ҲАШАРОТЛАР КЕНЖА СИНФИ — PTERYGOTA

Б.1. Чала ўзгариш билан ривожланадиган ҳашаротлар

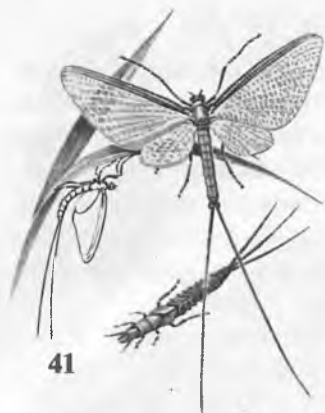
Б.1.1. КУНЛИКЛАР ТУРКУМИ — EPNEMEROPTERA

Кунлик капалаклар ер юзининг ҳамма бурчақларида тарқалган бўлиб, айни вақтда уларнинг 2500 тури маълум. Ўрта Осиёда 300 тури топилган. Имаго формалари унча йирик эмас (2 — 3 мм дан 3 — 4 см гача). Икки жуфт қанотининг орқадагиси олдингисига нисбатан бироз кичик. Қорин бўлимининг учида 3 та, баъзан 2 та узун ипсимон ўсимта жойлашган. Жинсий вояга етган кунликларнинг оғиз аппарати ривожланмаган бўлади. Шунинг учун улар озиқланмайди. Яшаши бир неча соатдан 2 — 3 кунгача давом этади. Жинсий қўшилгандан кейин, эркаклари дарров, ургочилари эса сувда тухум қўйиб бўлгач, нобуд бўлади.

Тухумдан чиққан личинкалари 2 — 3 йил, баъзан 7 йилгача ривожланишда давом этади. Шу орада улар 20 мартагача пўст ташлайди.

Кунликларнинг личинкаси турли хил сув ҳавзаларида учрайди. Айниқса, улар кислородга бой, тез оқадиган сувларни жуда ёқтиради. Трахея — жабралари орқали нафас олади. Дум ўсимталари ёрдамида ҳам фаол нафас олади. Личинкалари, асосан, сувўтлари билан озиқланади. Йиртқич формалари ҳам мавжуд. Вояга етган личинкалар сув қирғоқларига чиқиб, ҳар хил ўсимликларга ёпишади ва кейинчалик улардан имаго босқичи етишиб чиқади.

41

42

43

41. Оқ рангли кунлик — *Polymitarcus virgo*

Қанотлари кенг ва сутсимон оқ. Танасининг узунлиги 10 — 17 мм, қанотларини ёзганда, кенглиги 25 — 35 мм га тенг. Ёз ойларида ҳавода учиб юради.

Личинкалари (узунлиги 20 мм) йиртқич, сув бўйида ин қовлаб яширин яшайди ва ҳар хил умуртқасиз ҳайвонлар — ёнсузларлар, қўшқанотлилар личинкаси билан озиқланади. Ўз навбатида, уларнинг ўзи балиқлар учун яхши емиш ҳисобланади.

42. Оддий кунлик — *Ephemerula vulgata*

Танасининг узунлиги 15 — 22 мм, ранги хира қўнғир, олдинги қанотлари узун ва кенг, қора рангли бир нечта доғи бор. Қорнининг учида 3 та узун ипсимон ўсимтаси бўлади. Личинкалари секин оқадиган сув ҳавзаларида — ўсимликлар орасида яшайди.

43. Йирик булоқчи — *Phryaena grandis*

Булоқчилар орасида энг йириги бўлиб, танасининг узунлиги 15—21 мм. бўлиб, олдинги қаноти қўнғир ва кулранг туклар билан қопланган. Личинкалари махсус филофда ривожланади.

Б.1.2. НИНАЧИЛАР ТУРКУМИ — Odonata

Ниначилар қадимги ҳашаротлардан бўлиб, танаси йирик, чўзинчоқ, ихчам ва ҳар хил рангли. Бош қисми йирик ва ҳаракатчан, унда бир жуфт мураккаб ва учта оддий кўзи жойлашган. Мўйлови калта, 3 — 7 бўғимли, қилсимон. Оғиз аъзолари кемирувчи типда тузилган. Кўкрак бўлимида икки жуфт пардасимон шаффоф сертомир қаноти ва уч жуфт оёғи жойлашган. Қорин бўлими узун ва ингичка, учида церкалари бор.

Ниначилар сув ҳавзалари бор жойларда тарқалган. Чунки уларнинг личинкаси сувда ҳаёт кечиради. Сув юзасига, сув

Ўсимликларига ва сув ҳавзалари қирғоғига тухум қўяди. Личинкалари секин оқадиган ва оқмайдиган сувда ривожланади. Уларнинг тузилиши ўзига хос. Пастки лаби ўзгариб, қисқичли махсус чангаллаш аъзосига ёки ниқобга айланган. Бу аъзо ёрдамида ўлжасини тутати. Тинч вақтда ниқоб унинг бошини пастки томондан ёпиб туради. Ниначиларнинг личинкаси тузилиши ва биологик хусусиятига кўра, 3 типга бўлинади.

1. Митти-Люткалар. Бу личинкаларнинг танаси узун, ингичка (энсиз), охири қорин сегментида япроқсимон (баргсимон) 3 та ўсимтаси бор.

2. Ҳақиқий ниначилар личинкасининг танаси нисбатан калта ва йўғон, қорин сегментининг ён томонларида майда ўсимталари бор.

3. Обкаш ниначилар личинкасининг танаси узун ва қорин сегментлари йирик-майдалиги ва шаклига кўра, бир-биридан фарқ қилади.

Ниначиларнинг личинкаси ниҳоятда йиртқич бўлиб, сувдаги ҳар хил ҳайвонлар: чивин, кунликлар ва бошқа тур ниначиларнинг личинкаси, қисқичбақасимонлар, балиқларнинг тухуми ва баъзан майда балиқчалар билан озиқланади. Очкўз бир дона личинка бир кеча-кундузда ўз оғирлигига нисбатан 1,5 — 5 барабар кўп озиқ истеъмол қилади. Личинкалик даври 6 ойдан 2 — 3 йилгача давом этади.

Вояга етган ниначилар ҳавода тез учати (30 км/с), сув ҳавзаларидан анча узоққа (5 — 10 км) учиб кетади.

Тенг қанотли ниначилар	Ҳар хил қанотли ниначилар
Ҳар икки жуфт қаноти шаклига кўра бир хил кўринишда	Иккинчи жуфт қанотининг бошланиш қисми кенгайган
Кўзчалари орасида маълум масофа бор. Кўзчалари майда	Кўзчалари бир-бирига туташиб кетгандек. Масофа жуда ҳам оз. Кўзчалари йирик
Қорин қисми ингичка	Қорин қисми кенг (айниқса, кўкрак қисмининг бошланиш жойида)
Учмаган (тинч) вақтида қанотларини танаси устига йиғиб олади	Учмаганда қанотлари йиғилмайди
Жуда секин учати	Тез учати
Кўпинча сув ҳавзалари атрофида яшайди, унча баланд учмайди	Узоқ жойларга учати, баланд дарахтзорлар устида учиб юради

Йирик мураккаб кўзлари билан олд томонни, ён, тепа ва ҳатто, орқа томонларни кўра олади. Натижада ўлжасини тез пайқайди. Ниначилар (личинкалари каби) йиртқич ҳайвон бўлиб, ҳавода учиб юриб ўлжасини тутиб олади ва зарарли ҳашаротларни қириш билан фойда келтиради.

Ҳозирги вақтда ниначиларнинг 4500 дан ортиқ тури маълум. Ўзбекистонда 100 га яқин тури аниқланган.

Ниначилар туркуми иккита кенжа туркумга бўлинади.

1. Тенг қанотлилар кенжа туркуми — *Zygoptera*.

2. Ҳар хил қанотлилар кенжа туркуми — *Anisoptera*.

Бу кенжа туркумларга мансуб ниначилар 89-бетдаги белгилари билан бир-биридан фарқ қилади.

ТЕНГ ҚАНОТЛИЛАР КЕНЖА ТУРКУМИ — ZYGOPTERA F

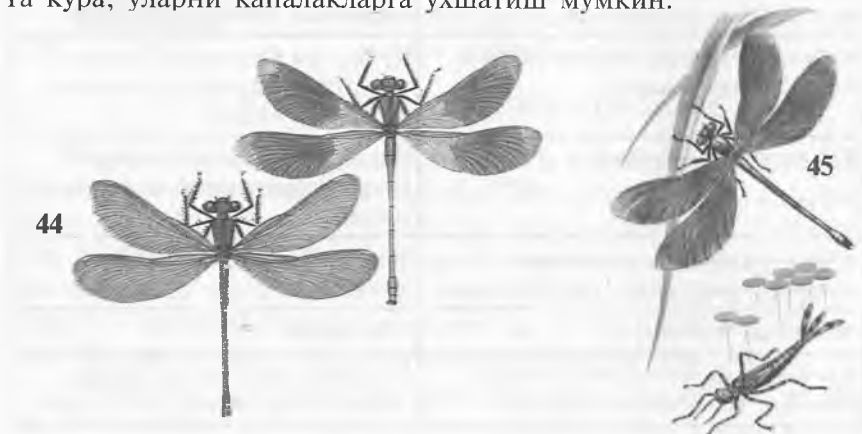
Сулув ниначилар оиласи — *Calopterygidae*

44. Чиройли қиз ниначи — *Calopteryx virgo*

Танаси яшил-бронза тусда. Эркакларининг қаноти ялпи кўк рангда, урғочилариники эса рангсиз, очиқ. Қанотларини ёзганда, кенглиги 58 — 75 мм га тенг. Қорин бўлимининг узунлиги 33 — 40 мм.

45. Чиройли сулув ниначи — *Calopteryx splendens*

Бу тур ниначилар Ўзбекистонда барча географик зоналарда тарқалган бўлиб, секин оқадиган сувлар, булоқлар ва кўллар атрофида яшайди. Қорин бўлимининг узунлиги 34 — 39 мм, қанотлариники 30 — 35 мм. Урғочилари рангсиз, эркаклари қанотининг ўрта қисми кўк рангда. Паст ва секин учайди. Шунга кўра, уларни капалакларга ўхшатиш мумкин.

Личинкаларининг узунлиги 30 мм га яқин, ўсимликларга боғлиқ, кичик сув ҳавзаларида яшайди. Ўсимликларга ёпишиб, секин ҳаракатланади ва асосан, кунлик капалакларнинг личинкаси билан озикланади.

Митти йиртқич ниначилар оиласи — *Lestidae*

Бу оила вакиллари ниначилар орасида энг майдалари бўлиб, қанотларини ёзганда, кенглиги 26 — 30 мм келади. Металлга ўхшаш ялтирайди, кўпчилигининг танаси яшил рангда. Эркак ва урғочилари ранги билан фарқланмайди. Ўзбекистонда 9 тури аниқланган.

Судув келин ниначи — *Lestes sponsa*

Жуда чиройли, ихчам ниначи. Танаси яшил, металлга ўхшаш ялтирайди. Личинкасининг узунлиги 26 мм гача, унча чуқур бўлмаган сув ҳавзаларида яшайди. Танасини ўнг ва чап томонга буриб, тез сузади. Сузишида қорин қисми учигаги ўсимталар ҳам фаол иштирок этади. Сувдаги майда умуртқасиз ҳайвонлар билан озикланади.

46. Митти йиртқич ниначи — *Lestes draysi* Kby.

Ниначилар орасида энг майдаси, қорин қисми узун ва эңсиз, (26 — 35 мм га тенг), қанотлари 19 — 26 мм. Сувўтларга тухум қўйиб кўпаяди. Личинкалари сувдаги умуртқасиз ҳайвонлар билан, вояга етган ниначилар эса учиб юрадиган қон сўрувчи пашша, чивин, сўналар билан озикланади. Личинкалари, ўз навбатида, балиқлар ва сув паррандалари учун озуқа ҳисобланади. Март-ноябрь ойлари ҳавода учиб юради. Ҳамма жойда тарқалган.

47. Митти симпикна — *Sympycna fusca* Lind

Булар дарёлар яқинида, сой ва булоқлар атрофида учрайди. Танаси қўнғир-бронза тусда. Қорин қисмининг узунлиги 27 — 30 мм, қанотлариники 20 — 22 мм га тенг. Личинкалари уч йилгача яшайди ва бир неча марта пўст ташлаб, жинсий вояга етади. Майда ҳашаротлар билан озикланади.

Найзасимон ниначилар оиласи — Coenagrionidae

Ўзбекистонда найзасимон ниначиларнинг 24 тури учрайди.

48. Найзасимон нозик ниначи — *Ischnura elegans*, V.D.L.

Қанотлари тиниқ, рангсиз, нозик майда ниначи. Қорин бўлимининг узунлиги 22 — 29 мм, қанотлариники 14 — 24 мм. Урғочиларининг қорин қисми игнага ўхшаш узун ва энсиз, оч яшил ранг ёки қўнғир рангда. Личинкалари секин оқадиган ёки оқмайдиган сувларда яшайди ва сув ҳашаротлари билан озиқланади. Май-сентябрь ойларида, 2000 — 2500 м баландликда учиб юради.

Текисликларда ва тоғли туманларда яшайди.

49. Найзасимон чиройли ниначи — *Coenagrion pulchellum*

Танасининг шакли ва ҳажмига кўра митти ниначиларга ўхшайди. Узунлиги 35 мм га, қанотлари ёзилганда 50 мм га тенг. Сув ҳавзалари қирғоқларида яшайди. Личинкалари оқмай-диган кичик сув ҳавзаларида тарқалган. Ҳамма ерда учрайди.

49 а. Зангори найзасимон ниначи — *Enallagma cyathigerum* Charp

Марказий Осиёда кенг тарқалган майда, нозик ниначи, қорин қисмининг узунлиги 18— 28 мм, қанотлариники 18 — 21 мм. Эркакнинг қорни зангори (ҳаворанг), қора нақшли, урғочисиники оч қўнғир тусда. Сувўтларга тухум қўяди. Личинкалари йиртқич, ҳар хил сув ҳашаротлари ва қисқичбақасимонлар билан озиқланади.

Ўзбекистонда ҳамма жойда тарқалган.

ҲАР ХИЛ ҚАНОТЛИЛАР КЕНЖА ТУРКУМИ — ANISOPTERA

Дедкалар оиласи — Gomphidae

Ўзбекистонда бу оиланинг 10 тури учрайди.

50. Оддий дедка — *Gomphus vulgatissimus* L.

Гавдаси сариқ тусли, қора рангли белбоғлари ёрқин кўри-

ниб туради. Оёқлари тўлиғича қора рангли. Қорин бўлимининг узунлиги 33 — 37 мм, қанотларники 28 — 33 мм, танасининг узунлиги эса 45 — 50 мм га етади. Тухумларини сувга қўяди. Личинкаларининг қорин қисми кенг ва ясси, майда тукчалар билан қопланган. Вояга етган ниначилар май-сентябрь ойларида учиб юради. Тоғ олди зоналарда тарқалган.

51. Сарик оёқли дедка — *Gomphus flavipes* Chorp

Ўзбекистонда энг кўп тарқалган ниначилардан. Оёқлари сариқ рангли. Қорин қисмининг узунлиги 37 — 40 мм, қанотлариники эса 30 — 40 мм. Личинкалари секин оқар сув ҳавзаларида яшайди. Йиртқич ва хўра. Ҳамма ерда учрайди.

Обкаш ниначилар оиласи — Aeshidae

52. Қамиш обкашчиси — *Aeschna juncea* L.

Энг йирик ниначи. Қорин бўлимининг узунлиги 50 — 59 мм ва кўк-яшил, қора тусда. Кўзчалари йирик ва бир-бирига зич жойлашган. Урғочисининг қорин бўлими бронза тусда. Эркагиники қора, нақшли ҳаворанг (зангори) ва оқ. Личинкалари йирик ва узун, оқмайдиган кўлмак сувларда, баъзан қамиш босган оқар сувларда яшайди, ниҳоятда йиртқич. Кўпинча қирғоқ бўйидаги ўсимликлар бор жойларда учрайди.

Ўзбекистонда кенг тарқалган тур саналади.

53. Кўк обкашчи — *Aeschna cyanea* Miill

Кўк рангли, ҳаракатчан йирик ниначилардан бўлиб, қорин бўлимининг узунлиги 52 — 60 мм. Кўк қанотлари

50

51

52

яшил товланади. Сув ўсимликларининг юмшоқ тўқималарига ва сувдаги ҳар хил нарсаларга тухум қўяди. Личинкалари йиртқич бўлиб, ҳар хил умуртқасиз ҳайвонлар билан озиқланади.

Етук ниначилар ҳавода фаол ҳаракатланиб, ўлжасини қиради. Озиқ излаб 5 — 10 км узоқликкача учиб боради, 5 — 6 ой яшайди.

53 а. Йирик обкашчи — Aeschna grandis

Йирик ниначи қанотларини ёзганда 105 мм гача боради. Қанотлари саргишроқ ва тиниқ. Кўкрак қисмида (қанотлари оралиғида) тўрт дона ҳаворанг холи бор. Асосан, июнь-сентябрь ойларида учиб юради.

Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

54. Яшил обкашчи — Aeschna viridis Ev

Сув ҳавзалари мавжуд жойларда тез-тез учраб туради, айниқса, республикамизнинг шимолий туманларида кенг тарқалган. Йирик ниначи, қорнининг узунлиги 42 — 54 мм, кўкрагининг ён томонлари яшил, қанотлари оч яшил тусда. Личинкалари кўлмак сувларда яшайди. Энг йиртқич ниначилардан бўлиб, зарарли ҳашаротларни кўплаб қириб, фойда келтиради.

55. Назоратчи ниначи — Anax imperator Leach

Ниначилар орасида энг йириги. Қорин бўлими 49 — 61 мм узунликда. Унинг устки томонида қорамтир, чўзиқ чизиклар бор. Оқмайдиған сув ҳавзаларида яшайди. Бошқа ниначилар каби сувўтларига тухум қўяди.

Марказий Осиёдаги даштли туманларда тарқалган.

Кордулегастерлар оиласи — Cordulegasteridae

56. Тўғнағичқорин ниначи — *Cordulegaster insignis* Sch.

Тоза сувли дарёлар бўйида яшайди. Ёрқин рангли йирик ниначи. Қорин қисмининг сариқ рангли юзаси бўйлаб ўтган қора нақш аниқ кўриниб туради.

Ўзбекистонда бу оиланинг ягона тури ҳисобланади. Шунинг учун бу ниначи муҳофаза қилинади.

56

Ҳақиқий ниначилар оиласи — Libellulidae

57. Яссиқорин ниначи — *Libellula depressa* L.

Ўртача катталиқда, қорни япалоқ, қизғиш-қўнғир тусда, узунлиги 22 — 28 мм. Қанотлари йирик, жигар ранг холлари бор. Сув ўсимликларига тухум қўяди. Личинкалари оқмайди-ган ва секин оқадиган сув ҳавзаларида ривожланади. Тоғли туманларда тарқалган бўлиб, асосан, кичик дарёлар, ҳовузлар ва кўллар яқинида яшайди. Зарарли қон сўрувчи ҳашаротларни қириб, фойда келтиради.

57

58. Ортетрум ниначиси — *Orthetrum brunneum* L.

Марказий Осиёда кенг тарқалган тур. Ўзбекистон фаунасида 28 тури маълум. Ўртача катталиқдаги ниначи, қорин қисми яссиланган ва энига кенг. Узунлиги 19 — 26 мм. Учиб юриб сувга тухум ташлайди. Май ойидан ноябргача учиб юриши кузатилади. Тоғларда тарқалган.

58

59. *Оддий ниначи* — *Sympetrum vulgatum* L.

Ранги хилма-хил. Қанотлари оч-қўнғир, орқа жуфт қанотларида унча йирик бўлмаган сарғиш холлари бор. Қорин қисмининг узунлиги 24 — 28 мм. Личинкалари кўлмак сувларда ривожланади. Май ойидан октябргача учиб юради. Асосан дарёлар соҳилида яшайди.

60. *Сариқ ниначи* — *Sympetrum flaveolum* L.

Марказий Осиёда ҳамма жойда учрайди. Танасининг ранги сарғиш-қўнғир. Қанотларининг асоси қўнғир бўлиб, орқа қанотида битта сариқ холи бор. Қорин бўлимининг узунлиги 19 — 26 мм. Личинкалари оқмайдиган ва секин оқадиган сувларда яшаб, ҳар хил умуртқасиз ҳайвонлар билан озиқланади.

61. *Боғичли ниначи* — *Sympetrum pedentanum* All

Эркаклари қизил рангда, урғочисининг қорин қисми эса қўнғир тусда. Ҳар иккала жуфт қанотларининг учида сариқ-қўнғир тусли боғлами бўлади. Личинкалари вояга етган ниначилар каби йиртқич. Марказий Осиёда тарқалган. Тоғли туманлардаги дарёлар яқинида яшайди.

62. *Қизил ниначи* — *Sympetrum sanguineum* Mull.

Танаси қизил-қўнғир тусли, ўртача катталиқдаги ниначи. Қорин қисми йўғон ва ясси, узунлиги 20 — 26 мм. Қанотлари-

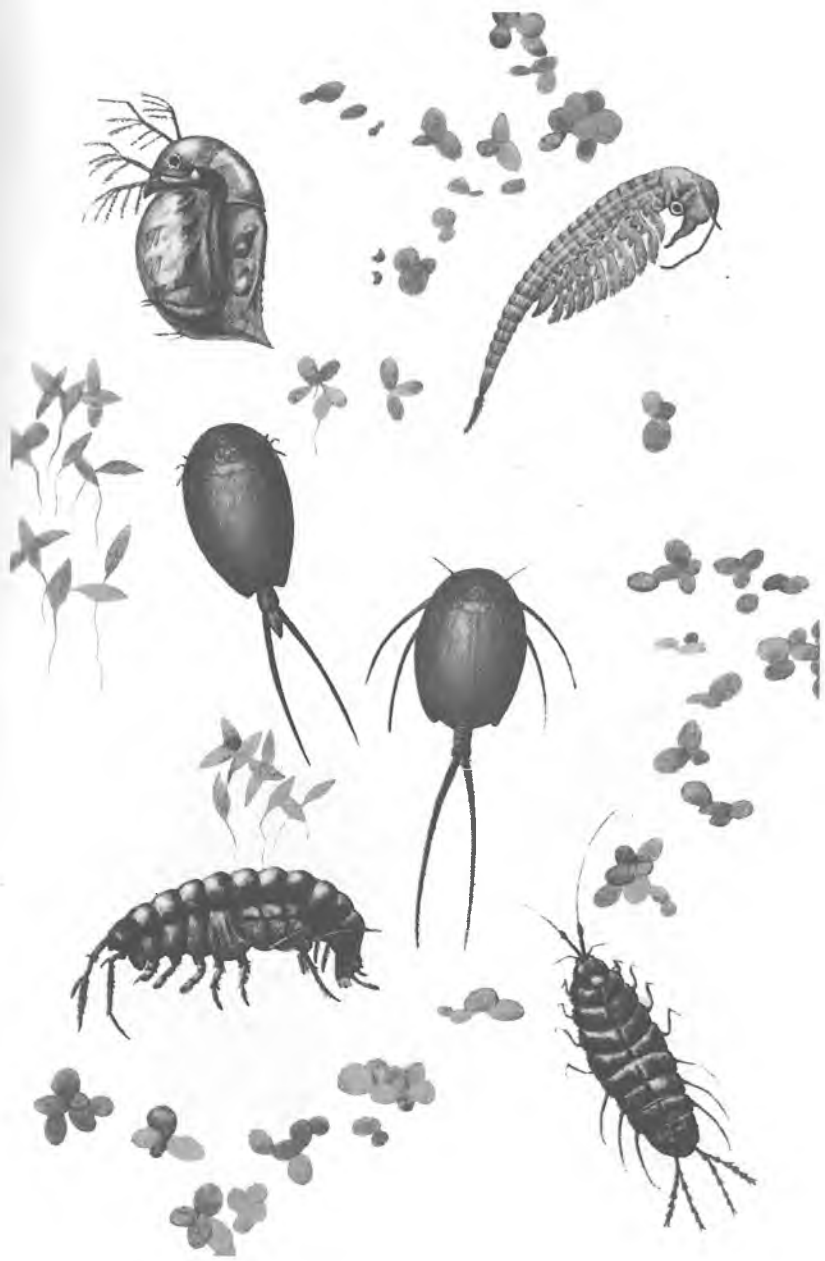
ТАБЛИЦАЛАРДАГИ УМУРТҚАСИЗ ҲАЙВОНЛАРНИ
ТУРГАЧА АНИҚЛАНГ

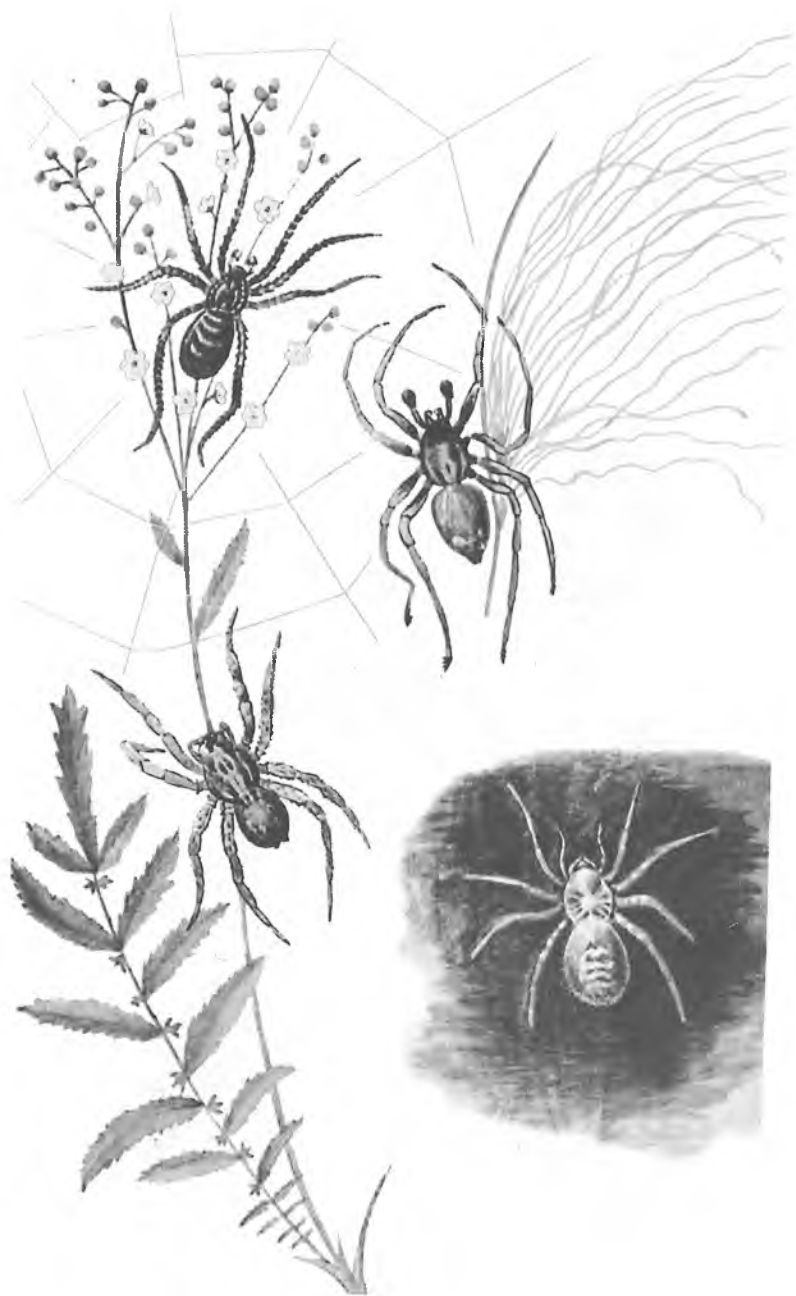
I. Зулуклар

II. Моллюскалар

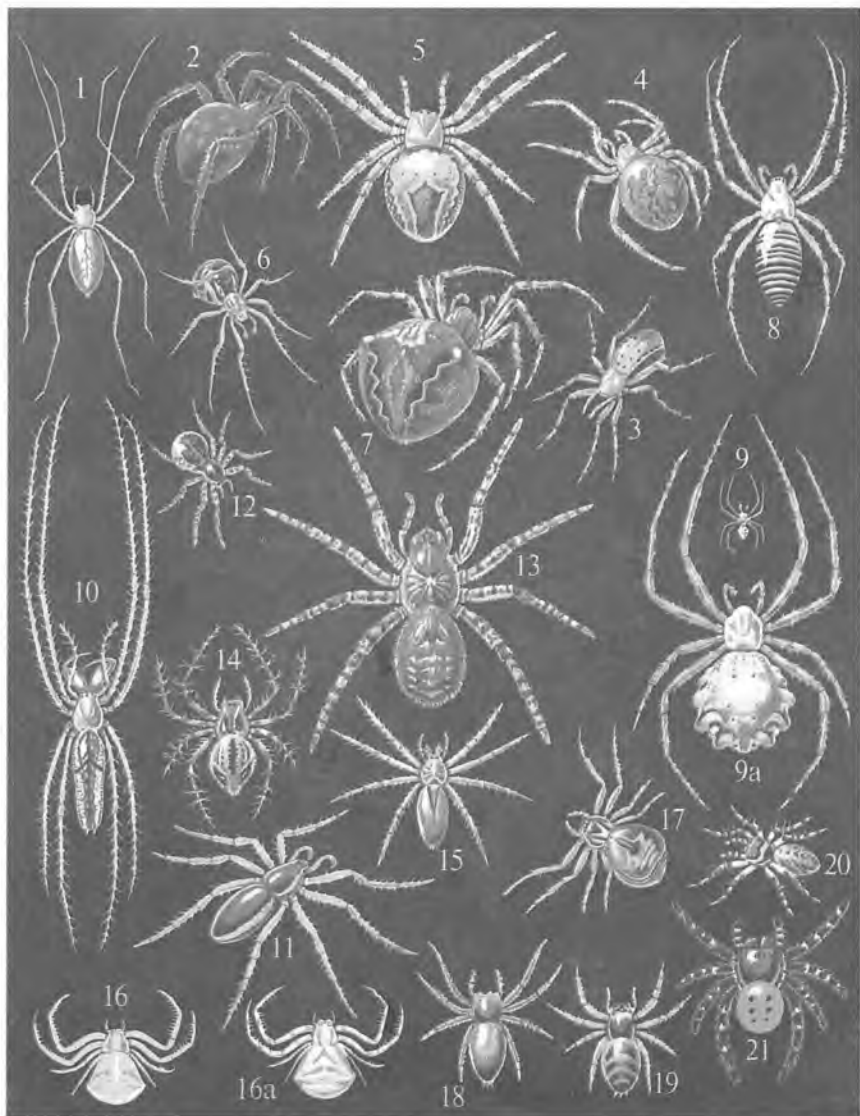
III. Қисқичбақасимонлар

IV. Ўргимчаклар

V. Ўргимчаклар

VI. Ўргимчаклар

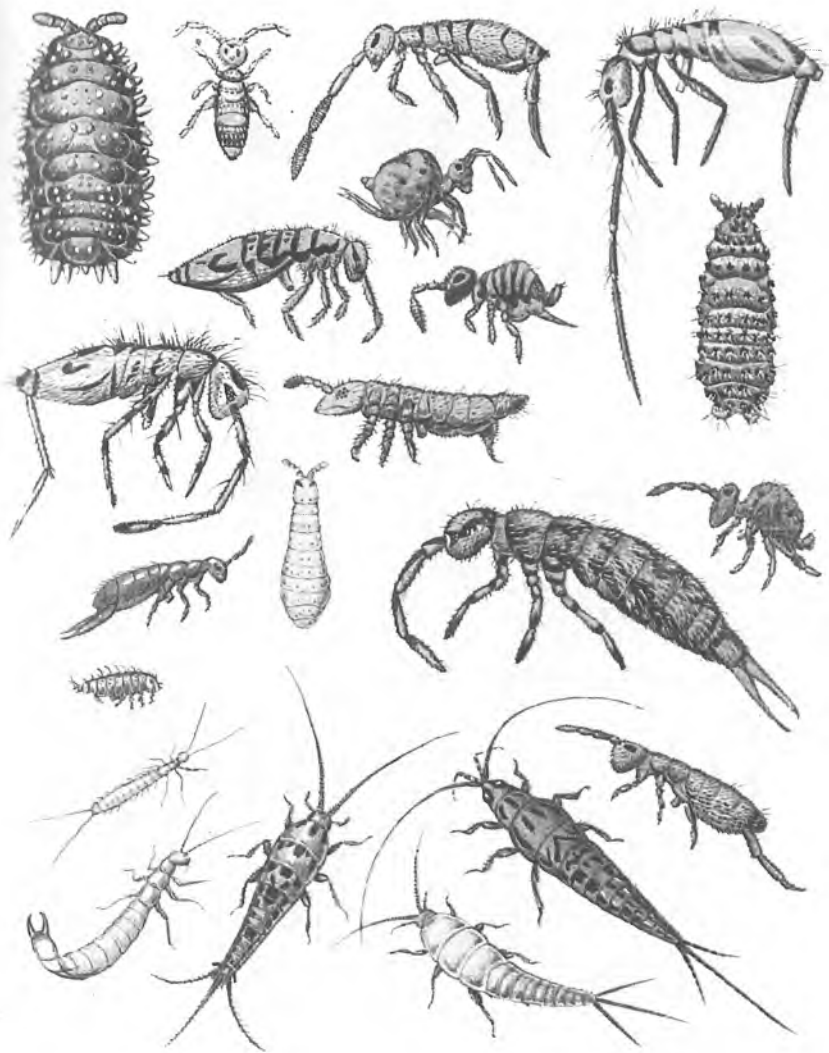

VII. Ўргимчак ва ари

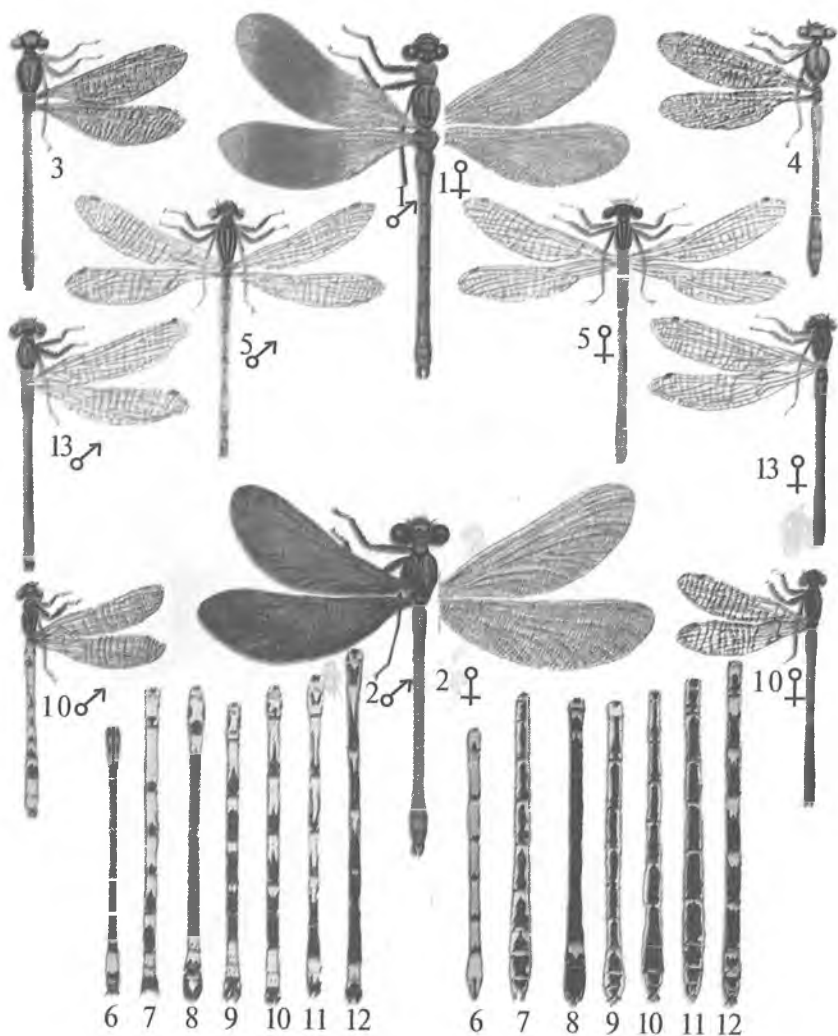

VIII. Чаён ва фаланга

IX. Тубан ҳашаротлар

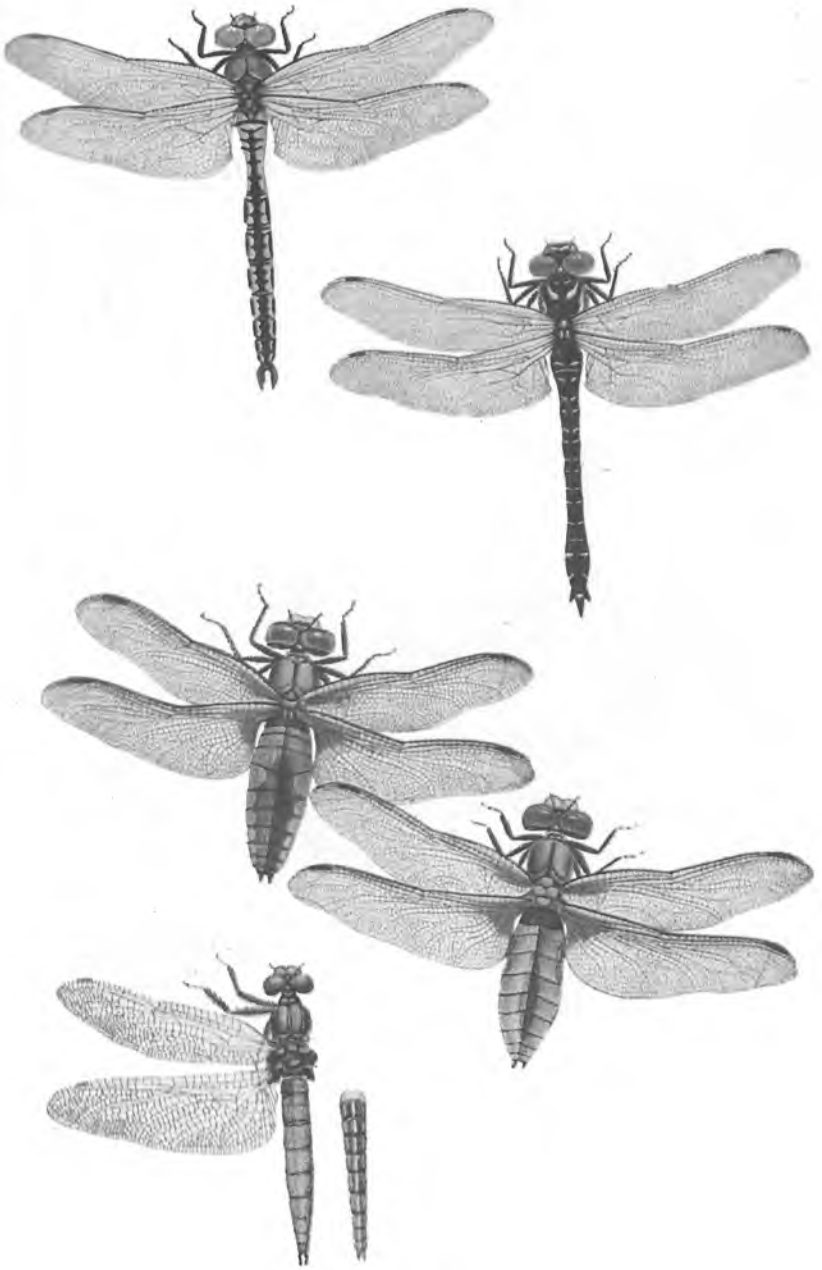
Х. Ниначилар

XI. Ниначилар

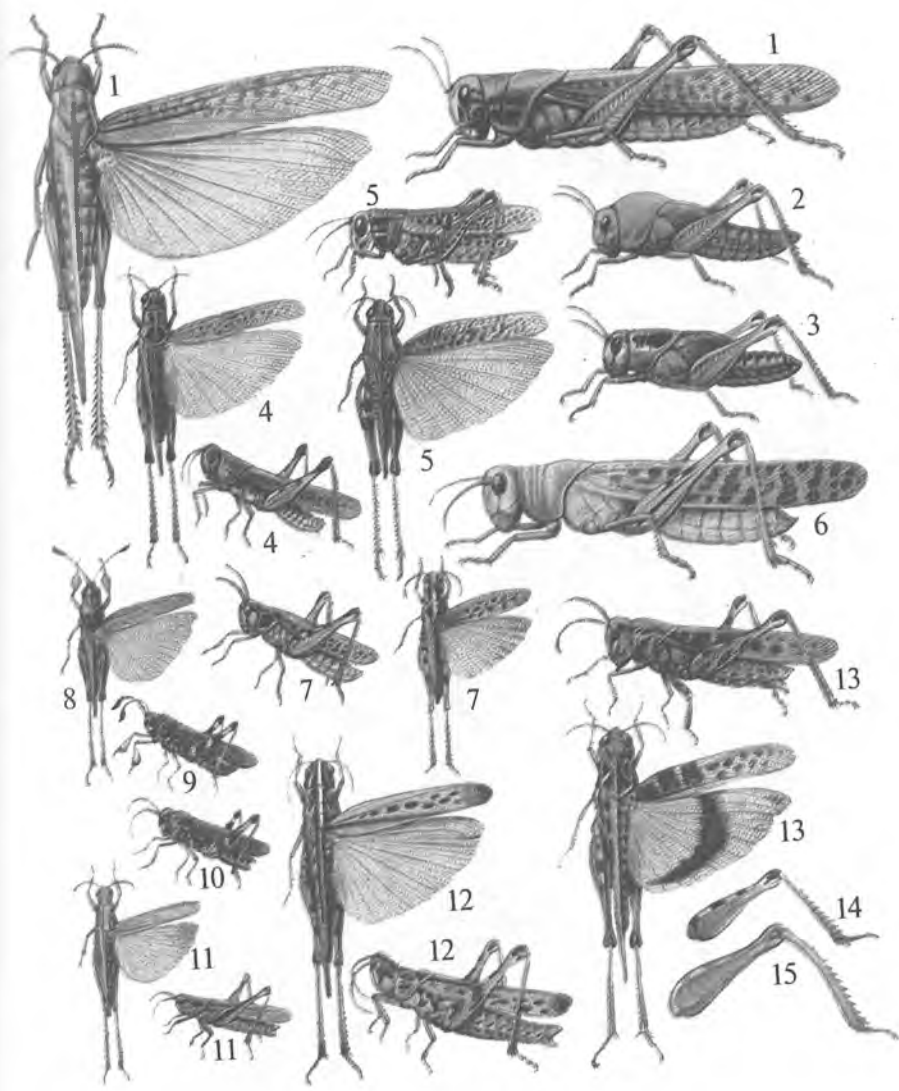
XII. Нивачилар

XIII. Ниначилар

XIV. Чигирткалар

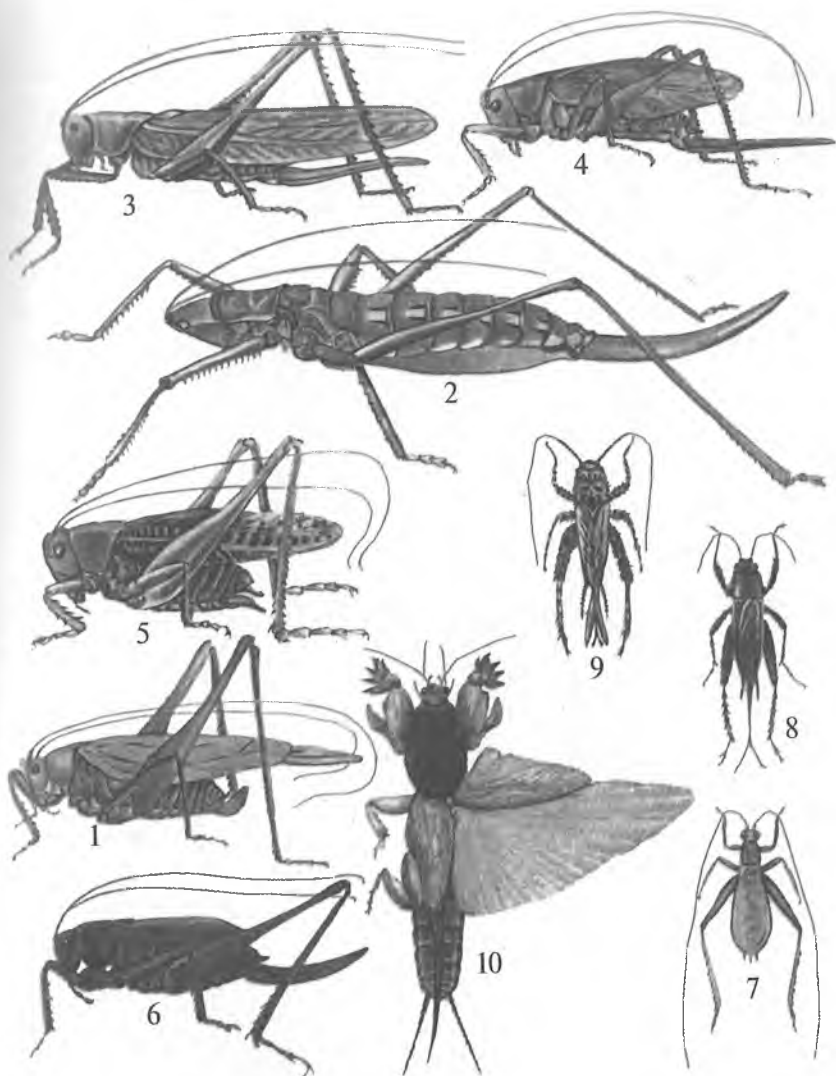

XV. Чигирткалар

XVI. Чигирткалар

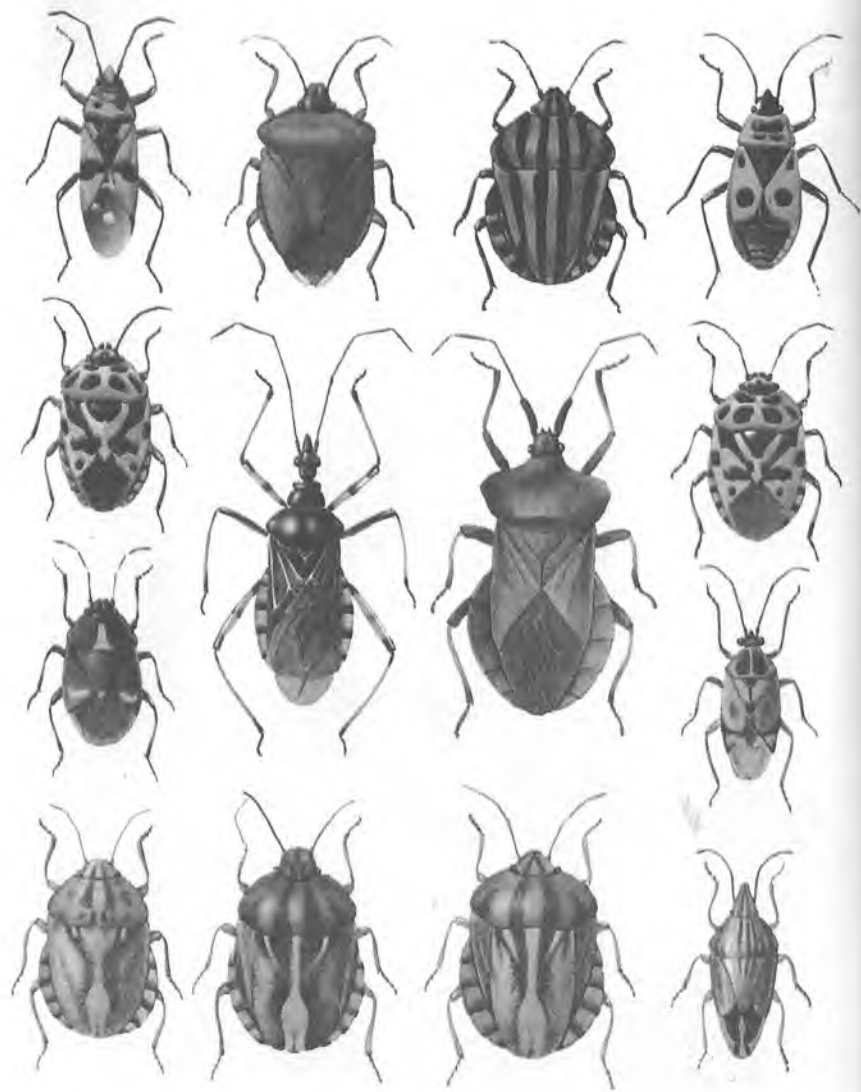
XVII. Тўғриқанотлилар

XVIII. Бешиктерватар ва ари

XIX. Сув қандалалари

XX. Қандалалар

XXI. Капалаклар

XXII. Капалаклар

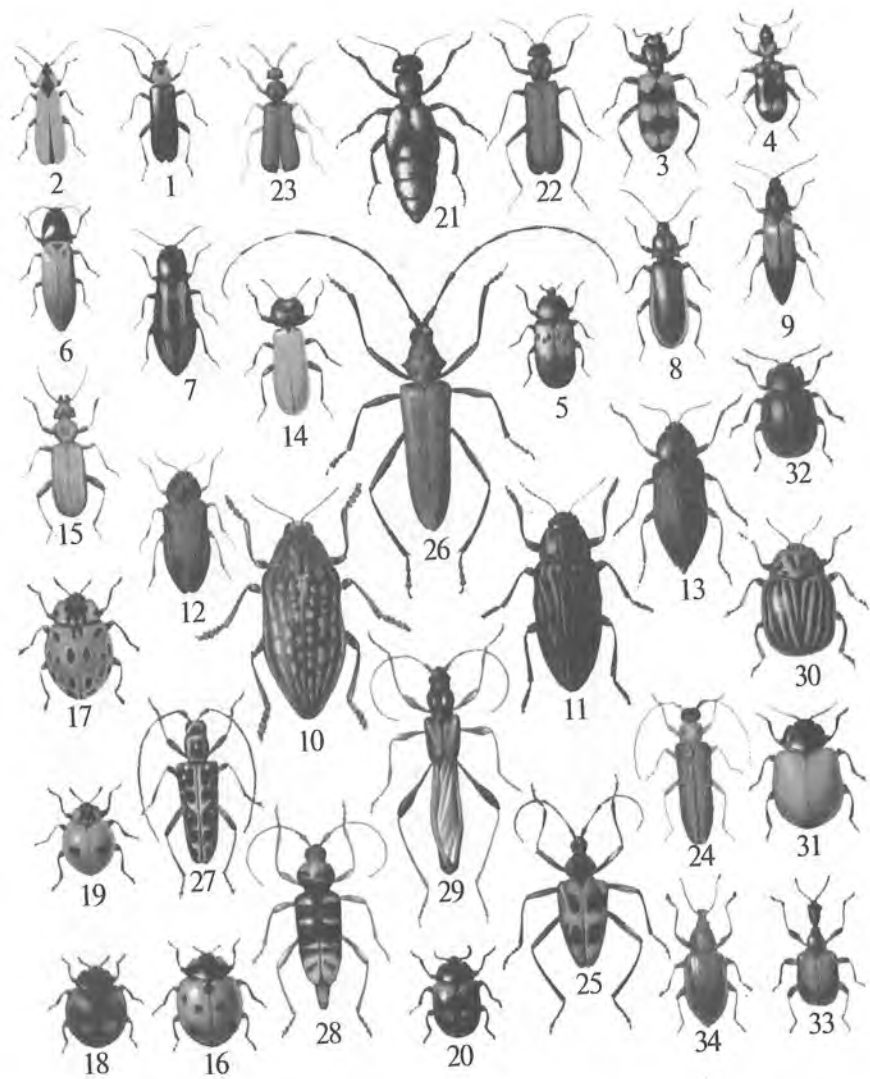

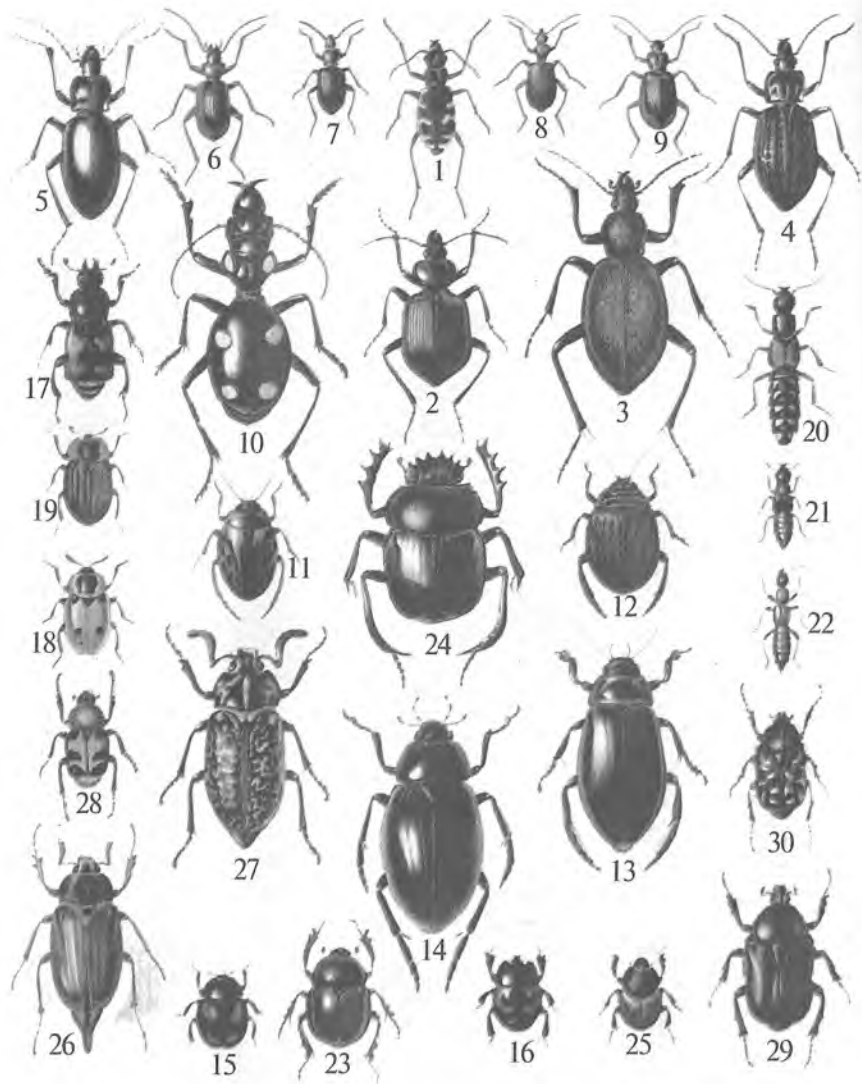
XXIII. Капалаклар

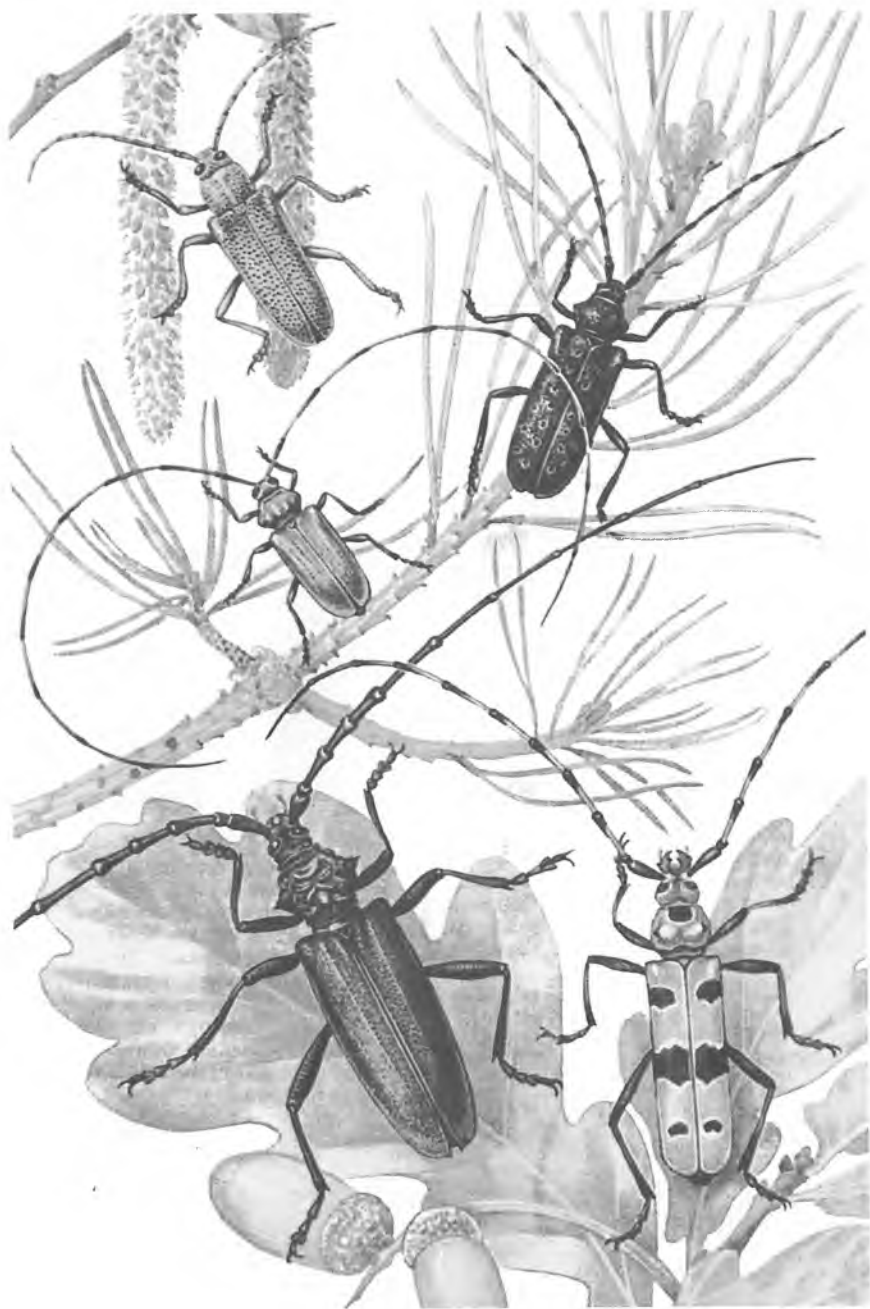
XXIV. Капалаклар

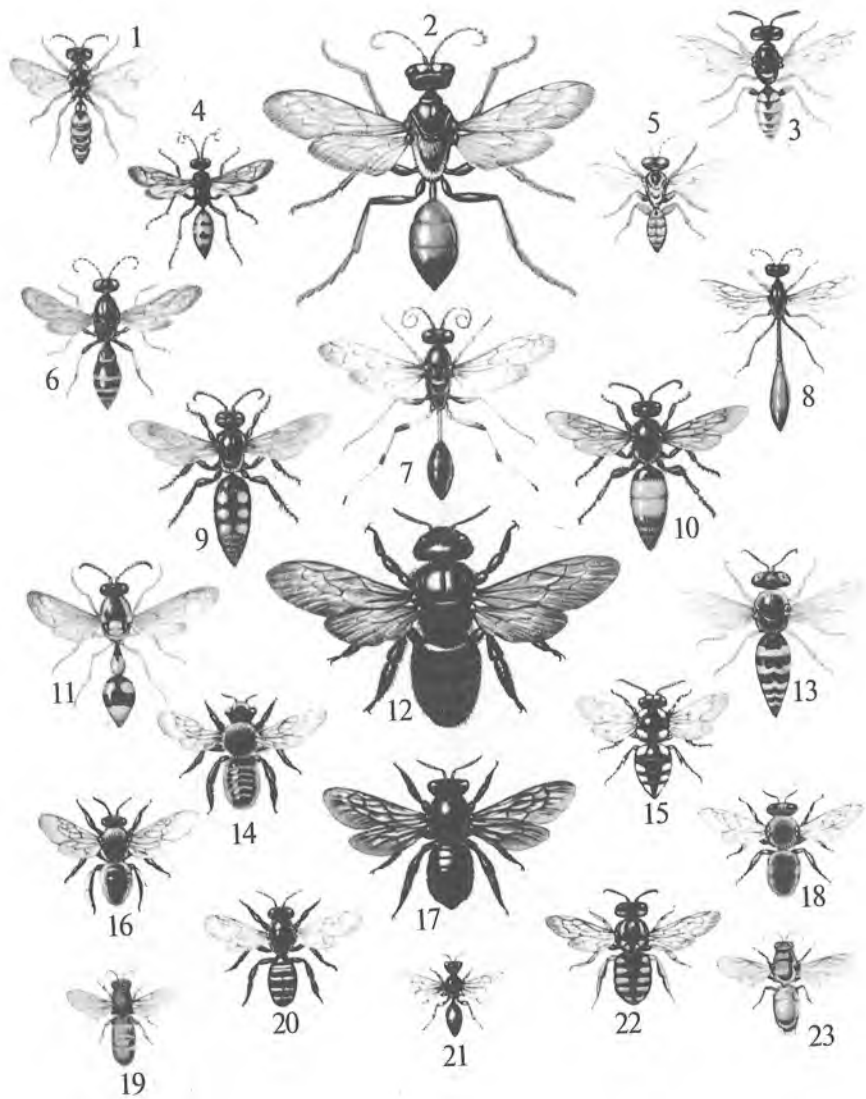

XXVII. Колорадо қўнғизи

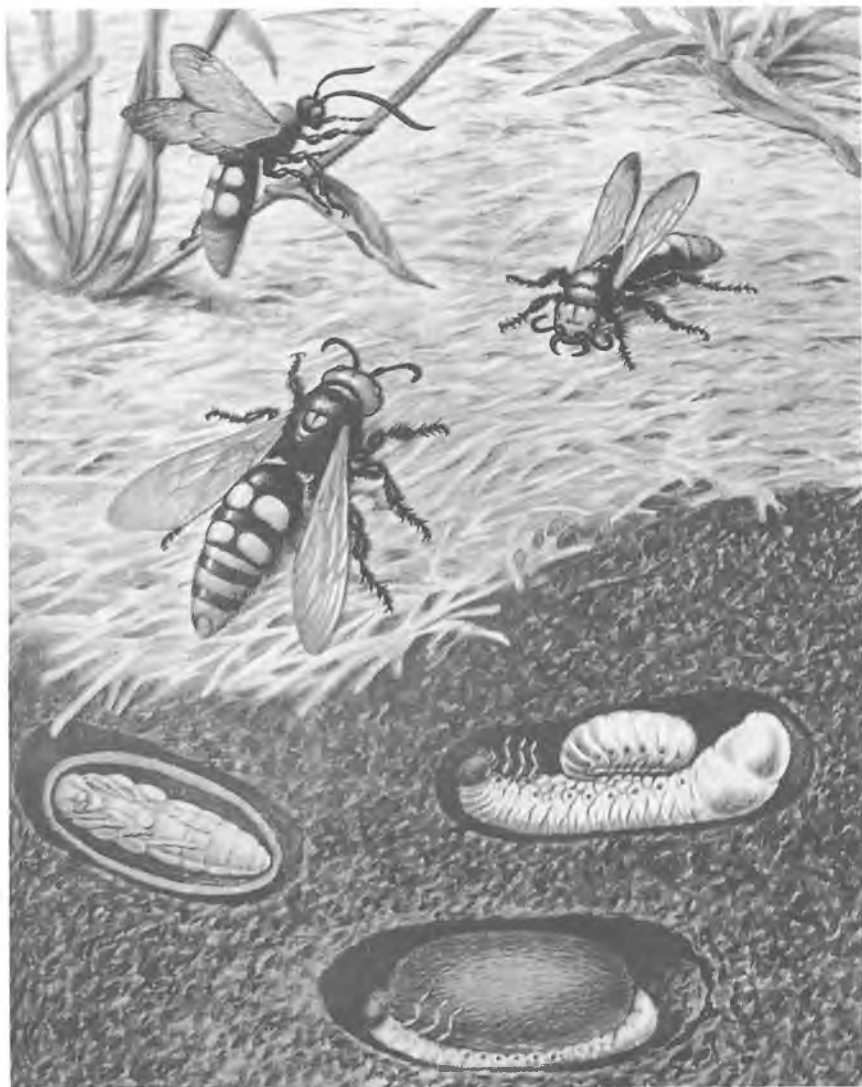
XXVIII. Қуғиғизлар

XXIX. Пардақанотлилар

XXX. Пардақанотлилар

XXXI. Пардақанотлилар

XXXII. Ұликхўр ҳашаротлар

62

нинг ранги тиниқ. Личинкалари ҳам қизил рангда. Етук ниначилар май-август ойларида тоғ дарёлари ва кўлларда учиб юради. Жуда ҳам йиртқич.

Марказий Осиёда тарқалган.

Б.1.3. СУВАРАКЛАР ТУРКУМИ — ВЛАТТОПТЕРА

Ҳозирги вақтда суваракларнинг 3600 дан ортиқ тури маълум. Шулардан 50 тури МДҲ да топилган. Ўзбекистонда 30 тури учрайди.

Суваракларнинг танаси яссиланган, қора-қўнғир, сариқ, баъзи турлари тим қора тусда бўлади. Оғиз аппарати кемирувчи типда, мўйловлари ипсимон ва узун, оёқлари югуришга мослашган. Олдинги жуфт қаноти қалинлашган, орқа жуфти эса юпқа ва нозик. Айрим турлари урғочиларининг қаноти редукцияланган (қисқарган) ёки бутунлай бўлмайди. Эркаклар қанотли бўлиб, яхши учади.

Сувараклар тунги ва иссиқсевар ҳайвон бўлиб, тошлар ва кесақлар остида, девор ва ер ёриқларида, барглар остида, кемирувчилар инида ва одам яшайдиган бинолар ичида яшайди.

Ўрта Осиёдаги чўл ва саҳроларда тошбақасимон суварақ (*Polyphoga saussurei*) тури тарқалган. Бизда учрайдиган суварақлар орасида энг йириги бўлиб, урғочиларининг катталиги 4,5 см гача бўлади. Уларнинг қаноти бўлмайди, ясси шаклда, эркакларининг қаноти бор.

Қора ва сариқ суварақлар бевосита одам яшайдиган биноларда, айниқса, иситиладиган уйларда жуда кўп тарқалган. Улар зарарли ҳашарот. Уйдаги турли хил озиқ маҳсулотларини ейишдан ташқари, тери ва жундан ясалган маҳсулотларни кемиради ҳамда ҳар хил касаллик қўзғатувчиларни ташувчи ҳисобланади. Шунинг учун уларни турли чоралар билан қириб ташлаш керак.

63. *Ўрта Осиё тошбақасимон сувараги (Миср сувараги) — Polyphaga saussurei*

Тошбақасимон суваракнинг танаси йирик бўлиб, урғочиларининг катталиги 24 — 45 мм, ранги қора ёки жигарранг. Ташқи кўриниши кичкина тошбақани эслатади. Йирик урғочилари миср сувараги деб ҳам аталади. Қанотли эркак суваракнинг узунлиги 20 — 25 мм га тенг.

Бу сувараклар чўл ва чала чўлларда яшайди. Ўсимликлар ва ҳайвонларнинг органик қолдиғи билан озиқланади. Асосан, кемирувчилар ини ва буталар тагида яшайди.

Марказий Осиёда тарқалган.

64. *Қора суварак — Blatta orientalis*

Бу хил суваракларнинг ранги қора ёки қорамтир-кўнғир бўлиб, металдек ялғирайди. Эркакларининг қаноти ривожланган, деярли танасининг учигача етади, танасининг узунлиги 20 — 25 мм. Урғочиларининг қанотлари унча ривожланмаган, танасининг охирига етмайди, 18 — 30 мм узунликдаги ҳашарот. Жинсий йўл билан кўпаяди. Урғочилари ҳидли модда — феромонлар ажратади, бу ҳид эркак суваракларни ўзига жалб этади ва шундан кейин улар жуфтлашади. Урғочи сувараклар махсус хитинли капсула-оотекага тухум қўяди. Тухумдан чиққан ёш сувараклар тўрт йилдан кейин жинсий вояга етади.

Иссиқсевар ҳашарот бўлиб, хонадонларда яшайди. Марказий Осиёда ҳамма жойда тарқалган.

65. *Сариқ суварак — Blatella germanica*

Энг кенг тарқалган ва ҳамма жойда учрайдиган ҳашарот. Ранги оч кўнғир-сарик, орқасининг олд қисмида 10 — 13 мм узунликдаги иккита қорамтир йўли бор. Иссиқсевар, хонадонлар, айниқса, ошхона ва новвойхоналарда кўп учрайди. Турли хил нарсалар (нон, сабзавотлар, қанд, ёғ ва бошқалар) билан озиқланади. Теридан ва жундан тайёрланган буюмларни, китоб-

лар муқоваси ва бошқа нарсаларни ишдан чиқаради. Шу билан бирга турли касаллик қўзғатувчиларни ташувчи ҳам ҳисобланади. Тунда фаол ҳаёт кечиради.

Б.1.4. БЕШИКТЕРВАТАРЛАР ТУРКУМИ — MANTOPTERA

Бешиктерватарлар туркумининг вакиллари ҳашаротларнинг энг йириги (7 — 8 см) ҳисобланади. Улар ўзига хос тузилиши билан бошқалардан ажралиб туради. Биринчи жуфт оёқлари ривожланган бўлиб, ҳимоя ва ўлжани ушлаб олувчи аъзога айланган. Боши учбурчак шаклда, ҳаракатчан, унда 3 та кўзи, мўйлови ва кемирувчи оғиз аппарати жойлашган. Қорин қисми узун, 10 та бўғимдан иборат. Кўпчилигининг ривожланган икки жуфт қаноти бўлади. Табиатда қанотсиз бешиктерватарлар ҳам учраб туради.

Бешиктерватарлар, асосан, дарахтлар ва буталар, ўтлар орасида, сув ҳавзалари бўйида (айниқса, тўқайзорларда) ва баъзи турлари қуриб қолган ўсимликлар орасида яшайди. Тўқайзордаги битта дарахтда 50 тагача бешиктерватарлар учраши аниқланган.

Бешиктерватарларнинг ранги яшил, сариқ ва қўнғир бўлади. Улар муҳит шароитига қараб, рангини доим ўзгартириб туради, яъни ҳимояланиш хусусиятига эга.

Кўпайишда урғочилари тухумини (100 — 300 тадан) маҳсус пиллага (оотекага) жойлаб, дарахтлар новдасига ёки тошларга ёпиштириб қўяди. Бу пиллалар -18° совуққа чидайди ва қишлайди. Эрта баҳорда улардан (етук формаларига ўхшаш) личинкалар чиқади.

Бешиктерватарлар ўта йиртқич бўлиб, жуда очкўз. Битта урғочиси 162 кунлик ҳаёти давомида (личинкалик даври билан бирга) 2534 та ҳар хил ҳашаротни истеъмол қилган. Етук формалари 55 — 60 кун яшайди.

Дунё фаунасида бешиктерватарларнинг 20000 тури маълум. МДХ да 30 тури, Ўзбекистонда 18 — 20 тури учрайди. Иссиқсевар ҳашарот. Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркманистонда дарахт бешиктерватари (*Hierodula tenuidentata*) кўп тарқалган. Бешиктерватарларнинг эмпуза номли битта тури Ўзбекистон фаунасида учрайди, яъни шохсимон бешиктерватар (*Empusa pennicornis*) бўлиб, чўл зоналарида кенг тарқалган.

Республикамызда бешиктерватарларнинг қуйидаги турлари учрайди.

1. Оддий бешиктерватар (*Mantis religiosa*), яшил ёки сарғиш-оқиш тусда, танасининг катталиги 40 — 60 мм.

2. Дарахт бешиктерватари (*Hierodula tenuidentata*), яшил ва сариқ тусда, 44 — 75 мм катталиқда.

3. Қанотлари доғли бешиктерватар (*Iris polystictica*), катталиги 30 — 45 мм.

4. Эмпуза бешиктерватари (*Empusa pennicornis*), оч яшил тусда, танасининг катталиги 55 — 60 мм.

66. *Оддий бешиктерватар — Mantis religiosa L.*

Ҳашаротлар орасида энг йирикларидан бўлиб, ранги тиниқ яшил, сариқ ёки қўнғир. Яшаш жойига қараб (масалан, яшил рангли ўсимликлар орасида яшаса, яшил тусда) рангини ўзгартириб туради. Танаси чўзиқ, узунлиги 46 — 76 мм. Олдинги оёқлари ривожланган бўлиб, тутқич вазифасини бажаради (сон билан болдири биргалиқда қайчи типида таъсир қиладиган тутиш аппаратини ҳосил қилади). Бешиктерватар

66

таъсирланганда, қанотларини ёйиб, оёқларини баланд кўтариб товуш чиқаради ва қўрқитувчи кўринишда бўлади. Оотекага тухум қўйиб кўпаяди. Тухумдан чиққан ёш бешиктерватар ширалар ва майда ҳашаротлар билан вояга етган шакллари чигиртка, қўнғиз, арилар ва каналар билан озиқланади. Асосан, ўрмон ва ўтлоқларда, шунингдек, дарёлар соҳилида яшайди.

Марказий Осиёда ҳамма жойда тарқалган.

67. *Калтақанот бешиктерватар — Bolivaria bruchyptera*

67

Ўрта Осиёда ҳамма жойда учрайди. Асосан, бошоқли ғалла экинлари дала-ларида, шувоқ ва шўра ўсган ўтлоқларда яшайди. Танасининг узунлиги 35 — 45 мм, оқ қўнғир-кулранг. Қанотлари калта, чети

қора-бинафша ранг ҳошияли. Йиртқич, ҳар хил ҳашаротлар ва бошқа бўғимоёқдилар билан озиқланади.

68. *Дарахт бешиктерватару — Hierodula tenuidentata*

Бешиктерватарлар орасида энг йирикларидан бири ҳисобланади. Танаси тиниқ яшил рангда. Қанотлари яхши ривожланган, кўзга яққол ташланадиган тиниқ оқ холи бўлади. Дарахтлар шоҳига ёпиштирилган оотекаси қишлайди. Май ойи-

нинг ўрталарида пайдо бўлган ёш бешик-терватарлар (личинкаси) шира, қандалалар ва бошқа майда ҳашаротлар билан озиқланади. Бу тур дарё бўйларидаги жийда, турангил ва теракзордан иборат тўқайларда яшайди.

Ўзбекистон, Туркменистон ва Қозоғистоннинг жанубий районларида тарқалган.

68 а. Пат мўйловли эмпуза — *Empusa pennicornis*

Танаси яшил ёки сариқ-яшил. Урғочиларининг мўйлови тароқсимон. Жуда ҳам йиртқич ва очофат. Йирик ҳашаротларни яшири-ниб овлайди ва улар билан озиқланади.

Б.1.5 ТЕРМИТЛАР ТУРКУМИ — ISOPTERA

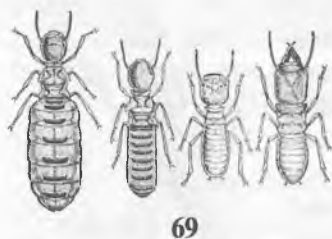
Термитлар иссиқсевар ҳашаротлар бўлиб, иқлими иссиқ бўлган мамлакатларда тарқалган. Улар ташқи кўриниши ва яшаш тарзига кўра, чумолиларга жуда ўхшайди. Шунинг учун баъзи жойларда оқ чумоли деб ҳам аташади. Ер юзида термитларнинг 2500 га яқин тури учрайди. Шулардан 3 тури Ўрта Осиёда тарқалган.

Жамоа бўлиб яшайдиган ҳашаротлардан бўлиб, оилада бир нечта эркак, битта урғочи ва минг-минглаб ишчи ва солдатлари бўлади. Бу жинслар ташқи тузилиши ва йирик-майдалиги билан бир-биридан фарқ қилади.

Урғочи ва эркаларида дастлаб қанот бўлади. Улар ҳавога учиб чиқиб, жинсий қўшилгандан кейин қанотлари тушиб кетади. Урғочисининг қорин қисми ҳажми катталашиб (тухум қўйиш билан боғлиқ) анча узаяди. Ишчи зотларининг танаси оқ-сариқ ва ялтироқ, катталиги 10 — 12 мм. Солдат зотларининг боши катта, жағлари ривожланган, жигарранг тусда. Қанотли зотлари (эркаги ва урғочиси) пушти рангда, анча йирик (22 мм гача), боши узун-узун тук билан қопланган бўлади. Термитлар тупроқ орасида, ер юзасида мукамал ин қуриб яшайди. Улар ёғоч, дағал поя, ўсимликларнинг қуриб қолган қолдиқлари билан озиқланади.

69. Туркистон термити — *Anacanthotermes turkestanicus*

Туркистон термити Ўзбекистонда ҳамма жойда чала чўлларда, шаҳарлар ва бошқа манзилгоҳларда тарқалган. Бир неча ўн

минг индивиддан ташкил топган катта-катта колония бўлиб яшайди. Ерга ин куради. У кўп хона ва йўллардан ташкил топган бўлади. Ишчи термитларнинг кўзи яхши ривожланмаган. Солдатларнинг боши катта, жағлари яхши ривожланган. Улар оиладаги барча ишларни бажаради.

Оиладаги ягона ургочи термит бир неча юз минглаб тухум кўяди. Термитлар ўсимлик озикчалари — ёғоч, қуриган чўп ва барглр билан озикланади, натижада, иморатларнинг ёғочи, темир йўл шпаллари, телеграф симёғочлари, уйлардаги мебеллар, китоблар, кийим-бош ва бошқа буюмларга жиддий зарар етказди. Термитлардан ҳимоя қилиш мақсадида ёғочга заҳарли химикатлар шимдирилади.

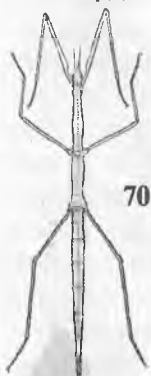
Туркистон термити Фарғона водийси вилоятларида, Жиззах, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида кўп тарқалган бўлиб, халқ хўжалигига катта зарар етказди.

ПАЛОЧНИКЛАР, ЯЪНИ ЧЎПСИМОНЛАР ТУРКУМИ — РНАМОПТЕРА

70. Икки ўрқачли чўпсимон — *Ramulis bituberculata*

Палочниклар ҳашаротлар орасида энг йириги бўлиб, тропик зоналарда яшовчиларининг узунлиги 30 — 35 см гача бўлади.

Чўпсимонларнинг 2500 тури маълум. МДХ да 7 тури учрайди, холос. Улар дарахтзор, бутазорларда, тоғ ва тоғ ён багирларида яшайди. Ранги яшил, қўнғир ва кулранг тусда бўлиб, яшаб турган ўсимликларни рангига мослашади. Кўриниши қуриб қолган ўсимликларнинг шохчаларини ёки чўпни эслатади. Бир жойда узоқ вақт ҳаракатсиз туради. Шунинг учун экскурсиялар давомида уларни топиш жуда мушкул. Ўзбекистон шароитида бир тури, яъни икки ўрқачли чўпсимон тури учрайди.

Б.1.6. Тўғри қанотлилар туркуми — ОРТНОПТЕРА

Тўғри қанотлилар ер юзида деярли ҳамма жойда учрайди. Улар очик далаларда, ғалла, беда, сабзавот ва полиз экинзорларида, чўл ва саҳроларда тарқалган. Танаси узун, орқа жуфт оёқлари сакровчи типда тузилган (ер буқаларидан ташқари). Оғиз аппарати кемирувчи типда, олдинги жуфт қанот-

лари қалин, пишиқ, орқа қанотлари эса пардасимон ва кенг, узунасига кетган томирлари яхши ривожланган. Эшитиш аппарати олдинги оёқларининг болдирида жойлашган. Қанот қалқонларининг ёки қанот қалқонлари билан орқа оёқларининг ишқаланишидан товуш чиқаради. Улар, асосан, ерга тухум қўяди. Жуда кўп тури, айниқса, чигирткалар ўсимликхўр бўлиб, экинларга жиддий зарар етказди. Булар орасида ҳайвонот маҳсулотлари билан озиқланувчилар ва ҳаммахўр турлар бор.

Ҳозирги вақтда тўғри қанотлиларнинг 20 мингдан ортиқ тури маълум. Ўрта Осиёда 520 тури, Ўзбекистонда 300 дан ортиқ тури учрайди. Тўғри қанотлилар иккита кенжа туркумдан иборат.

1. Узун мўйловлилар кенжа туркуми — *Dolichocera*.
2. Калта мўйловлилар кенжа туркуми — *Brachycera*.

УЗУН МЎЙЛОВЛИЛАР КЕНЖА ТУРКУМИ — *DOLICHOCERA*

Ўз номига кўра, бу кенжа туркумга мансуб барча турларнинг мўйлови жуда узун ва қилсимон бўлади. Эшитиш аъзоси олдинги оёқларининг сон қисмида жойлашган. Урғочилари қорнининг кейинги бўғимида қиличсимон узун тухум қўйгичи бўлади. Тўртта оиладан иборат.

Темирчаклар оиласи — *Tettigonioidae*

71. Яшил темирчак — *Tettigonia viridissima* L.

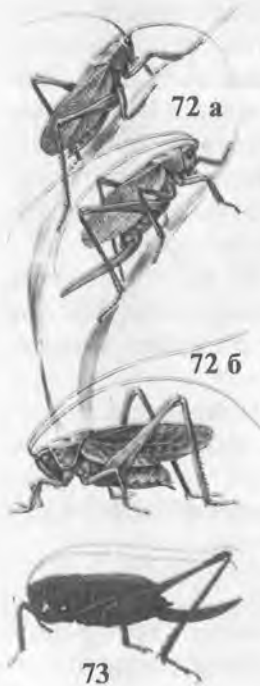
Ўрта Осиёда тарқалган. Тоғ этакларида ва текисликларда ўтлар орасида яшайди. Унинг ўзига хос хусусияти мўйловининг узун ипсимон бўлиши ва товуш чиқарувчи аппарати — қанот қалқони асосида жойлашган чириллаш органининг бўлишидир. Танасининг узунлиги 27 — 42 мм, тухум қўйгич найзаси 22 — 32 мм. Ўсимликлар устига ва улар ичига тухум қўйиб кўпаяди. Темирчак ҳам ўсимлик, ҳам ҳайвонот озиқ билан озиқланади. Жуда кўп экинларнинг хавфли зараркунандаси ҳисобланади.

72 а. Сайроқи темирчак — *Tettigonia cantans* F.

Ранги оч яшил, танасининг узунлиги 28 мм гача, тухум қўйгич найзасиники 22 — 31 мм. Фақат эркаклари сайрайди (урғочиларини ўзига жалб қилиш учун). Ҳар хил нарсалар билан озиқланади. Тоғ ён бағридаги ўтлоқларда кўп учрайди.

72 б. Кулранг темирчак — *Decticus verucivorus* L.

Танасининг узунлиги 29 — 39 мм, ранги тўқ яшил, қўнғир ранглилари ҳам учраб туради. Булар сайроқи темирчакларга ўхшайди, лекин фақат ўтлар орасида яшайди. Шунинг учун кўзга тез-тез кўриниб туради.

Ўсимликлар поясига 50 — 70 тадан тухум қўйиб кўпаяди. Ҳаммахўр, боғлар, ўтлоқлар, тоғларда ва тоғ этакларидаги текисликларда яшайди.

73. Калта қанот темирчаклар — *Metrioptera brachyptera*

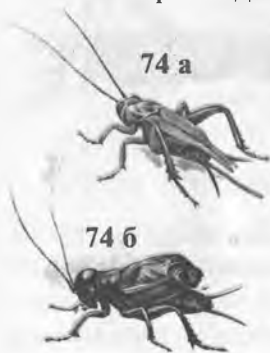
Бу ҳашаротнинг узунлиги 12 — 18 мм, ранги қўнғир, қанот қалқони калта ва икки хил рангда — қўнғир ва яшил. Урғочисининг қаноти бўлмайди.

Ўрта Осиёда тоғли районларда тарқалган.

Чирилдоқлар, яъни қора чигирткалар оиласи — *Gryllidae*

74 а. Чўл чирилдоғи — *Gryllus desertus* Pall

Қора рангли, қанотлари ривожланган ёки баъзан калта, узунлиги 20 — 25 мм. Орқа оёқларининг сон қисми йўғонлашган. Эркаклари жинсий қўшилиш олдидан ер ёриқларига ёки унча чуқур бўлмаган инига кириб, чириллаб кучли товуш чиқаради. Товуш аппарати қанот қалқони остида жойлашган. Тунда фаол ҳаёт кечиради. Ерга 500 тагача тухум қўйиб кўпаяди. Ўзбекистон шароитида икки марта авлод беради. Личинкали босқичида қишлайди. Булар сернам жойларда, кесаклар орасида, барг-хазонлар тагида ҳаёт кечиради. Тоғларда ва тоғ олди зоналарида, чўлларда, полиз ва сабзавот экинлари далаларида тарқалган. Ниҳоятда очкўз ҳашарот. Сабзавот, полиз ва дала экинлари билан озиқланиб, деҳқончиликка катта зарар етказиши мумкин. Баъзи йиллари жуда ҳам кўпайиб кетиб, ҳатто мевали дарахтларни ҳам зарарлайди.

74 б. Уй чирилдоғи — *Gryllus domesticus* L.

Булар хонадонларда яшайди. Кечкурун чириллагани учун уй қора чирилдоғи деб айтилади. Узунлиги 16 — 20 мм, ранги сариқ-кўнғир, тунги ҳайвон бўлиб, йил давомида фаол ҳаёт кечиради. Кечаси тинимсиз сайрайди. Ҳар хил ўсимликлар қолдиги билан озикланиши билан бирга, бошқа ҳашаротларни, айниқса, суваракларни кўп овлайди.

Бордос чирилдоғи — *Gryllus burdigalensis*

Танаси кулранг-оч кўнғир. Бошқа чирилдоқларга нисбатан кичикроқ. Табиатда март ойидан бошлаб пайдо бўлади. Дала экинлари зараркунандаси. Бу турнинг ўзига хос хусусияти канибализмдир, яъни ўзи билан бирга ривожланаётган индивидларни еб қўяди.

Ўрта Осиёда ҳамма жойда учрайди.

Бузоқбошилар оиласи — *Gryllotalpidae*

75. Оддий бузоқбоши — *Gryllotalpa gryllotalpa* L.

Бузоқбошиларнинг танаси йирик, яссилашган, кўнғир-жигарранг, узунлиги 35 — 50 мм бўлиб, тупроқ ичида яшашга мослашган. Мўйлови калта, боши кичкина, оғиз аппарати кемирувчи типда. Калта ва ривожланган олдинги оёқлари худди кротларникига ўхшаш бўлиб, ер қазिशга мослашган. Кейинги икки жуфт оёқлари эса юрувчи, олдинги кўкрак сегменти бошқаларига нисбатан йирик. Қанотлари ривожланган, олдинги қаноти терисимон ва калта, кейинги жуфти эса пардасимон ялтироқ. Яхши уча олмайди. Урғочиларида тухум қўйгич (найзаси) йўқлиги билан бошқа чирилдоқлардан фарқ қилади. Тунда фаол ҳаёт кечиради. Кундузи ер юзига яқин қилиб горизонтал ҳолда қазиган узун инида яшайди. 500 — 600 тадан қилиб ерга тухум қўяди.

Бузоқбошилар нам тупроқли жойларда ва сугориладиган майдонларда яшайди. Сабзавот ва полиз экинлари, ғўза ва шоли, ёш мевали дарахтлар кўчати билан озикланиб (айниқса, ер ости қисмини еб) катта зарар етказди.

Ўрта Осиёда бузоқбошиларнинг 3 тури тарқалган.

КАЛТА МҮЙЛОВЛИ ТҮҒРИ ҚАНОТЛИЛАР КЕНЖА ТУРКУМИ — BRACHYCERA

Мүйлови калта, ипсимон, танасининг ярмига ҳам етмайди. Урғочиларининг тухум қўйгичи жуда калта, эшитиш органи биринчи қорин сегментининг ён томонида жойлашган.

Чигирткалар оиласи — Acrididae

76. Сахро акридаси — *Acrida oxycephala* Pall.

Бу чигиртка ўтлоқларда, ариқлар бўйида, тўқайлар ва чўлларда учрайди. Ихчам ва чиройли танаси сариқ ёки яшил бўлади. Боши жуда чўзиқ, пешанаси орқага томон қия. Орқа оёқларининг сони узун ва ингичка. Тупроқнинг юза қатламига тухум қўяди. Бунда урғочилари ажратадиган кўпиксимон модда ҳавода совиб, тупроқ заррачаларини бир-бирига қаттиқ ёпиштиради, натижада кўзачалар ҳосил бўлади. Ана шу кўзачаларга тухум қўяди. Баҳорда тухумдан чиққан ёш чигирткалар ёввойи ғалла экинларининг барглари билан озиқланади.

76

Бу тур Ўрта Осиёда ва Қозоғистонда тарқалган.

77. Икки хил рангли акрида — *Acrida bicolor* Thn.

Боши чўзиқ, танаси ихчам, сарғиш-қўнғир, узунлиги 31—53 мм ( ) ва 51—80 мм ( ). Қанотлари икки хил рангда: сариқ ва оч қўнғир. Ўрта Осиёдаги чўлларнинг қумли жойида тарқалган.

77

78. Ўтлоқ акридаси — *Acrida* sp.

Тоғ этаклари ва текисликларда ҳар хил ўтлар аралаш ўтлоқларда яшайди ва яшил ўсимликлар билан озиқланади.

78

Зунтумшуқ чигиртка — *Truxalis nasuta*

Ўзбекистонда ва унга туташ давлатларда тарқалган. Асосан, ғалла ва бошқа ёввойи ўсимликлар орасида, пахтазор ва бедазорлар атрофида яшайди. Ранги сарғиш-кулрангдан яшил тусгача. Беда, ғўза, дала полиз экинлари, ғалла каби ўсимликларга жиддий зарар еткази.

79. *Миср чигирткаси — Anacridium aegyptium*

Йирик чигирткалардан бири (65 мм гача). Ранги кулранг, оқ ва қора доғлари аниқ кўриниб туради. Ўзи ҳосил қилган кўзачаларга тухум қўяди. Янтоқ, шўра, мевали дарахтлар, ток ва тут барги билан озиқланади. Хавфли зараркунанда.

Ўрта Осиёдаги чўлларда, тоғ этакларида тарқалган.

79

80

80. *Кўк қанотли чигиртка — Steuroderus scalaris L.*

Ўртача катталиқдаги ҳашарот. Узунлиги 18 — 29 мм. Қорамтир-қўнғир тусда. Вояга етган ёш шакллари бошоқли экинларнинг пояси ва бошоғини еб, ғалла экинларига, шунингдек, беда, картошка ва бошқаларга зарар еткази.

81. *Туркман чигиртка — Ramburiella turcomana F.W.*

Танаси сариқ-қўнғир, қанотларида қорамтир холлари бор, боши ва орқасининг олд томони бўйлаб оч сариқ йўл ўтади, у қанотларига уланиб кетган. Орқа қисмининг олд томонида иккита оч рангли йўл бутсимон жойлашган. Орқа оёқларининг сон қисми кўкимтир-сарғиш. Эркақларининг узунлиги 22 — 30 мм, урғочилариники 30 — 40 мм. Тупроққа тухум қўяди. Апрель ойида тухумдан нимфа (личинка) чиқади ва ўртача 37 кундан кейин жинсий вояга етади. Булар, асосан, ғалла ўсимлиқларининг яшил барглари, пояси ва бошоғи билан озиқланиб, катта зарар еткази.

Туркман чигирткаси Ўзбекистон, Туркменистон, Қозоғистонда ва бошқа давлатларда тарқалган бўлиб, асосан, тоғ этакларида ва ёнбағирларида яшайди.

82. *Чунор қанот чигиртка — Thisoetetus adspersus*

Ўзбекистон, Тожикистон ва Қозоғистонда тарқалган. Текис-ликларда, ариқлар, йўллар бўйида ва чўлда ўсадиган ўтлар орасида яшайди. Танаси 18 — 35 мм узунликда, кулранг-қўнғир. Қанотларида қорамтир холлари бор. Орқа

81

82

оёғининг сони бакувват. Шўра, янтоқ, ғўза, беда ва бошқа ўсимликлар билан озиқланади.

Турон хртогони — Chrotogonus turanicus Kuthy.

Танасининг узунлиги 16 — 24 мм, ғадир-будур сирти бўртиб чиққан. Ранги сарғиш-кулранг. Личинкалари қишлайди ва июнь ойида қанот чиқаради. Шўрхоқ ерларда ва тўқайларда яшайди.

Ўрта Осиёда ва Қозоғистонда тарқалган.

Далми чигирткаси — Calliptamus turanicus Tarb.

Ўрта Осиёда ва Қозоғистонда тарқалган. Тоғ олди зоналарида шувоқ ва эфемерли ўсимликлар орасида яшайди. Танаси кулранг-кўнғир ёки оч кўнғир-сарик. Орқа оёғининг сон қисми тўқ сарик. Танасининг узунлиги 38 — 45 мм. Битта урғочи чигиртка 2 — 3 та кўзачага тухум қўяди. Ҳар хил ўсимликлар билан озиқланади. Ёппасига кўпайган йиллари дала экинлари учун энг хавfli зараркунанда ҳисобланади.

83. Италия чигирткаси — Calliptamus italicus Serv.

Танасининг узунлиги 23 — 28 мм. Ранги сарикдан то қорамтир-кўнғир тусгача, доғлари бор. Асосан, тухуми қишлайди. Апрель-май ойларида тухумдан чиққан личинкалари июнь ойининг ўрталарида жинсий вояга етади. Ёввойи ғалладошлар, шувоқ, янтоқ орасида яшаб, ғўза, сабзавот, полиз, ғалла ва бошқа экинларга жиддий зарар еткази.

Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги текисликларда ва тоғ олди зоналарида кенг тарқалган.

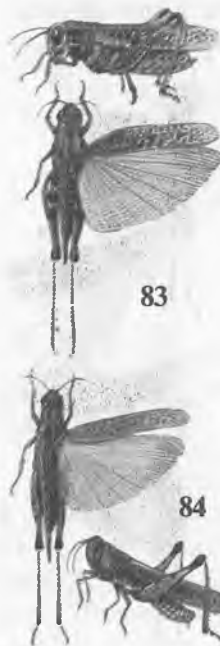
84. Марокаш чигирткаси — Dociostaurus maroccanus

Бу чигиртка урғочиларининг узунлиги 25 — 42 мм, эркаларники 20 — 35 мм. Ранги сарғиш. Қанотлари қорин қисмидан узун. Тухумини махсус кўзачаларга жойлаб тупроққа қўяди. Марокаш чигирткаси буғдой, арпа, шоли, оқжўхори ва маккажўхори, полиз ва сабзавот экинлари, ғўза ва бедага катта зарар еткази.

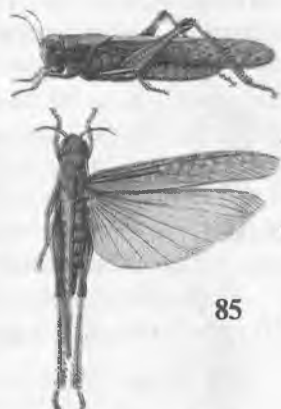
Бу чигиртка Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

85. Осиё чигирткаси, яъни кўчманчи чигиртка — Locusta migratoria L.

Ўрта Осиёда энг кўп тарқалган ҳашарот бўлиб, қишлоқ ҳўжалиги экинларининг ниҳоятда хавfli зараркунандасидир. Мазкур

ҳашарот танасининг узунлиги 27 — 65 мм. Тухумли кўзачаларини дарё бўйларида бирмунча баландроқ жойларга қўяди. Личинкалари якка-якка ва тўда-тўда бўлиб яшайди. Шунга кўра, уларнинг ранги ҳар хил. Тўда бўлиб яшовчилари қўнғир-яшил ёки сарғиш, якка-якка яшовчилари эса яшил тусда бўлади. Вояга етганларининг қаноти қорамтир, айрим йиллари ёппасига кўпайиб кетганда, 1 м² ерда 8000 тагача учраши ва узоқ масофаларга — 1200 км гача учиб бориши аниқланган.

85

86. Қизилқанот чигиртка — *Oedipoda miniata* Pall

Унча йирик бўлмаган ҳашарот. Танасининг узунлиги 18 — 27 мм, усти ғадирбудур, орқа жуфт оёқлари болдирининг ички томони сарғиш ёки хира кўк рангда. Ёввойи ва маданий ўсимликлар билан озиқланади. Ғўза, беда ва полиз экинларига зарар етказди. Эфемер ўсимликлар тарқалган ерларда, тоғларнинг буталар ўсган ёнбағирларида ва пахтазорлар атрофида яшайди.

86

87

Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон ва Қозоғистоннинг тоғли ва тоғ олди туманларида тарқалган.

87. Кўкқанот саҳро чигирткаси — *Sphingonotus coeruleus* L.

Қанотлари кўк рангли, танаси қўнғир, орқа оёғининг болдир қисми кўкимтир ёки сарғиш. Қиёқ, қўнғирбош, ялтирбош ва бошқа ўсимликларнинг барги билан озиқланади.

Ўрта Осиёдаги тоғли туманларда тарқалган.

**Б.1.7. ТЕРИҚАНОТЛИЛАР, ЯЪНИ ҚУЛОҚ КОВЛАГИЧЛАР
ТУРКУМИ — DERMAPTERA**

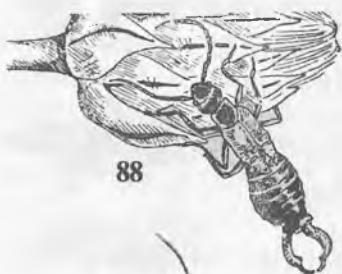
Териқанотлилар, яъни қулоқ ковлагичлар ўртача йирик (10 — 14 мм) ҳашарот, танаси чўзинчоқ, эгилювчан, қорин қисмининг орқа учига омбурсимон, бир бўғимли иккита ўсиғи бор. Улар озиқланиш вақтида ўлжани тутиб туради. Оғиз аппарати кемирувчи типда. Олдинги жуфт қанотлари калта, терисимон, томирланмаган, орқа жуфти эса пардасимон кўри-

нишда. Қанотсиз турлари ҳам учрайди. Қанотлари бўлишига қарамай, улар деярли учмайди. Бир йилда бир марта авлод беради. Урғочилари куз бошида уруғлангач, тупроқда махсус ин ясаб, 20 — 80 тадан тўдалаб тухум қўяди, наслини ҳимоя қилади. Териқанотлилар тунги ҳайвонлар бўлиб, кундузи тошлар остида, ўсимликлар қолдиғи, чириган илдизлар ва пўстлоқлар орасида — сернам иссиқ жойларда яшириниб яшайди. Ҳаммаҳўр, яъни чириган ўсимликлар ва бўғимоёқли ҳайвонлар билан озикланади.

Териқанотлиларнинг 1200 тури маълум. Ўрта Осиё фаунасида 10 тури учраши аниқланган. Ўзбекистонда 4 тури кенг тарқалган.

88. Осиё қулоқ ковлагичи — *Anechura asiatica* Sem.

Танасининг узунлиги 10 — 16 мм. Қорин қисмининг орқа учида (ички томонга қайрилган) қора рангли 2 та ўсиғи бор. Орқасининг олд томони сариқ. Калта қанотларида биттадан оч-сариқ холи бор. Урғочилари уруғланган тухумини ерга қазиган махсус инига қўйиб, ўзи ҳам шу инда яшайди ва тухумдан

чиққунча наслини қўриқлаб ётади. Ўсимликларнинг чириётган қолдиғи ва ўсиб турган ўсимликлар билан ҳам озикланади. Экинзорлар, сабзавот ва полиз экинлари далаларида, мевали боғлар ва хонадонларда яшайди.

89. Оддий қулоқ ковлагич — *Forficula auricularia*

Танаси сариқ-кўнғир бўлиб, ялтирайди, узунлиги 9,5 — 16 мм. Боши сариқ-қизил, оёқлари сарғиш рангли. Булар таъсирланганда, қорин қисмини елка томонга баланд кўтариб, омбурсимон ўсиқларини ёзиб ўзини ҳимоя қилишга ёки ўлжасини тутишга шайланади. Ҳамма жойда тарқалган.

Қирғоқ қулоқ ковлагич — *Labidura riparia* Pall.

Танаси узун, тўқ жигарранг. Боши зангсимон қизил. Ерда қазиган махсус инига тухум қўяди ва личинкаси чиққунча уларни душмандан муҳофаза қилади. Тунги ҳайвон бўлиб, гўза, сабзавот ва полиз экинларига зарар етказиши мумкин. Ўз номига кўра, сув ҳавзалари бўйида, қумли сернам жойларда яшайди.

Марказий Осиё ва Қозоғистондаги текисликларда ва тоғли туманларда тарқалган.

90. Кичик қулоқ ковлагич — *Labia minor*

Танаси сариқ-қўнғир, боши қора, узунлиги 4 — 6,5 мм. Кундуз куни ҳам учади. Чириндига бой ерда яшайди.

91. Федченко қулоқ ковлагичи — *Anechura fedtschencovi* Sauss.

Тоғли ва тоғ олди туманларида тарқалган. Танасининг узунлиги 9 — 18 мм, ранги қўнғир. Уруғланган урғочилари қишлайди. Эрта баҳорда тошлар ва ўсимликлар қолдиғи остига тухум қўяди. Асосан, кундузи фаол ҳаёт кечиради. Тамакига зарар етказди.

Б.1.8 ТЕНГ ҚАНОТЛИЛАР ТУРКУМИ — НОМОПТЕРА

Тенг қанотлилар табиатда кенг тарқалган бўлиб, уларни боғларда, далаларда, ўрмонларда ва турли хил экинлар орасида ҳамиша учратиш мумкин. Тенг қанотлилар ўсимликларнинг энг хавфли зараркунадаси ҳисобланади. Чунки улар ўсимликларнинг шираси билан озиқланади. Танаси 1 — 3 мм дан 15 — 20 мм гача бўлади. Оғиз аппарати санчиб-сўрувчи типда. Икки жуфт пардасимон қаноти бир хил тузилган. Баъзи турларида, масалан, шираларнинг айримларида қанот бўлмайди, оёқлари кам бўғимли.

Тенг қанотдиларнинг 30000 дан ортиқ тури маълум. Ташқи тузилиши ва биологик хусусиятларига кўра, 5 та кенжа туркумга бўлинади.

ЎСИМЛИК БИТЛАРИ, ЯЪНИ ШИРАЛАР КЕНЖА ТУРКУМИ — АРНДИНЕА

Ширалар ер юзининг ҳамма бурчагида тарқалган. Танаси 0,3 мм дан 3,5 — 7,5 мм гача, жуда юпқа нозик пўст билан қопланган. Ташқи кўриниши битга ўхшагани учун улар ўсимлик битлари деб ҳам юритилади. Ширалар ўсимликлар барги, шохида тўда-тўда (гала-гала) бўлиб яшайди. Озиқланиши ўзига хос. Маълумки, уларнинг танаси юпқа пўст билан ўралган. Шунинг учун танасидаги сув узлуксиз (айниқса, ҳарорат кўтаририлганда) буғланиб туради. Бу ҳолат улар танасида суюқлик кўпроқ бўлишини тақозо қилади. Шунинг учун ширалар ўсимликлар ҳужайрасидаги суюқликни доимий сўриб яшайди. Су-

юқлик билан бирга улар танасига оқсиллар ва углеводлар ҳам сўрилади. Лекин углеводлар охиригача парчаланиб ҳазм бўлмайди ва ахлат билан бирга чиқариб турилади. Бу ширин ахлатни чумолилар истеъмол қилади. Шунинг учун шира бор жойда чумолилар кўп бўлади. Ширалар ўсимликлар ширасини сўриши оқибатида, ўсимликлар заифлашиб ўсишдан орқада қолади, барглари бужмайиб нормал ҳосил бермайди ва кўпинча қуриб қолади. Галлалар (шиш тугунаклар) пайдо бўлади.

Намгарчилик кўп бўлган йиллари баҳорда шира жуда кўпайиб кетади. Ёзда ҳаво исиб кетиши билан улар ўсимликларга унча зарар етказмайди, чунки иссиқ ва қуруқ ҳаво уларнинг яшashi учун ноқулай муҳитдир. Бундан ташқари, ёзда ширалар билан озикланадиган йиртқич ҳашаротлар (тугмача қўнғизлар, сирфид пашшалари, олтинкўз кабилар) ва уларнинг танасида паразитлик қилувчи яйдоқчилар кўпайиб кетиши ҳам уларнинг камайиб кетишига сабаб бўлади.

Дунё фаунасида шираларнинг 2500 тури маълум, шундан Марказий Осиёда 400 тури, Ўзбекистонда 300 дан ортиқ тури аниқланган. Ширалар кенжа туркуми 12 та оиладан иборат.

Ўзбекистон фаунасида 8 та оиланинг вакиллари учрайди. Ширалар деярли ҳамма ўсимликларга қаттиқ зарар етказишади.

Ғўза, яъни полиз бити — Aphis gossypii

Ғўза, бодринг, қовун ва қовоқ, каноф, ловия, лавлаги, гармдори, помидор, тамаки, цитрус ўсимликларини зарарлайди.

Акация, яъни беда бити — Aphis medicaginis

Беда, акация, ғўза, мош, ловия ва полиз экинларига зарар етказишади.

Ғўза илдиз бити — Trifidaphis phascoli

Ғўзадан ташқари, беда, помидор, картошка, ловия каби экинларни зарарлайди.

Катта галла бити — Amphorophora arenae

Арпа, буғдой, маккажўхори ва тарик экинларига зарар етказишади.

Галла бити — Toxoptera graminum

Ҳар хил донли экинларнинг, жумладан, буғдой, арпа, маккажўхори, оқжўхори, айниқса, шолини зарарлайди.

92 а

92 а. Карам бити — Brevicoryne brassicae

Сабзавот экинларининг офати. Битлар мевали дарахтларга ҳам сезиларли даражада зарар етказишади.

92 б. Олма бити — *Aphis pomi*

Олма, нок, беҳига зарар етказади.

Қон бити — *Eriosoma lanigerum* олманинг та-наси, шохи ва илдизига; *қамиш бити* — *Hyalopterus arandinus* — ўрик, бодом, кўксултон, тоғолча, олхўрига; *мураккабгул бити* — *Bran-сhyscaudus helichrysi* шафтоли ва олхўрига; *шафтоли бити* — *Muzodes persicae* шафтоли, бодом, олхўри, тоғолча кабиларга доим зарар етказади. Битлар ёз бўйи партеногенез йўли билан кўпайиб, 17 — 20 марта авлод беради. Кузда улардан қанотли эркак ва ургочи жинслар шаклланади. Жинсий қўшилишдан ҳосил бўлган тухуми қишлайди ва эрта баҳорда улардан ёш шира (бит)лар чиқади.

ЖИЗИЛДОҚЛАР КЕНЖА ТУРКУМИ — CICADINEA

Жизилдоқлар оиласи — Cicadidae

Жизилдоқлар катта товуш бериб сайраши билан бошқа ҳашаротлардан фарқ қилади. Вояга етган жизилдоқлар дарах-тлар, буталар ва ўтларга ёпишиб яшайди. Танасининг узунли-ги 35 — 40 мм, қўнғир, қора ва яшил рангда бўлади. Оғиз аппарати сўрувчи типда. Баъзи йиллар улар шунчалар кўпай-иб кетади-ки, битта дарахтда минглаб учратиш мумкин. Улар-нинг бир вақтда сайрашидан жуда баланд товуш кўтарилади. Шунинг учун жойларда уларни жизилдоқлар деб аташади.

Жизилдоқлар пўстлоқлар орасига, ўсимликлар баргига ту-хум қўяди. Тухумдан чиққан личинкалар ерга тушади ва ерга (баъзан бир метр чуқурликкача) кириб ривожланишда давом этади. Улар тупроқда ўсимликлар илдизининг ширасини сўради ва бир неча йилдан кейин жинсий вояга етади.

Ўзбекистонда жизилдоқлар гўзанинг хавfli зараркунан-даси ҳисобланади.

93. Тоғ жизилдоғи — *Cicadetta montana*

Танасининг узунлиги 16 — 20 мм, қанотла-ри билан бирга 20 — 23 мм га етади. Танаси қора рангда. Қанотлари тиниқ, сариқ доғлари бор. Вояга етган жизилдоқлар фақат дарахт ва буталарнинг ширасини сўриб озикланади. Личин-калари эса ёш ниҳоллар илдизининг ширасини сўради. Эркаклари эртадан кечгача сайрайди.

Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

94. Яшил жизилдоқ — *Cicadetta prasina*

Яшил рангли бу жизилдоқлар ҳам дарахтлар ва буталарда яшайди. Танасининг узунлиги 18 — 24 мм га етади.

95. Сайроқи жизилдоқ — *Cicadatra guerula* Pall.

Жизилдоқлар ичида энг йириги, танасининг узунлиги 29 — 40 мм, ранги сарғиш-яшил ва қўнғир-жигарранг. Мўйлови калта ва ингичка, уч бўғимли. Қанотлари хира, томирлари қаттиқ, орқа оёқлари сакровчи типда бўлади. Дарахтлар пўстлоғи остига уруғланган тухум қўйиб кўпаяди. Бунинг учун улар тухум қўйгичи билан ўсимлик пўстлогини тешади, натижада, ўсимликнинг новдалари қуриб қолади. Ривожланиш цикли икки йил давом этади. Ўзбекистонда ғўза ва тоққа зарар етказади. Дарахтлар, буталар ва ўтлар орасида яшайди.

Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

96. Ғўза жизилдоғи — *Cicadatra ochreatea*

Танасининг узунлиги, қанотлари билан бирга, 35 — 40 мм га тенг. Яшил рангли, асосан, ғўза зараркунандаси.

**Б.1.9. ҚАНДАЛАЛАР, ЯЪНИ ЯРИМ ҚАТТИҚ ҚАНОТЛИЛАР
ТУРКУМИ — НЕМІПТЕРА**

Ҳозирги вақтда қандалалар, яъни ярим қаттиқ қанотлиларнинг 40000 дан ортиқ тури маълум. МДХ да 2000 тури, Ўзбекистонда 760 дан ортиқ тури топилган. Бу турлар 32 та оиланинг вакиллари ҳисобланади.

Қандалалар биринчи жуфт қанотларининг тузилиши билан фарқ қилади, яъни ҳар бир қанот қалқонининг ярми, асосидан бошлаб, қаттиқ бўлиб, қалин хитин қатламдан иборат, ярми эса юпқа пардасимон. Иккинчи жуфт қанотлари бутундай юпқа, нозик пардадан тузилган. Баъзи турларининг қанотлари калта ёки бутунлай бўлмайди. Оғиз аппарати санчувчи-сўрувчи типда. Хартумчаси, яъни пастки лаби 3 — 4 бўғимли. Оёқлари югурувчан, югурувчи ёки сузувчи (сув қандалалариники) бўлади. Ранги ҳар хил, кўпинча, сариқ, қўнғир, қизил, яшил ва ола-чипор бўлади. Қисман турлари етук индивидларининг орқа кўкраги яқинида қўланса ҳид чиқарувчи безлар жойлашган. Шунинг учун улар ҳид тарқатади ва кўпчилик ҳайвонлар улардан қочади.

Қандалалар биологик ва экологик жиҳатдан турли-туман. Кўпчилиги қуруқликда, ўсимликларда, пўстлоқ ва тошлар остида, хас-хашак, тупроқ орасида учрайди. Кўпгина турлари сувда яшайди. Қандалаларнинг жуда кўп тури дарахтлар ва қишлоқ хўжалик экинларига катта зарар етказди (ўсимликларнинг ширасини сўради). Баъзилари йиртқич бўлиб, ҳашаротлар ва бошқа умуртқасиз ҳайвонлар билан озиқланади. Одам ва турли хил ҳайвонлар қонини сўрувчи паразит шакллари ҳам бор. Қандалалар тўлиқсиз йўл билан ривожланади.

97. Сув қандаласи — *Notonecta glauca*

Кичик сув ҳавзаларида яшайди. Танасининг узунлиги 14 — 16 мм, елка томони билан сув юзида сузиб юради. Қорин томони қорамтир, елка томони тиниқ. Шунинг учун уларни сувда пайқаш қийин. Орқа оёқлари узун ва доим сузишда — елкан вазифасини бажаради. Кўпинча сув юзида туради. Бу қандала фаол йиртқич, сувда ҳар хил умуртқасиз ҳайвонларни тутиб ейди. Баъзан ёш балиқчаларга ҳам ҳужум қилади. Бир кунда пашшаларнинг 100 тадан ортиқ личинкасини истеъмол қилади. Кўлга олинганда, хартумини терига санчиб заҳарли сўлак юборади ва кучли огриқ пайдо бўлади.

98. Чўпсимон сув ўлчагич — *Hydrometra stagnorum* L.

Танаси жуда узун, боши чўзиқ, оёқлари ингичка ва ипсимон бўлади. Сув юзида яшайди ва сакраб-сакраб ҳаракатланади. Қанотлари бир хил ёки бўлмайд. Сув ўсимликларига тухум қўяди. Сув юзидаги майда ҳашаротлар билан озиқланади.

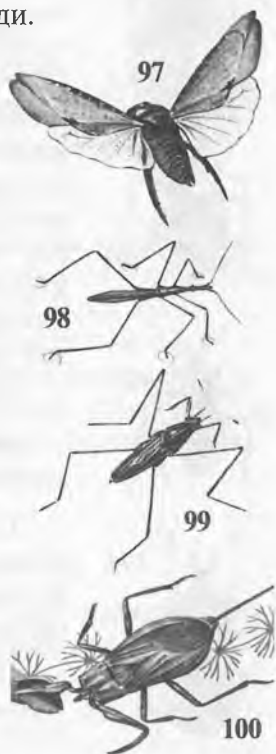
Ўрта Осиёда тарқалган, секин оқадиган сув ҳавзаларида яшайди.

99. Ҳовуз сувўлчагичи — *Gerrus lacustris*

Елка томони тиниқ рангли, танасининг узунлиги 8 — 10 мм. Сув юзида яшайди. Секин оқадиган сув ҳавзаларида тарқалган.

100. Сув чаёни — *Nepa cinerea* L.

Танаси қўнғир-жигарранг, узунлиги 18 — 22 мм. Қорин қисмининг орқа учидан узун нафас олиш найчаси бўлиб, у

чаённинг думига ўхшайди. Шунингдек, бир жуфт оёқлари ҳам чаёнларнинг педипальп каби кўринишда. Улар ёрдамида ўлжасини тутати. Секин оқадиган ва оқмайдиган сувларда яшайди, яхши сузолмайди. Заҳарли эмас, сув ҳашаротларининг личинкаси билан озиқланади. Сув ўсимликларига тухум қўяди. Тоғ олди ва тоғли туманларда тарқалган.

Ер юзида яшайдиган қандалалар

101. Миср қизил қандаласи — *Scantius aegyptius*

Танасининг узунлиги 8 — 10 мм, ранги тиниқ қизил, устида қора ёки сарғиш холи бор. Дарахтлар танаси атрофида, япроқлар тагида тўп-тўп бўлиб яшайди. Ўсимликлар қолдиғи остига, тупроққа (ерга) тухум қўйиб кўпаяди. Ҳамма нарса (нобуд бўлган ҳашаротлар ва ўсимликлар қолдиғи) билан озиқланади. Ер юзида кенг тарқалган.

102. Қанотсиз қизил қандала

103. Ромбсимон ўткир елка қандаласи — *Syrromatus rombeus* L.

Сарғиш-кўнғир ёки очик рангли ҳашарот. Танасининг узунлиги 9 — 12 мм. Қанотлари яхши ривожланган. Қорин сегментлари ҳар икки томонда ромбсимон жойлашган. Ҳамма қандалалар сингари тухумини ўсимликларга қўйиш йўли билан кўпаяди. Кўпинча дуккакдош ўсимликлар, айниқса, уларнинг уруғи, шираси билан озиқланади. Ўтлар орасида яшайди.

Ўрта Осиёда ва Қозоғистонда тарқалган.

104. Отқулоқ ўткир елка қандаласи — *Coreus marginatus* L.

Танасининг узунлиги 12 — 15 мм, кўнғир тусда. Бошининг тепасида ўткир пихи бор. Отқулоқ ва бошқа ўсимликлар орасида яшаб кўпаяди.

Ўрта Осиёдаги текисликларда ва тоғлар эстагида кенг тарқалган қандалалардан ҳисобланади.

105. Барғ қандаласи — *Acanthosoma haemorrhoidale* L.

Ранги қўнғир, танасининг узунлиги 15 — 17 мм. Орқа қисмининг ён томонлари ўткирлашган. Личинкаси ва вояга етган индивидлари дўлана, наъматак, зирк ва бошқа ўсимликлар билан озикланади.

Тоғ олди ва тоғли туманларда буталар ва баргли дарахтларда яшайди. Марказий Осиёда тарқалган.

105

106. Тоғ қандаласи — *Dolycoris penicellatus* Horv.

Ўзбекистоннинг тоғ ва тоғ олди зоналарида тарқалган. Хилма-хил ўтлар, айниқса, ғалладошлар орасида яшайди. Танасининг узунлиги 12 — 14 мм, овал шаклда, оч қўнғир-кул ранг бўлиб, бинафша рангда товланади. Боши қалқонсимон кўринишда. Ўсимликларга тухум қўйиш йўли билан кўпаяди. Ёввойи ва маданий ўсимликлар шираси билан озикланади. Айрим йиллари кўпайиб кетиб, ўсимликларга жиддий зарар етказди.

Ўзбекистоннинг тоғ ва тоғ олди туманларида тарқалган.

106

107

107. Чизикли қалқондор — *Graphosoma lineatum* L.

Танасининг узунлиги 9,5 — 11 мм, шакли овалсимон, силлиқ, тиниқ қизил рангда. Қорин қисмининг ён қиррасида юқоридан пастга қараб қора рангли холи бор. Орқасининг олд қисмида ва қалқончаси бўйлаб 4 та узунасига кетган қора чизиклар ўтган. Ҳимояланиш учун қўланса ҳидли суюқлик ажратади. Баргларнинг орқа томонига тухум қўяди. Соябонгулли ўсимликлар орасида яшаб, уларнинг шираси билан озикланади.

Бу қалқондор Ўрта Осиёда тарқалган.

108. Зарарли хасва — *Eurygaster integriceps* Put.

Танаси овалсимон шаклда, сариқ-кул ранг мрамарсимон нақшлари бор. Қалқончаси кучли ривожланган бўлиб, қоринни бутунлай қоплаб туради. Вояга етган қандала танасининг узунлиги 10 — 13 мм бўлади. Ғалла экинлари, айниқса, бугдой, арпа ва жавдарнинг энг хавfli зараркунандаси ҳисобланади. Агар хасва хартумини ғалланинг поясига санчса, ўсим-

лик ривожланмай, дони пуч бўлиб қолади. Шунингдек, доннинг сифати тубдан пасаяди. Етук хасвалар тупроқда ҳамда ўсимликлар қолдиғи остида қишлайди.

Ўрта Осиёнинг тоғ олди зоналарида, галла экинлари далаларида тарқалган.

109. Ўткир елка қандала — *Carpororis fuscipinus* Boh.

Танасининг узунлиги 11 — 14 мм, ранги ўзгарувчан — оч қўнғирдан қизил-қўнғиргача. Орқасининг олдинги ён томонлари ўткирлашган, чўзиқ ва юқорига қўтарилган. Ўсимликларга тухум қўйиб кўпаяди. Галладошлар, беда ва бошқа бегона ўтлар билан озиқланади. Дала экинларига жиддий зарар еткази.

Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги текисликларда ва тоғ олди зоналарида тарқалган.

110. Дарахт қандаласи — *Aphodius integriceps* Horv.

Танасининг узунлиги 16 — 18 мм, ранги сарғишдан то қўнғир тусгача. Дарахт ва буталарга тухум қўйиб кўпаяди. Тол, терак, жийда, чинорнинг барги ва ёш новдалари билан озиқланади. Дарахт ва буталарда мевали боғлар ва тўқайларда яшайди. Бу қандала Ўрта Осиёда тарқалган.

ТРИПСЛАР, ЯЪНИ ҲОШИЯҚАНОТЛИЛАР ТУРКУМИ — THYSANOPTERA

Трипсларнинг танаси жуда майда, узунлиги 0,5 — 5 мм, яссилашган ва чўзинчоқ кўринишда, оғиз аппарати санчиб-сўрувчи типда. Икки жуфт қаноти ингичка ва узун тукчалардан ҳосил бўлган, ҳошияли. Оёқлари ўзига хос тузилган: 1 — 2-бўғим панжалари пуфаксимон кўринишда (шунинг учун баъзи адабиётларда пуфаккоёқлилар деб ҳам юритилади), ҳаракатланганда, пуфакчалар шишиб субстратга маҳкам ёпишиб туришини таъминлайди. Қанотсиз турлари ҳам бор. Тухум қўйиш йўли билан кўпаяди.

Трипслар ҳар хил ўсимликларнинг (тамаки, гўза, дуккакдошлар, сабзавот ва полиз экинлари, галла ва бошқалар)нинг гули, барги, новдаси ва танасига ёпишиб яшайди ва жуда кўпчилиги ўсимликлар билан озиқланиб, катта зарар еткази.

ди. Йиртқич трипслар эса майда зарарли ҳашаротлар ва каналарни еб фойда келтиради.

Ҳозирги вақтда трипсларнинг 1500 тури маълум. МДҲ да 230 тури топилган. Ўзбекистонда 10 дан ортиқ тури учрайди.

Трипслар туркуми 2 та кенжа туркумдан иборат.

1. Тухумқўйгичлилар — *Terebrantia*.

2. Найчадумлилар — *Tubulifera*.

Тамаки трипси — Thrips tabaci

Танасининг узунлиги 0,7 — 0,9 мм, майда тук билан қопланган. Очиқ сариқ рангли, қанотлари калта бўлиб, 2 та йирик томири бор, уларда узун, ингичка тукчалар жойлашган. Урғочилари қишлайди. Ҳар хил ўсимликларга тухум қўяди. Ўзбекистон шароитида бу трипс 7 мартагача авлод беради. Личинкалари ҳам худди вояга етган индивидлар каби ўсимликлар шираси билан озиқланади. Шунингдек, улар турли хил вирусларни ташувчи ҳисобланади. Тамаки трипси ер юзида кенг тарқалган ҳашарот ҳисобланади.

В. ТҮЛИҚ ҲАШАРОТЛАР БИЛАН РИВОЖЛАНДИГАН ҲАШАРОТЛАР

В.1. ҚАТТИҚҚАНОТЛИЛАР, ЯЪНИ ҚҮНҒИЗЛАР ТУРКУМИ — COLEOPTERA

Қаттиққанотлилар, яъни қўнғизларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири, биринчи жуфтқанотлари қаттиқ ва қалин, хитинлашган бўлиб, тинч ҳолатида орқа томонга ёпишиб туришидир. Бу қанотлар қанот қалқони ҳам дейилади. Иккинчи жуфт қанотлари пардасимон бўлиб, учишга хизмат қилади. Учмаганда қанот қалқони остига йиғилиб туради. Оғиз аппарати кемирувчи типда. Танаси силлиқ, ранги хилма-хил, металл сингари кўк ёки яшил товланади. Фақат жинсий йўл билан кўпаяди.

Қўнғизлар морфологияси, биологияси ва экологиясига кўра хилма-хил бўлади. Улар орасида йиртқичлар, ўсимликхўрлар, сапрофаг ва некрофаг формалар мавжуд. Ер юзасида, тупроқда ва сувда яшайди. Ҳатто паразит турлари ҳам бор. Личинкалари сувда, тупроқда, чиринди моддалар орасида ва ёғочлар ичида ривожланади.

Қўнғизлар ҳамма жойда учрайди ва табиатда моддалар алмашинувида фаол иштирок этади. Турларининг кўпчилиги бўйича ҳашаротлар синфи ичида биринчи ўринда туради. Ҳозирги

вақтда уларнинг 350000 тури маълум. Ўзбекистонда 2700 тури топилган, улар 60 та оиланинг вакиллари ҳисобланади.

Қаттиққанотлилар туркуми 100 дан ортиқ оилага ва 2 та кенжа туркумга бўлинади:

1. Этхўр (гўштхўр)лар кенжа туркуми — Aderphaga.
2. Турлихўрлар кенжа туркуми — Polyphaga.

СУВДА ЯШАЙДИГАН ҚЎНҒИЗЛАР ТУРКУМИ

Ўзбекистондаги сув ҳавзаларида қўнғизларнинг 60 дан ортиқ тури учрайди.

Сувсеварлар оиласи — Hydrophinidae

Сувсеварларнинг 2000 дан ортиқ тури маълум. Ўзбекистонда 30 та тури тарқалган.

111. Қора сувсар — Hydrous atterinus

Танаси овалсимон шаклда, ранги қора, ялтироқ. Узунлиги 34 — 50 мм. Мўйлови ва орқа оёқлари узун, сузишга мослашган. Тухумини махсус тухум қобиғига тўп-тўп қилиб ўралган ҳолда сув ўсимликларига ёпиштириб қўяди. Йиртқич личинкалари қисқичбақасимонларни, турли ҳашаротлар қуртини ва чувалчангларни тутиб ейди. Зарарли ҳашаротларнинг (чивин, пашша ва бошқаларнинг) личинкаларини қириб, фойда келтиради. Вояга етган қўнғизлар эса ўсимликлар қолдиғи билан озиқланади.

111

Ўрта Осиёда, оқмайдиган сув ҳавзаларида тарқалган.

Йирик сувсевар — Hydrous atterimus

Танаси йирик (32 — 43 мм), қора тусда. Етук қўнғизи кўп сузмайди, сув ўсимликларига ёпишиб яшайди. Вақт-вақти билан сув юзига чиқиб, ҳаводан нафас олади. Душмандан сақланиш учун қорин қисми учидан қора рангли қуюқ суюқлик чиқариб туради. Сув ўсимликлари барги билан озиқланади. Личинкалари конуссимон кўринишда, узунлиги 70 — 90 мм, камҳаракат. Сувдаги майда моллюскалар билан озиқланади. Ўзбекистонда сувсеварларнинг 30 тури аниқланган.

Сувсузарлар оиласи — Dytisidae

Ўзбекистонда сувсузарларнинг 40 дан ортиқ тури аниқланган.

112. Жиякли сувсузар — *Dytiscus marginalis* L.

Ўртача катталиқдаги қўнғиз, танасининг узунлиги 27—35 мм. Елка томони яшил-қора, қорин томони сомонранг сариқ Танасининг атрофи сарғиш рангли чизиқ билан ўралган. Оқмайдиған сув ҳавзаларида яшайди. Узун ипсимон қўнғир рангли личинкалари сувўтлар орасида яшайди. Сувдаги ҳайвонларни овлашда, бошини қия тутиб, думини сувдан чиқаради ва ўлжасини ушлайди. Ўрта Осиёда тарқалган.

112

113 а. Чизиқли сувсузар — *Asilius sulcatus* L.

Кенг овалсимон, қизғиш-сариқ рангли қўнғиз, танасининг узунлиги 15 — 18 мм. Личинкалари ипсимон, узунлиги 30 — 32 мм га тенг. Сув тубида яшайди. Бу қўнғиз оқмайдиған сувларда яшайди.

113 а

Айлангичлар оиласи — *Cyrinidae*

113 б. Кундузги айлангич — *Gyrinus marinus*

Овалсимон танасининг узунлиги 6 — 8 мм, қорамтир тусда. Асосан, оқмайдиған сувларда, баъзан булоқ ва сой сувларида яшайди. Вояга етган қўнғиз кундузи жуда фаол ҳаёт кечиради. Олдинги оёқлари узун, озиқ моддаларни тутишга мослашган. Кейинги икки жуфт оёқлари калта, улар ёрдамида сузади. Сув юзасида тез сузади. Хавф бўлганда, озгина ҳаво пуфагини ғамлаб сув ичига шўнғийди. Личинка ва қўнғизлари ҳар хил умуртқасиз ҳайвонлар билан озиқланади. Ўзбекистонда сув айлангичларнинг яна 4 та тури учрайди.

113 б

Ер юзида яшайдиған қўнғизлар

Визилдоқ қўнғизлар оиласи — *Carabidae*

114. Ҳидли сулув қўнғиз—*Calosoma sycophanta* L.

Танаси металл сингари товланадиған кўк-яшил рангли чиройли қўнғиз. Узунлиги 24 — 32 мм. Ерга (тупроққа) тухум қўйиб кўпаяди. Асосан, капалақлар личинкаси ва ғумбаги би-

114

лан озикланади. Фойдали ҳашарот, чунки жуда кўп зарарли бўғимоёқлиларни қиради. Уларнинг сони йил сайин камайиб кетмоқда. Ўрмонлар ва мевали боғларда тарқалган. Муҳофаза қилинади.

Сахро сулув қўнғизи — Calosoma deserticola Sem.

Танасининг узунлиги 20 — 22 мм, металл сингари товландиган, тўқ бронза рангли чиройли ҳашарот. Личинка ва вояга етган қўнғизлари тунлам, қандала, қўнғизлар ва бошқа ҳашаротларнинг личинкалари ва гумбаклари билан озикланади. Кўплаб зарарли ҳашаротларни қириб фойда келтиради. Кейинги вақтда бу қўнғизлар ҳам кескин камайиб кетмоқда. Шунинг учун муҳофаза қилинади. Ўрта Осиё чўлларидаги эндемик тур.

115. Қум скарпиту — Scarites bucida Pall.

Қора рангли йирик қўнғиз. Боши жуда катта, юқориги жағлари ривожланган, оёқлари ер қазिशга мослашган. Танасининг узунлиги 32 — 41 мм. Кундузи қумни ковлаб, иниди яшириниб ётади, тунда эса овга чиқади. Личинкалари ҳам ўзи каби йиртқич. Кўплаб зарарли ҳашаротларни қиради. Бу қўнғиз Ўрта Осиёда тарқалган.

115

116

116. Дон визилдоғи — Zabrus tenebrioides

Танасининг узунлиги 14 — 16 мм га тенг, қора рангли, бронза каби ялтироқ. Вояга етган личинкалик даврлари қишлоқ хўжалиги экинлари, айниқса, ғалла экинлари учун хавфли бўлган зараркунанда. Қўнғизлари ғалланинг дони билан, личинкалари эса ёш ниҳоллари билан озикланади.

Дон визилдоғи Марказий Осиёда тарқалган.

117. Сакровчи ўнхолли — Cicindela desempustulata Men.

Жуда ҳам ҳаракатчан қўнғиз. Ранги тиниқ яшил, қанотларида оқ холлари бор. Танасининг узунлиги 14 — 16 мм. Тухум қўйиб кўпаяди. Личинкалари тупроқда ривожланиб, ерда тик ин қуради ва ўлжасини пойлаб ётади. Фойдали ҳашарот. Жанубий районларда — сув ҳавзалари бўйида учрайди. Ўзбекистонда визилдоқларнинг 400 дан ортиқ тури топилган.

117

Дўмбоқ қўнғизлар оиласи — Histeridae

Ер юзида буларнинг 3600 тури мавжуд. Ўзбекистонда 100 та тури топилган.

118. Катта дўмбоқ қўнғиз — *Pachyscelis inaequalis*

Танаси ихчамгина, силлиқ, ялтироқ, узунлиги 10 — 13 мм. Асосан, гўнгда бўлади. Ҳар хил ўсимликлар қолдиғи, ўлим-тиклар, ҳайвонлар нажаси билан озиқланади. Шунингдек, пашша ва бошқа ҳашаротларнинг гўнгда ривожланаётган қуртларини қиради. Агар бирор хавф туғилса, ўзини „ўликка“ солиб, анча вақт қимирламай ётади. Санитар сифатида фойдали ҳайвон. Ўрта Осиёда тоғларда тарқалган.

118

Ўлимтикхўрлар оиласи — Silphidae

Дунё фаунасида буларнинг 250 тури мавжуд. Ўзбекистонда 10 тури бор.

119. Гўрков-қидирувчи қўнғиз — *Necrophorus investigator* Zeff.

Танасининг узунлиги 11 — 24 мм, ранги қора-қўнғир. Қанотида тўқ сариқ тусли иккита йўли бор. Қанотлари қорин қисмининг учигача етиб бормайди. Вояга етган индивидлари ва личинкалари ҳайвонларнинг ўлимтиклари билан озиқланади, шунинг учун улар табиат санитарлари ҳисобланади. Тухумини ҳам ўлимтикларга қўйиб, кейин уларни тупроққа кўмади.

119

Ўрта Осиёда ва Қозоғистонда ҳамма жойда учрайди.

120. Герман гўрков қўнғизи — *Necrophorus germanicus*

Қўнғир-қизил рангли қўнғиз. Танасининг узунлиги 17—40 мм. Марказий Осиёда тарқалган.

120

Япроқсимон мўйловлилар оиласи — Scarabaeidae

Дунё фаунасида 20000 тури мавжуд. Ўзбекистонда бу оиланинг 200 дан ортиқ тури топилган.

121. Муқаддас (авлиё) скарабей — *Scarabaeus sacer* L.

Қўнғизлар орасида энг йирикларидан бўлиб, танаси кенг овалсимон шаклда. Ранги қора ва ялтироқ. Танасининг узун-

121

122

123

124

лиги 21 — 37 мм. Боши олдинги четидан олтита энли тишча бўртиб чиққан йирик қалқон билан қопланган. Кўзлари оралиғида иккита бўртмаси бор. Мол гўнги билан озиқланади. У гўнгдан шарчалар ясаб, уларни думалатиб, инига олиб кириб, тупроққа кўмади ва ичига тухум қўяди. Тухумдан чиққан личинкалари ҳам ана шу гўнг билан озиқланади. Гўнг шарчаларини тайёрлашда ҳам эркак, ҳам урғочи қўнғиз иштирок этади. Скарабейлар тупроқ ҳосил бўлиши жараёнида фаол иштирок этади.

Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги чўл ва чала чўл зоналарда яшайди.

122. Қора рангли кравчик — Lethus rosmarus Ball.

Танасининг узунлиги 14 — 22 мм, ранги қора, ялтироқ. Боши катта, кўкраги кенг. Баҳори лалмикор ғалла экинлари далалари атрофида ўзи қазиган инда яшайди. Эрта баҳорда учиб чиқиб, бошоқли ва бошқа экинларнинг ёш ниҳолларини кемириб, дала, полиз ва бошқа экинларга жиддий зарар еткази. Шунингдек, маккажўхори ва кунгабоқарнинг ҳам хавfli зараркунандаси.

Ўзбекистонда чўл ва тоғ олди зоналарида тарқалган.

123. Камта гўнг қўнғизи — Synapsis tmolus Sols.

Гўнг қўнғизларнинг йирик турларидан бири. Танаси кенг, овал шаклда, тўқ жигар ранг-қора, узунлиги 42 — 50 мм. Олдинги оёқлари қазувчи шаклда тузилган. Гўнг билан озиқланади.

124. Ялтироқ гўнг қўнғизи — Copris lunaris L.

Ўртача катталиқда — 17 — 23 мм, шакли чўзиқ-овал, ранги қора, қўнғир ва ялтироқ. Эркак қўнғизларнинг шохи узун, урғочиларники калта. Гўнг билан озиқланади. Гўнгдан 3 — 4 та „нок“ шаклида ин ясаб, уларга биттадан тухум қўяди ва кейин уларни тупроққа кўмади. Личинкалари гўнг билан озиқланиб вояга етади.

Ўрта Осиёдаги чўл ва тоғ олди зоналарда тарқалган.

125. Испан гўнг қўнғизи — Copris hispanus

Танасининг узунлиги 18 — 24 мм. Эркаклари шохдор, ур-

ғочисининг шохи бўлмайди. Гўнг бор жойда ин қуради ва унинг ичига кириб олиб, гўнгни бутунлай еб тугатади. Личинкалари юмшоқ қўй гўнгини қидириб топиб, уларни тезда қўмиб қўяди. Ер остидаги инида бу гўнгдан 3 — 4 та ноксимон юмалоқлар ясаб, уларга биттадан тухум қўяди. Личинкалари ана шу гўнг билан озиқланиб вояга етади.

Марказий Осиёдаги чўл ва чала чўл зоналарда тарқалган.

126. *Туркистон маккажўхори гўнг қўнғизи* — *Pentodom dubius* Pall.

Танасининг шакли овалсимон, жигарранг тусдаги қўнғиз. Танасининг узунлиги 15 — 25 мм. Орқа оёқларининг болдир қисми кучли ривожланган. Личинкалари тупроқда ривожланиб, бошоқли ўсимликлар, ғўза ва бошқа экинларнинг илдизи билан озиқланади. Қўнғизлари март ойининг охири ва апрель ойи давомида учиб чиқади.

Марказий Осиёдаги тоғларда, тоғ олди ва текисликларда тарқалган. Йирик гўнг шарчаларини бир-бирига ёпиштириб, уларга тухум қўяди ва кейин уларни инига қўйиб яширади. Ерни чириндига бойитиш билан фойда келтиради.

Ўрта Осиёдаги чўл зоналарда, чорва моллари ўтлатиладиган яйловларда яшайди.

125

126

127

127. *Туркистон шохдор қўнғизи* — *Oryctes punktippennis* Motsch.

Қўнғиз жигарранг-қизил тусда. Танасининг узунлиги 26 — 34 мм. Эркак қўнғизининг бошида эгилган битта катта шохи бўлади. Урғочиларининг бундай шохи кичкина. Личинкалари чириётган ўсимликлар билан озиқланади. Қўнғизлари озиқланмайди.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон чўлларида ва тоғ этакларида тарқалган.

Қоранешона қўнғиз — *Adoretus nigrifrons* Stev.

Танасининг узунлиги 8 — 10 мм, жигарранг-қора тусли майда ҳашарот. Боши қора. Ўсимликлар барги билан озиқланади, личинкалари эса илдизларни зарарлайди. Кўп ва кенг тарқалган.

Комптус қўнғизи — Adoretus comptus Men.

Узунлиги 12 — 14 мм. Боши жигарранг, танаси сарғиш, тўқ қизил-қўнғир, тук билан қалин қопланган. Вояга етган қўнғизлар ўсимликлар гули билан озиқланади. Ўрта Осиёнинг жанубида тарқалган.

Март қўнғизи — Melolontha afflicta Ball.

Ўзбекистон шароитида март ойининг ўрталарида вояга етган қўнғизлар учиб чиқади. Танасининг узунлиги 23 — 25 мм, жигарранг, усти оқ рангли майда тангачалар билан қопланган, қорин қисмининг ён томонларида оқ холлари бор. Март қўнғизи дарахтларнинг барги билан, личинкалари эса мевали дарахтларнинг илдизи билан озиқланади. Мевали дарахтларнинг хавфли зараркунандаси.

128. Май қўнғизи, яъни шарқ қўнғизи — Melolontha hippocostani F.

Танасининг шакли чўзиқ-овалсимон, ранги қора-қўнғир. Орқасининг олд томони кўндалангига жойлашган сирти оқиш тўқсимон тангачалар билан қопланган. Қанот қалқони қизил-қўнғир-жигарранг тусда, усти оқиш тангачалар билан қопланган. Танасининг узунлиги 22 — 24 мм. Тупроққа 50 см гача чуқурликка тухум қўяди. Личинкалари бута ва дарахтларнинг илдизи билан озиқланади. Ёш ўрмон дарахтлари ва мевали дарахт кўчатларининг хавфли зараркунандаси ҳисобланади.

128

Марказий Осиёда ўрмон дарахтларида тарқалган.

129. Туркистон зараркунанда қўнғизи — Polyphylla adspersa Mots.

129

Танасининг узунлиги 25 — 30 мм, қизил-қўнғир тусда. Қанотлари майда оқиш тангачалар билан қопланган. Тупроққа, дарахтлар илдизи атрофига тухум қўйиб кўпаяди. Личинкалари мевали дарахтлар, гўза, лавлаги, картошка ва бошқа ўсимликларнинг ер ости қисми билан озиқланади.

Ўрта Осиё ва Қозоғистонда тоғ олди зоналарда тарқалган.

Ҳошияли бронза қўнғизи — Oxythyrea cinctella

Танасининг узунлиги 10 — 13 мм, шакли чўзиқ, ранги қора ялтироқ. Орқасининг олд томони ёнларида энсиз оқ йўл, қанот қалқонида оқ холлари бор. Мевали дарахтлар, сабзавот, по-

лиз экинлари, маккажўхори, буғдой, ёввойи ҳолда ўсадиган ўсимликлар гули билан озиқланади.

130. Тукли бронза қўнғизи — *Rpicometis hirta* Poda.

Унча йирик бўлмаган (узунлиги 10 — 13 мм), ранги қора, оқиш-қўнғир тусли узун туклар билан қопланган қўнғиз. Қанотларида қўндаланг оқ йўллари бор. Личинкалари тупроқда ривожланади. Вояга етган қўнғизлар баҳор ва ёз бошларида ҳавога учиб чиқиб, мевали дарахтлар ва манзарали ўсимликларнинг гулини еб, катта зарар еткази.

Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

130

131. Олтинранг-бронза қўнғизи — *Cetonia aurata* L.

Олтинранг-яшил тусли чиройли қўнғиз. Танасининг узунлиги 15 — 21 мм. Қанотларида оқ холлари бор. Ёзда чириётган барглари тўпламига, дарахтлар қавагига тухум қўяди ва ўша ерда личинкалари ривожланади. Қўнғизлари дарахтларнинг гули, меваси ва барги билан озиқланади. Ҳамма жойда тарқалган.

131

Чипор қўнғизлар оиласи — Cleridae

Дунё фаунасида бу қўнғизларнинг 3500 тури мавжуд, Ўзбекистонда 10 га яқин тури топилган.

132. Асалари чипор қўнғизи — *Trichodes apicarios* L.

Ўртача, йирик, қанотлари ялтироқ қизил ва қорамтир боғлами бўлган чиройли қўнғиз. Йиртқич. Личинкалари асаларилар инида яшайди. Қўнғизлари соябонгулдошлар ва мураккабгулдошларнинг гули билан озиқланиб, ўша ерга тухум қўяди. Тухумдан чиққан личинкалари гулларга қўнган асалариларга ёпишиб олиб, улар билан асалари инига келади. Бу қўнғизлар Ўрта Осиёда тарқалган.

132

Тилла қўнғизлар оиласи — Buprestidae

Дунё фаунасида тилла қўнғизларнинг 8000 тури мавжуд, Ўзбекистонда 120 тури бор.

133. Бухоро тилла қўнғизи — *Iulodes bucharica* Sem.

Танаси йирик — 30 — 35 мм, яшил рангли, ялтироқ. Қанотлари яшил тусда ёки бронза рангда, устида кўп оқ холлари ва

133

узунасига беш қатор тукли йўллари бор. Янтоқлар атрофидаги тупроққа тухум қўйиб кўпаяди. Саксовул, янтоқ ва бошқа ўсимликлар билан озиқланади. Муҳофаза қилинади. Ўзбекистонда тарқалган.

134. Ўзгарувчан тилла қўнғиз — *Iulodes variolaris* Pall.

134

Бу тур қўнғизларда танасидаги оқ холлар ва йўллар тартибсиз жойлашган. Шу белгиси билан Бухоро тилла қўнғизидан фарқ қилади. Танасининг узунлиги 28 — 33 мм. Қўнғизлари апрель ойида пайдо бўлади, янтоқ, беда, саксовул ва бошқа ўсимликлар илдизи билан озиқланади.

Ўрта Осиёда тарқалган.

Юлғун қора тилла қўнғизи — *Carpodis excisa* Men.

Танасининг узунлиги 23 — 37 мм, шакли чўзиқ, қора рангли, ялтироқ, металл сингари товланади. Сирти оқ мумсимон губор билан қопланган. Личинкалари юлғун илдиз ва пояси билан озиқланиб ривожланади. Қўнғизлари эса ўсимликлар гули ва барги билан озиқланади. Вояга етган қўнғизлар апрель ойидан учиб чиқа бошлайди.

Марказий Осиёдаги қумли чўлларда тарқалган.

Хонқизи қўнғизлар, яъни тугмача қўнғизлар оиласи — *Coccinellidae*

Дунё фаунасида бу қўнғизларнинг 4000 тури, Ўзбекистонда 40 та тури мавжуд.

135 а. Етти нуқтали хонқизи — *Cocimella septempunctata*

Тиниқ қизил рангли, шарсимон қанотларида 7 та қора нуқтаси бор, яъни ҳар бир қанотида 3 тадан, битта қора нуқта кўкрак қисмининг ўртасида жойлашган. Узунлиги 5 — 8 мм. Ширалар ва бошқа ҳашаротлар колониясига тўқ сариқ рангли тухум қўяди. Вояга етган қўнғиз ва унинг личинкалари мевали дарахтлар, гўза, беда, сабзавот-полиэ экинлари зараркундалари билан озиқланиб, катта фойда келтиради. Кузда қўнғизлар қишлаш учун тоғларга учиб кетади. Ҳамма жойда тарқалган. Фойдали ҳашарот. Биологик қарши курашда фойдаланилади.

135 а

135 б. Икки нуқтали хонқизи — *Adalia bipunctata*

Майда, танаси 3 — 5 мм келадиган қўнғиз. Тиниқ-қизил рангли қанотларида биттадан қора нуқта бўлади.

135 б

136. Полиз тугмача қўнғизи — *Ephilachna chysomelina* F.

Танаси юмалоқ, қизилқўнғир тусда, қанотларида олтитадан қора холи бор. Танасининг узунлиги 7 — 8 мм. Тухуми сариқ бўлиб, ўсимлик баргларига қўяди. Личинкалари ва қўнғизлари сабзавот-полиз (айниқса, қовун-тарвуз) экинлари, картошка сингари экинларнинг барги ва меваси билан озиқланади ва хавfli зараркунанда ҳисобланади. Жойларда бу тур қўнғизларни „қаккана“ деб ҳам айтишади.

136

Сурхондарё вилоятида кенг тарқалган.

Қора тагли қўнғизлар оиласи — Tenebrionodae

Дунё фаунасида бу қўнғизларнинг 1900 тури, Ўзбекистонда 300 тури аниқланган.

137. Катта қора танли қўнғиз — *Pisterotarsa gigantea* F. W.

Танасининг узунлиги 26 — 32 мм, ранги қора, қанотлари юмалоқ. Тупроққа тухум қўяди. Личинкалари дашт ўсимликларининг илдизи билан озиқланади. Ҳаммаҳур. Тунги ҳайвонлар.

Ўрта Осиёда қумли чўлларда тарқалган.

137

138. Чўл суеткаши — *Blaps halophila* F.W.

Бу қўнғизнинг ранги хира қора. Танасининг узунлиги 20 — 25 мм. Қанот қалқони „дум“ бўлиб чўзилган. Тупроққа, ўсимликлар кўп жойга 3 — 5 см чуқурликка тухум қўяди. Личинкалари ерга сепилган уруғ, ғалла ва полиз экинлари илдизи билан озиқланиб, уларга катта зарар етказиши. Вояга етган қўнғизларнинг характерли хусусияти шундаки, безовта қилинса, дарҳол тумшугини ерга тираб, қорнини юқорига кўтаради ва қўланса ҳидли суюқлик ажратади. Шунинг учун „сассиқ қўнғиз“ деб аталади.

Ўрта Осиёда ва Қозоғистонда дашт ва чўл зоналарда кенг тарқалган.

138

Кум суеткаши — Blaps parvicollis Seidl.

Танасининг узунлиги 18 — 24 мм, хира қора, кўпинча, кўн-
фир рангда бўлади. Қанот қалқонининг учи думсимон узун. Ли-
чинкалари чўлдаги ёш ўсимликлар, вояга етган индивидлари
эса шувоқ ва бошқа ўсимликлар билан озиқланади. Қўнғизла-
ри апрель ойидан то августнинг охиригача учиб юради.

Марказий Осиёда чўлларда яшайди.

139. Касний орти қора қўнғизи — Sternodes caspicus Pall.

Қора танли қўнғизлар орасида энг йириги ва чиройлиси.
Танаси мумсимон оқ губор билан қопланган, қанот қалқони
устидан оқ йўл ўтади. Личинкалари тупроқда яшаб, ёш ни-
ҳоллар илдизи, қўнғизлари эса ўсимликлар куку-
ни билан озиқланади. Тунда фаол ҳаёт кечиради.
Жуда ноёб тур. Муҳофаза қилиш керак.

Ўзбекистон ва Туркманистон чўлларида яшайди.

Малҳамчи қўнғизлар оиласи — Meloidae

Дунё фаунасида бу қўнғизларнинг 4000 тури,
Ўзбекистонда 100 тури мавжуд.

140. Қора майка — Meloe proscarabaeus L.

Қора ёки тўқ кўк рангли қўнғиз. Қанотлари
яхши ривожланмаган, секин ўрмалайди. Урғочи-
лари бир неча минглаб тухум қўяди. Личинкалари
арилар инида паразитлик қилиб яшайди. Вояга
етган қўнғизлар ўсимлик маҳсулотлари билан озиқланади.

Ўрта Осиёда тарқалган. Тоғ этаклари, далалар ва ўтлоқлар-
да яшайди.

Сариқ шпанка — Zonitis flava F.

Танасининг узунлиги 7 — 14 мм, шакли чўзинчоқ, ранги
сариқ. Танасининг пастки томони қора. Боши катта, жағлари
яхши ривожланган. Якка-якка яшайдиган арилар инига тухум
қўяди. Личинкалари арилар тухуми ва қурти билан, вояга ет-
ган қўнғизлар ҳар хил мевали дарахтларнинг барги билан озиқ-
ланади.

Ўрта Осиёда тарқалган. Тоғларда дарахт ва буталар орасида
яшайди.

Қора доғли шпанка — Zoitis fulvipennis

Танасининг узунлиги 8 — 16 мм, ранги сариқ, қанот қал-
қонида иккита қора холи борлиги билан сариқ шпанкадан
фарқ қилади. Бош бўлими қора рангда. Буталар ва дарахтлар

орасида яшайди. Зирк ва шунга ўхшаш буталарнинг барги билан озиқланади. Личинкалари чигирткаларнинг кўзачаларида паразитлик қилади.

Марказий Осиёдаги тоғли ва тоғ олди зоналарида тарқалган.

141. Яшил шпанка — *Lytta togata* F.W.

Ялтироқ-яшил, металл сингари товланадиган майда кўнғиз. Қанот қалқони узун, узунасига кетган қизил йўли бор. Танасининг узунлиги 12 — 20 мм. Дўлана, зирк ва мевали дарахтлар билан озиқланади. Кам қолган. Муҳофазага муҳтож.

Марказий Осиёда тоғларда учрайди.

142. Тўрт нуқтали малҳамчи — *Mulabris quadripunctata* L.

Танаси чўзинчоқ, узунлиги 12 — 16 мм, қора тусда. Қанотлари қизғиш-кўнғир, ҳар қайсисининг учиди қора ва икки жуфт қора холи бор. Личинкалари чигирткаларнинг кўзачаларида ривожланади ва уларнинг тухумини қиради. Кўнғизлари эса сабзавот ва бошқа экинлар гулининг чанги билан озиқланиб, экинларга зарар етказади.

Бу кўнғизларнинг ўзига хос хусусияти қони — гемолимфаси таркибида заҳарли модда — кантаридин борлигидир. Бу модда терига тегса, куйдиради ва пуфакчалар ҳосил қилади. Кантаридин моддаси борлиги туфайли ҳашаротхўр қушлар ва бошқа ҳайвонлар бу кўнғизни емайди.

Фролов малҳамчиси — *Mylabris frolove* Germ.

Унча йирик бўлмаган (узунлиги 10 — 12 мм) кўнғиз, танаси қора, металл сингари ялтироқ бўлиб, усти қора тўк билан қопланган. Устки қанотида қизил боғламлари бор. Личинкалари чигирткалар кўзачаларида паразитлик қилади. Вояга етган кўнғизлари эса бутадошлар, галладошлар ва мураккабгулдошлар каби ўсимликлар гулининг чанги билан озиқланади.

Ўрта Осиёда ва Қозоғистонда тарқалган. Текисликлар, тоғ олди зоналаридаги ўтлоқларда яшайди.

**Ёғочкесар кўнғизлар, яъни узунмўйловлилар оиласи —
*Cerambycidae***

Ер юзиди бу оиланинг 20000 дан ортиқ тури аниқланган. Ўзбекистонда 50 га яқин тури учрайди.

143. Шаҳар мўйловдору — *Aeolesthes sarta* Sols.

Қўнғизлар орасида энг йирикларидан бўлиб, танаси чўзинчоқ, оч-қўнғир, жигарранг тусда, товланиб турадиган кумуш рангли ипсимон тук билан қопланган. Танасининг узунлиги 32 — 47 мм. Мўйлови ингичка ва жуда узун, ҳатто танасидан ҳам узун. Дарахтлар пўстлогининг ёрилган жойларига ёки шикастланган қисмига тухум қўяди. Личинкалари дарахтлар ёғочини кемириб йўл очади ва у билан озиқланади, натижада 3 — 4 йилда дарахт қуриб қолади. Қўнғизлари май ойида ҳавога учиб чиқади.

Бу тур қўнғиз биринчи марта Ўзбекистонда топилган. Асосан аҳоли яшайдиган воҳаларда тарқалган. Чинор, қайрағоч, терак ва бошқа дарахтларни зарарлайди.

144. Қунгабоқар мўйловдору — *Agananthia dahli* Richt.

Танасининг узунлиги 19 — 21 мм. Қанот қалқони орқали узунасига кетган уч қатор сарғиш-қизил тукли йўли бор. Личинкалари соябонгулдошлар ва мураккабгулдошларнинг поясида ривожланади ва илдизида қишлайди. Ўсимликларни кемириб озиқланади. Қўнғизлари эса гул ва поя билан озиқланади.

Марказий Осиёда тарқалган.

145. Комаров мўйловдору — *Prionus Komarovi* Dohrn.

Танасининг узунлиги 30 — 45 мм, ранги оч-сарик, мўйлови тароқсимон. Урғочиларининг қанот қалқони калта. Ўсимликларнинг гули ва пояси билан озиқланади.

Марказий Осиёда қумли чўлларда яшайди.

Туркистон мўйловдору — *Prionus turkestanicus* Sem.

Анча йирик қўнғиз. Танасининг узунлиги 24 — 40 мм, қўнғир-жигарранг тусда. Танаси оқиш туклар билан қопланган. Қанот қалқони буришган. Тупроққа тухум қўйиб кўпаяди.

Марказий Осиёда чўл ва адирларда тарқалган.

146. Туркистон илдизхўри — *Dorkadion turkestanicum* Kr.

Танасининг узунлиги 10 — 18 мм, кулранг тусда, қанот қалқони бирга қўшилиб ўсган, қава-

риқ, узунасига ўтган уч қатор оқ йўли бор. Пардали қанотлари йўқ, шунинг учун учмайди. Личинкалари галла экинларининг илдизи, кўнғизлари эса гули билан озиқланади.

Ўзбекистоннинг жанубида текисликларда ва тоғ этакларида яшайди.

Баргхўрлар оиласи — *Chrysomelidae*

Баргхўрлар қаттиқ қанотлилар туркумининг турга бой оилаларидан бўлиб, айна вақтда уларнинг 50000 дан ортиқ тури маълум. Ўзбекистонда 200 тури учрайди.

Ocuë баргхўри — Chrysochares asiatica Pall.

Металлга ўхшаб товланадиган яшил-кўк рангли чиройли кўнғиз. Асосан сутпечакларда яшаб, унинг барглари билан озиқланади. Танаси калта, мўйлови ҳам калта, личинкаларининг кўкрак оёқлари ривожланган.

Марказий Осиёнинг чўл зоналарида тарқалган.

147. Колорадо кўнғизи — *Leptinotarsa desemlineata Say.*

Бу кўнғиз картошка кўнғизи деб ҳам аталади. Унча катта бўлмаган таънасининг узунлиги 7 — 16 мм, шакли овалсимон, ранги оч сариқдан малла тусгача. Устки қанот қалқонлари бўйлаб узунасига 10 қатор (ҳар бир қанотида 5 тадан) қора йўл бор. Кўкрак қалқонида қорамтир доғчалар мавжуд. Кўнғизлари қишлайди. Баҳорда уйғонган кўнғизлар жуфтлашиб, урғочилари картошка баргининг орқа томонига тухум қўяди. Ривожланиши 40 — 60 кун давом этади. Ниҳоятда очофат зараркунанда. Личинкалари ва кўнғизлари ўсимликлар баргини кемириб, бутун-бутун пайкалдаги экинларни қириб юборади. Бу кўнғиз картошкадан ташқари, бақлажон, помидор, булғор қалампири ва бошқа томатдошларнинг хавfli зараркунандаси ҳисобланади.

Колорадо кўнғизининг ватани Америка. У Европага келтирилган (душманлик мақсадида), Россия орқали Ўзбекистонда (Тошкент, Фаргона водийси вилоятларида) ҳам тарқалган.

148. Терак баргхўри — *Chrysomela populi* L.

Танасининг узунлиги 10 — 12 мм, ранги кўнғир, овалсимон шаклда. Қанот қалқони қизғиш-кўнғир, ёнбошида узунасига кетган қорамтир холлари бор. Тераклар поясига тухум қўяди. Личинкалари қора рангда. Кўнғизлари ҳам худди личинкалари каби ниҳоятда очофат. Тол ва тераклар барги билан озиқланади. Ёппасига кўпайган йиллари дарахтлар баргсизланиб қолади. Ҳамма жойда учрайди.

Узунбурунлилар, яъни филчалар оиласи — Curculionidae

Бу кўнғизлар ер юзида кенг тарқалган, 50000 га яқин тури аниқланган. Ўрта Осиёда 1000 дан ортиқ тури учрайди. Майда кўнғизлар (3 — 10 мм) бўлиб, уларни бошининг тузилишига қараб дарров ажратиш мумкин. Бошининг олдинги учи чўзилиб хартумга айланган, хартумида мўйлови бор. Огиз аппарати хартумча ичида бўлади.

Нўхат филчаси — *Lixus algirus* L.

Унчалик йирик бўлмаган (узунлиги 7 — 10 мм) кўнғиз, ранги кулранг-кўнғир, боши найча шаклида узун. Қанот қалқонида узунасига жойлашган қора йўли бор. Кўнғизлари ва личинкалари дуккакдош ва гулхайридош ўсимликлар билан, кўнғизлари гули билан, личинкалари эса поясида ривожланиб озиқланади ва зарар етказиши мумкин.

Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги текисликларда ва тоғ этакларида тарқалган.

149 а. Олма гулхўри — *Anthonomus pomorum*

Майда (3 — 5 мм) кўнғиз, ранги тўқ кўнғир тусда. Вояга етган кўнғизлар олма ва нокнинг гули ва гунчасига тухум қўяди. Тухумдан чиққан личинкалар уларни еб қўяди. Натижада ҳосил пайдо бўлмайди. Ёппасига кўпайганда ҳосилдорликка жиддий зарар етказиши мумкин. Ҳамма жойда учрайди.

149 а

149 б. Омбор узунбуруни — *Sitobhilus granarius*

Бир хил рангли-кўнғир тусли ялтироқ, майда кўнғиз (2,5 — 3,5 мм). Омборларда тарқалган. Урғочилари ҳар бир донга баттадан тухум қўяди. Кўнғиз ва унинг личинкалари фақат дон билан озиқланади. Энг хавфли зараркунанда. Ер юзида ҳамма жойда тарқалган.

149 б

БЎТАЛОҚЛАР ТУРКУМИ — PAPHNIDOPTERA

Тузилиши ўзига хос ҳашаротлар. Боши ва кўкрак олди чўзиқ. Ҳаракатчан, кўкрак олди туянинг бўйнини эслатади. Шунинг учун „бўталоқ“ деб юритилади. Танасининг узунлиги 10 — 12 мм. Икки жуфт тиниқ пардасимон қаноти қалин томирланган. Қорин қисми 10 та сегментдан иборат. Урғочиларининг узун тухумқўйғич ўсимтаси бўлади. Личинкалари дарахтлар пўстлоғи остида икки йилгача яшайди. Фумбаги ҳаракатчан. Вояга етган формалари ҳам личинкалари каби йиртқич. Оғиз аппарати кемирувчи типда.

Ҳозирги вақтда бўталоқларнинг 180 тури маълум. Ўрта Осиёда 8 тури, Ўзбекистонда 2 тури аниқланган. Бўталоқлар фойдали ҳайвонлар.

150. Сўқир бўталоқча — *Inocella crassicornis* Sch.

Қадимги ҳашаротлардан бўлиб, танасининг узунлиги 8 — 10 мм, ранги қора, қаноти тўрсимон, тиниқ, боши тўртбурчак шаклда. Қорин қисми бош-кўкракка нисбатан икки барабар узун, кўзи йўқ. Дарахтлар пўстлоғининг ёриқларига тухум қўяди. Личинкалари пўстлоқ остида яшаб, майда ҳашаротлар билан озиқланади. Йўқолиб кетаётган тур, муҳофаза қилиниши керак. Фақат тоғли ўрмонларда—дарахт ва буталарда яшайди.

БУЛОҚЧИЛАР ТУРКУМИ — TRINOPTERA

Ўртача ёки майда ҳашаротлар, ташқи кўринишидан капалакка ўхшайди. Танасининг узунлиги 20 — 24 мм, икки жуфт қаноти яхши ривожланган, ранги саргиш-кўнгир тусда, туксимон тангачалар билан қопланган ва танани қопқоқ сингари ёпиб туради. Мўйлови узун, параллел ҳолда доим олдинга қараб йўналган. Оғиз аппарати яловчи ёки кўпчилик турларида редукцияланган. Сув ҳавзалари атрофида яшайди. Кундузи камҳаракат, фақат қуёш ботгандан кейин сув юзасида учиб юради. Сувўтларга тухум қўяди. Жинсий вояга етган индивидлари узоғи билан бир ҳафта умр кўради.

Булоқчиларнинг личинкаси сувда яшашга жуда яхши мослашган. Личинкалар тузилиши ин (филоф) қуриши ва бошқа хусусиятлари билан кишининг диққатини ўзига тортади. Улар ўсимликлар қолдиғи (барг, чўп), нобуд бўлган майда моллюскаларнинг чиғаноғи, қум зарралари, майда тошчалар ва бошқа материаллардан, йиғирув безларидан чиқадиган ипак-

симон модда ёрдамида ҳар хил шаклдаги уйчалар (филофчалар) қуради. Уйчаларда личинка яшайди ва ҳимояланади. У уйчадан бошини ва оёқли кўкрак қисмини чиқариб уйчани судраб олиб юради. Личинкаларнинг оғиз аппарати кемирувчи типда бўлиб, ўсимликлар ва майда умуртқасизлар билан озиқланади. Уйчаларида ғумбакка айланади. Баъзи булоқчиларнинг личинкаси йиртқич бўлиб, уйчалари бўлмайди.

Ҳозирги вақтда булоқчиларнинг 3000 дан ортиқ тури маълум. Ўзбекистонда тахминан 50 тури учрайди. Улар, асосан, сойлар, тоғ зонасидаги кислородга бой дарёлар, ариқлар ва булоқлар сувида яшайди.

151

151. Катта булоқчи — *Phryaena grandis*

Танасининг узунлиги 15 — 21 мм. Айни вақтда, дунё фаунасида булоқчиларнинг 3000 дан ортиқ тури рўйхатга олинган. Ўзбекистонда 50 та тури учрайди.

В.2. ТЎРҚАНОТЛИЛАР ТУРКУМИ — NEUROPTERA

Ташқи кўринишидан жуда хилма-хил. Танаси йирик ва қисман майда ҳашаротлар. Боши кичик, мўйлови узун бўлиб, йирик кўзлари оралиғида ўрнашган. Икки жуфт қаноти бир хилда, яхши ривожланган, тиниқ ва тўрсимон, сертомир. Личинкалари ва вояга етган формалари йиртқич. Ҳар хил ҳашаротлар, каналар ва ўргимчаклар билан озиқланиб, катта фойда келтиради. Ҳозирги вақтда тўр қанотлиларнинг 3500 тури маълум. Булар 18 та оиланинг вакиллари. Ўзбекистонда 8 та оиланинг 48 тури учрайди.

Олтинкўзлар оиласи — *Chrysopidae*

152

152. Оддий олтинкўз — *Chrysopa carnea* Steph.

Жуда нозик, майда, қанотлари оч-яшил, шаффоф ва тўрли. Қанотларини ёзганда 26 — 28 мм га тенг. Кўзлари олтинсимон ялтиради. Тухумини ингичка поячалари орқали ўсимликлар баргининг орқа томонида ёпиштириб қўяди. Личинкалари йиртқич, асосан, ширалар, барг бурғачалари ва каналар билан озиқланади. Ўсимликларда юмалоқ оқ пилла ичида ғумбакка айлана-

ди. Олтинкўзлар фойдали ҳашаротлар. Ҳозирги вақтда улар биологик лабораторияларда кўпайтирилиб, гўза, сабзавот-полиз ва бошқа экинлар зараркунандаларига қарши курашда фойдаланилмоқда.

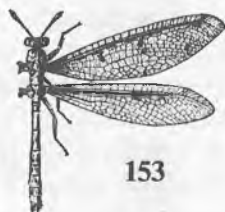
Ўрта Осиёнинг барча ландшафт ва биотопларида тарқалган.

Шерчумолилар оиласи — *Myrmeleontidae*

153. Чумолишер — *Palpares salidus* Gerst.

Жинсий вояга етган формалари худди ниначиларга ўхшайди, лекин узун мўйлови ва қанотларининг чипор ранги билан улардан фарқ қилади. Қанотларини ёзганда, 48 — 52 мм га етади. Қанотлари йиғиштирилганда танасини ёпиб туради, яхши уча олмайди. Личинкалари япалоқ, юқориги жағлари аррасимон қиррали тузилган. Улар қум ва қумлоқ тупроқларда яшайди. Ҳар қайси личинка воронкасимон чуқурча ясайди ва унинг ичига яшириниб, фақат йирик жағларини билинар-билинемас ташқарига чиқариб туради. Бу ерда чуқурчага тушган ёки ёнидан ўтаётган ҳашаротларни тутиб олади. Шу хусусияти учун чумолишер дейилади. Чумолишер фойдали ҳашарот, кўплаб зарарли ҳашаротларни қиради.

Ўрта Осиёда қумли дашт ва чўлларда яшайди.

Тўғнағичмўйловлилар оиласи — *Ascalapnidae*

154. Ола аскалаф — *Ascalaphus macaroinus* F.

Майда капалакларга ўхшайди. Танаси тук билан қопланган. Қанотлари (ёзганда 40 — 50 мм) сариқ, ола-чипор нақшлари бор. Личинкалари тошлар остида ўлжасини пойлаб ётади. Вояга етган индивидлар яхши учайди ва учиб юриб кўплаб ҳашаротларни қиради. Йўқолиб бораётган кам сонли тур. Муҳофаза қилиниши керак. Ўрта Осиёда тоғли районларда учрайди.

В.3. ТАНГАҚАНОТЛИЛАР, ЯЪНИ КАПАЛАКЛАР ТУРКУМИ — *LIPIDOPTERA*

Капалакларнинг 100000 дан ортиқ тури маълум. МДХ да 8000 га яқин тури, Ўзбекистонда 1500 дан ортиқ тури топилган. Капалакларнинг тузилишидаги ўзига хос белгилари икки

жуфт пардасимон қаноти борлиги ва танаси тангачалар билан қопланганлигидир. Тангачалар бутунлай ўзгарган ва япроқлашган туклар бўлиб, турли шаклда. Уларнинг рангдор пигментлари бўлиб, қанотлар рангини ҳосил қилади. Капалакларнинг оғиз аппарати гуллардан нектар сўришга мослашган, яъни сўрувчи типда. Тинч турганда спиралсимон буралиб туради. Баъзиларининг оғиз аппарати редукцияланган, етук фазасида озиқланмайди, масалан, пилла қуртлар (*Lasiocampidae*), тустовуққўзликлар (*Saturniidae*), тўлқинлилар (*Lagnatriidae*) ва бошқалар шулар жумласидандир. Қанотлари танасига нисбатан катта, деярли узунасига томирланган. Қанотларининг тузилиши ва томирланиши капалаклар систематикасида жуда катта аҳамиятга эга. Капалакларнинг катталиги (қанотларини ёзганда) 3 — 8 мм дан 50 — 130 мм гача етади. Мўйлови ҳар хил шаклда: ипсимон, қилсимон, тўғнағичсимон, ёйсимон, патсимон ва ҳоказо.

Ургочилари ўсимликларга якка-якка ёки тўп-тўп қилиб тухум қўяди, тухумининг шакли ҳар хил. Капалакларнинг личинкаси цилиндрсимон шаклда, уч жуфт кўкрак ва беш жуфт қорин оёқлари бор. Баъзи турларида қорин оёқлари 2 — 3 жуфтга камайган. Бир қатор содда гуруҳларида 7 — 8 жуфт оёқлар бўлиши мумкин. Личинкаларнинг танаси (турларига қараб) ҳар хил сондаги, турли ранг ва йирик-майда тукли бўлади. Личинкалар барг, мева ва ёғочлар билан озиқланади, уларда ипак чиқарувчи безлар бўлади.

Ғумбаги, одатда, ҳаракатсиз, барча ўсимталари танасига ёпишган бўлади. Кўпларида ғумбаклик босқичи тупроқ ичида ўтади. Баъзиларининг ғумбаги ипак толалари ёки тоза ипакдан ясалган пилла ичига жойлашган бўлади.

Капалаклар гул нектари билан озиқланса, личинкалари ўсимликлар тўқимасини кемириб, ҳар хил ўсимликларга жиддий зарар етказиши мумкин. Баъзи турларининг личинкаси мўйна ва жун маҳсулотлари билан озиқланади.

Капалаклар туркуми 3 та кенжа туркум ва 80 та оилага бўлинади.

1. Жағлилар кенжа туркуми — *Laciniata*.
2. Тубан сўрувчилар, яъни тенгқанотлилар кенжа туркуми — *Jugata*.
3. Олий сўрувчилар, яъни турли қанотлилар кенжа туркуми — *Frenata*.

Елканлилар оиласи — Papilionidae

Бу оиланинг капалаклари йирик ва чиройли, қанотларини ёзганда 50 — 130 мм га тенг. Қанотларида ҳар хил рангли холлари ва йўллари бор. Личинкалари ҳам йирик ва рангли. Уларнинг ўзига хос хусусияти бошининг орқасида жойлашган қизил, айри кўринишдаги халтачасимон безларини дўппайтириши ва сассиқ ҳид чиқариб, ўзини душмандан ҳимоя қилишидир. Капалаклари май—сентябрь ойларида ҳавода учиб юради.

155 а. Махаон — *Papilio machaon* L.

Йирик капалаклардан бири. Қанотини ёзганда, кенглиги 65 — 80 мм га тенг. Ранги тиниқ сариқ, пастки қанотларида ҳаворанг йўллари, қизил рангли иккита холи ва дуксимон шаклли иккита ўсимтаси бор. Ўзбекистон шароитида 2 — 3 марта авлод беради. Личинкалари ҳам йирик ва яшил, ҳар бир сегментида кўндалангига жойлашган қора бахмалсимон йўллари ва қизил нуқталари бор. Асосан, соябонгулдошлар билан озиқланади. Капалаклари май—июль ва сентябрь ойларида учиб юради. Улар денгиз сатҳидан 4700 м баландликда ҳам учрайди.

Ўрта Осиёда чўл, тоғ олди этаклари ва тоғ зоналарда тарқалган. Ҳозирги вақтда муҳофаза қилинади.

155 б. Аннолон — *Parnassius appolo* L.

Капалаклар орасида энг чиройли ва йирикларидан бўлиб, қанотларини ёзганда, кенглиги 80 — 90 мм. Қанотлари, асосан, оқ, четлари ярим шаффоф, олдинги қанотларида қора холлари, орқа қанотларида оқ кўзчали иккитадан (ҳар қайси қанотда) 4 та холи бор. Холларининг чети қора ҳошияли. Личинкалари қора бўлиб, сариқ ва қизил доғлари бор. Капалаклари июнь—июль ойларида учиб чиқади. Бир марта авлод беради.

Ўрта Осиёда тоғли туманларда тарқалган. Улар сони камайиб борапти, муҳофаза қилиниши керак.

155 а

155 б

156 а

156 а. Тяньшан апполони — *Parnassis tianschanicus* Ober.

Қанотларини ёзганда, 56 — 75 мм, оқ рангда. Қизил доғлари тўқ тусли йўли бўлиб, ҳошияланганлиги билан олдинги турдан фарқ қилади. Личинкалари сохта кўён карами билан озиқланади. Июнь—июль ойларида капалаклар учиб чиқади. Баланд тоғларда яшаб, 4800 м баландликкача кўтарилади. Муҳофаза қилинади.

156 б. Қора апполон, яъни мнемозина — *Parnassis mnemosyne* L.

Оқ рангли, йирик капалак (50 — 60 мм), қанотлари ҳам оқ, олдинги қанотларида иккитадан қора холи бор, орқа қанотининг ички чети қора ҳошияли. Личинкалари ўсимликлар билан озиқланади. Капалаклари бир марта авлод беради. Личинкалари қишлайди. Капалаклари май ойидан август ойигача учиб юради.

Ўрта Осиёда тоғли туманларда тарқалган. Муҳофаза қилинади.

Кўёш гипермнестраси, яъни елканли гелиос — *Hypermnestra helios* Nick.

Йирик капалаклардан, қанотларини ёзганда 40 — 50 мм га тенг. Ранги оқ-сарик, қанотларида қора ва қизил холи бор. Апрель ойидан бошлаб июннинг ўрталаригача капалаклари учиб юради.

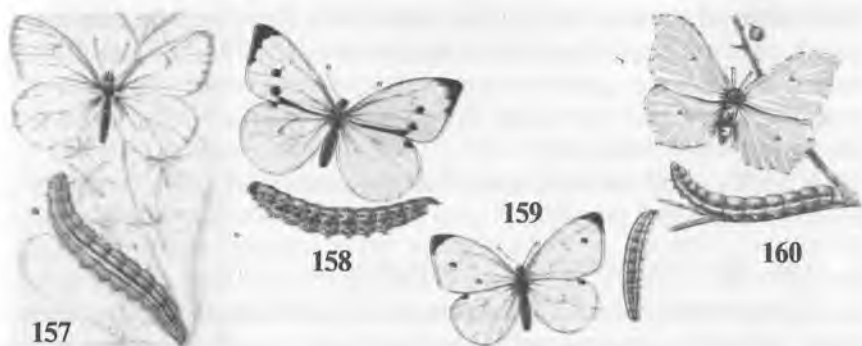
Марказий Осиёда даштларда учрайди. Эндемик тур. Муҳофаза қилинади.

Оқ капалаклар оиласи — Pieridae

Ўртача йирик (қанотларини ёзганда кенглиги 40 — 70 мм) капалаклар. Улар орасида нафақат оқ ранглилари, шунингдек, сарик ва кўк рангли индивидлари ҳам бор. Оқ капалакларнинг олдинги жуфт оёқлари яхши ривожланган. Урғочи ва эркак капалаклар ҳар хил аралаш рангга бўялган. Улар ўтлоқларда тўда-тўда бўлиб яшашни хуш кўради. Личинкалари, асосан, бутгулдошларнинг барглари билан озиқланиб, сабзавот экинларига катта зарар етказишади.

157. Дўлана капалаги — *Aporia crataegi* L.

Қанотларини ёзганда кенглиги 50 — 70 мм. Қанотлари оқ. Қора рангли томирлари аниқ кўриниб туради. Урғочилари-

нинг қаноти ярим тиниқ. Танаси қора. Бир марта авлод беради. Личинкалари сомон ранг, ён томонида узун қора йўллари бор. Асосан олма, беҳи, нок, ўрик, олча, гилос, шафтоли, бодомнинг гули, меваси, барглари билан озиқланиб, мева боғларига катта зарар етказди. Капалаклари май—август ойларида учиб юради.

Ҳамма жойда тарқалган.

158. Карам капалаги — *Pieris brassicae* L.

Ўртача йирик (қанотларини ёзганда 50 — 65 мм) оқ капалак. Урғочилари олдинги биринчи жуфт қанотларининг юқориги четки учи қора рангда, бундан ташқари, бу қанотларда иккитадан (ҳар бирида) юмалоқ холи бор. Эркаклариди хол бўлмайди. 2 — 4 марта авлод беради. Личинкалари ҳар хил бутгулдошлар билан, айниқса, карам билан кўп озиқланади. Шунинг учун сабзавот экинлари зараркунандаси ҳисобланади.

Ҳамма жойда учрайди.

159. Шолғом капалаги — *Pieris rapae* L.

Ташқи кўринишидан карам капалагига жуда ўхшайди. Лекин булар бир оз майда (қанотларини ёзганда 35 — 45 мм), олдинги қанотининг учлари қора бўлмай, кулранг тусда. Эркак капалакларининг олдинги қанотларида биттадан, урғочиларида иккитадан қора холи бор. Личинкалари яшил рангли, якка-якка яшайди. Ёввойи ва маданий бутгулдошларда ривожланади ва озиқланади. Карам, шолғом ва бошқа сабзавот экинларига зарар етказди. 2 — 6 марта авлод беради. Февраль—март ойларидадан ноябрь ойигача капалаклари учиб юради.

Ҳамма жойда тарқалган.

160. Лимонранг капалак — *Goneopteryx rhamni* L.

Ранги билан кўзга тез ташланадиган чиройли кундузги капалак. Эркаклариди лимонранг-сарик, ҳар қайси қанотининг

Ўртасида биттадан тўқ сариқ холи бор. Ургочилари сарғиш-оқиш рангда. Қанотларини ёзганда кенглиги 50 — 60 мм. Вояга етган капалаклар қишлайди ва эрта баҳорда (март ойида) учиб чиқади. Личинкалари очиқ яшил тусда. Июнь ойида янги капалаклар учиб чиқади.

Ўрта Осиёда текисликлар ва тоғ олди зоналарида дарахт, буталар орасида учрайди.

161. Брюква капалаги — *Pieris napi* L.

Қанотларини ёзганда кенглиги 35 — 40 мм га тенг, қанотлари бирмунча қорамтир. Олдинги қанотларида иккита қора холи ва анча кенг қора ҳошияси борлиги билан карам капалаги ва шолғом капалагидан фарқ қилади.

Ҳамма жойда учрайди.

162. Тонг капалаги — *Anthocharis cardamines* L.

Унча йирик бўлмаган чиройли оқ капалак. Қанотлари оч кулранг. Ургочиси ва эркаги бир-биридан фарқ қилади. Эркагининг олдинги қанотлари учига яқин жойда тўқ-сарик йирик холи бўлади. Қанотларини ёзганда кенглиги 30 — 40 мм. Личинкалари бутгулдошлар, капалаклари эса гуллар шираси билан озиқланади. Капалаклари апрель—июнь ойларида учиб юради.

Марказий Осиёда учрайди. Муҳофазага муҳтож.

163. Резеда оқ капалаги — *Leucochloe daplidicae* Pz.

Қанотлари оқ, уларни ёзгандаги кенглиги 30 — 45 мм га тенг. Орқа қанотларининг орқа томонида яшил холлари бор. Личинкалари маданий экинлар билан озиқланиб, зарар еткази.

Ҳамма жойда тарқалган.

Фауст тонг капалаги — *Zegris fausti* Chr.

Ўрта Осиёнинг эндемик тури, уларнинг сони камайиб кетмоқда ва муҳофазага муҳтож. Қанотлари оқиш чиройли капалак. Эркаклари олдинги қанотининг учи олов ранг-қизил, унинг ёнида биттадан юраксимон

қора холи бор. Орқа қанотлари оч кулранг. Қанотларини ёзганда кенглиги 38 — 40 мм. Муҳофаза қилинади.

164. Чўл сариқ капалағи — *Collas erate* Esp.

Ҳамма жойда учрайдиган бу тур капалакнинг эркак ва урғочилари бир-биридан ранги билан фарқ қилади. Эркаги тиниқ сариқ рангда, урғочиси оқ. Уларнинг олдинги ва орқа қанотларининг четида энли қора ҳошияси, олдинги қанотларида биттадан холи бор. Личинкалари, асосан, дуккакдош ўсимликлар барги билан озиқланади. Капалаклари апрель ойидан ноябрь ойигача учиб юради. Личинкалари бедага зарар етказди.

Тоғ этагида ва тоғларда тарқалган.

Кўк капалаклар оиласи — *Lycaenidae*

Танаси унча йирик бўлмаган капалаклар. Асосан, ҳаворанг кўкимтир тусда. Кўпчилигининг орқа қанотлари учида кичкина ўсимтаси бўлади. Баъзилари турли хил аралаш (яшил, қўнғир, қизил, пушти) рангда ҳам бўлади. Личинкалари бошқа капалакларнинг личинкасига ўхшамайди; калта, ясси-йўғон, бош ва дум қисми ингичка бўлади.

Кўк капалакларнинг 4500 тури маълум. Ўрта Осиёда 90 тури аниқланган.

165. Икар кўк капалағи — *Lycaena icarus* Rott.

Эркаларининг қаноти оч кўк рангда, урғочилариники хира қўнғир тусда. Ҳар иккала жинс вакиллари қанотларининг ички томони кулранг. Қанотларида кўп сонда қора холи ва доғлари бор. Қанотларини ёзганда кенглиги 25 — 35 мм. Личинкалари беда, қашқарбеда ва бошқа дуккакдошлар билан, баъзида ширалар билан озиқланади. Май-сентябрь ойларида капалаклари учиб юради. Беда ва бошқа гулли ўсимликларни яхши чанглатади. Ўтлоқлар, экин далалари ва ўрмонларда тарқалган.

166. Қизил-чинор капалак — *Chsophanus virgaureae* L.

Бу капалакларнинг катталиги (қанотларини ёзганда) 30 — 35 мм. Оловранг-қизил тусда. Эркаклари қанотининг устки томони қизғиш-тилларанг, четки ҳошиялари қора, урғочилариники тилларанг-сарғиш, қора холлари бор. Личинкалари отқулоқ ўсимлиги билан озиқланади ва ўша ерда яшайди. Июнь-август ойларида капалакларнинг учиб юриши кузатилади.

Ўрта Осиёда ўрмонлар ва дарёлар соҳилида тарқалган.

Нимфалидлар оиласи — *Nymphalidae*

Йирик ва ўртача йирик (қанотларини ёзганда кенглиги 35 — 80 мм) капалаклар. Ҳар хил рангда бўлади. Олдинги жуфт оёқлари калта бўлиб, кўкрак қисмига ёпишиб туради; улар ёрдамида озиқнинг таъмини аниқлайди. Нимфалидлар нафақат гуллар нектари, шунингдек, шакарсимон ширалар билан ҳам озиқланади. Личинкалари ҳар хил дарахтларнинг баргини ва ўтларни истеъмол қилади. Капалаклари баҳор ойларидан-кузгача ҳавода учиб юради.

Ҳозирги вақтда нимфалидларнинг 6000 тури аниқланган. Ўрта Осиёда 40 дан ортиқ тури учрайди.

167. Жилвадор капалак — *Apatura iris*

Йирик капалак, қанотларини ёзганда 60 — 80 мм га етади. Қанотлари устки томонидан қора-қўнғир тусда, йирик-майда оқ доғлари пастки қанотларида қўнғир холлари ҳам бор. Личинкалари очиқ-яшил рангда, тол ва терак барглари орасида яшаб, улар билан озиқланади. Қизил китобга киритилган.

Тоғ олди туманларида учрайди. Ўрта Осиёда тарқалган.

168. Камилла лентасимони — *Limentis camilla* L.

Қорамтир-жигаранг тусдаги капалак, орқа қанотларида кенг оқ боғламли ва олдинги қанотларида оқ холи бор. Қанотларини ёзганда кенглиги 55 — 65 мм га тенг. Шакли ва ранги

қуруқ ёки янги барғни эслатади. Май—июнь ойларида капалаклари учиб юради.

Марказий Осиёда тоғ олди зоналарда тарқалган. Муҳофаза қилинади.

169. Тол лентасимон капалағи — *Limenitis populi* L.

Булар ҳам йирик капалаклардан, қанотларини ёзганда кенглиги 65 — 80 мм га етади. Олдинги жуфт қанотлари тўқ қўнғир рангдан қорагача, йирик-майда оқ доғлари ҳам бор. Қанотларининг чети бўйлаб сомонранг ва қўқ йўл ўтган. Ўрмонларда ва дараёлар бўйида учиб юради. Личинкалари, асосан, яшил тусда, танасининг олд томони бироз сарғиш ва шохга ўхшаш бир жуфт ўсимтаси бор. Муҳофаза қилинади.

Хризип данаиди — *Danais chrysippus* L.

Чиройли капалак, олдинги қанотлари қўнғир-сарик, четлари ва учи қора, йирик-майда оқ холи бор. Орқа қанотлари тиниқ-сарик. Қанотларини ёзганда 58 — 62 мм. Личинкалари ўсимликлар билан озиқланади. Капалаклари июнь-сентябрь ойларида учиб юради.

Ўзбекистоннинг жанубий туманларида тоғ ва тоғ олди зоналарида тарқалган. Муҳофаза қилинади.

170. Мотамсаро капалак — *Vanessa antiopa* L.

Чиройли капалак. Қанотларининг устки томони бахмалсимон, бинафша-жигаранг тусда, қанотларининг чети сарғиш ҳошияли, ҳошиядан кейин қўқ доғи бор. Қанотларини ёзганда кенглиги 55 — 75 мм. Личинкалари терак, тол ва дўлана барглари билан озиқланади. Капалаклар эрта баҳордан куз ойларигача учиб юради. Муҳофаза қилинади.

171. Товускўз капалак — *Vabessa io* L.

Қанотларининг устки томони олча (гилос) рангидек тўқ қизил. Ҳар бир қанотининг юқори четида, худди товус пати-

даги каби қўзчаларга ўхшаш йирик доғлари бор. Йирик капалаклардан. Қанотларини ёзганда кенглиги 50 — 60 ммга етади. Личинкалари дарахтзорларда яшайди. Тоғ ва тоғ олди зоналарида тарқалган. Муҳофаза қилинади.

172. Чакамиғ, яъни қушқўнмас ўт капалағи — *Vanessa cardui*

Энг кенг тарқалган тур, ҳамма жойда учрайди. Қанотлари тиниқ сарғиш-қизил. Олдинги қанотининг юқори четида оқ доғлари бор. Қанотларини ёзганда кенглиги 50 — 60 мм га етади. Личинкалари мураккабгулдошлар билан озиқланади. Капалаклари Ўзбекистон шароитида беш мартагача авлод беради. Асосан, гумбакли даврида қишлайди. Учиб юрган капалакларини октябрь ойигача кузатиш мумкин.

173. Адмирал капалак — *Parymeis atalanta* L.

Кундузги капалаклар орасида энг чиройлиси. Умумий ранги қора-қўнғир бахмал тусда. Олдинги қанотининг юқори учида орденга ўхшаш йирик оқ доғлари, ундан кейин кўндалангига ўтган очиқ қизил лентаси бор. Орқа қанотининг чети очиқ қизил рангда. Ана шундай тузилишига кўра, у адмирал капалак деб номланган. Қанотларини ёзганда кенглиги 55 — 60 мм га тенг. Личинкалари очиқ қўнғир тусда, икки ён томонида сарғиш йўли бор. Капалаклари ёки гумбаклари қишлайди. Эрта баҳорда учиб чиқиб, уч марта авлод беради.

Ўрта Осиёда тарқалган. Муҳофаза қилиш керак.

174. Қичитқи ўт капалағи — *Vanessa urticae* L.

Чиройли капалак. Қанотларини ёзганда кенглиги 40 — 50 мм га етади. Олдинги ва орқа қанотларининг устки томони фиш-қизил рангда, қора йўллари ва оқ холлари бор. Қанотларининг ташқи чети қора-қўнғир ҳошияли, унда кўк рангли холлари бор. Май—сентябрь ойларида капалакларнинг учиб юриши кузатилади. Ўсимликларни яхши чанглатади.

Ҳамма жойда тарқалган.

175. *Kamma садафдор* — *Argynnis raphlo* L.

Эркаклари қанотининг устки томони сариниш-малла тусда, қора холлари бор. Ургочилари қўнғир-яшил. Қанотларини ёзганда кенглиги 55 — 60 мм га етади. Капалаклари июль-октябрь ойларида учиб юради. Личинкалари, нисосан, раъногулдошлар билан озикланади. Тоғлардаги дарахт-буталар орасида, дарёлар соҳилида яшайди. Гулли ўсимликларни яхши танглатади.

Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Муҳофазага муҳтож.

175

176. *Қизил садафдор* — *Argynnis adippe* L.

Қизил-сарик рангли капалак. Орқа қанотларининг остки томонидаги кумушсимон холлари сарик рангда. Қанотларини ёзганда кенглиги 45 — 55 мм. Июль-август ойларида капалаклари учиб чиқиши кузатилади.

Ўрта Осиёда учрайди.

176

177. *Аглай садафдори* — *Argynnis aglaja* L.

Йирик капалак, қанотларини ёзганда кенглиги 50 — 60 мм, қизил-сарик рангли. Орқа қанотларининг остки томонида тўқ яшил, кумушсимон холлари бор. Июнь-август ойларида капалаклари учиб юради.

Тоғли ва тоғ олди туманларида, дарёлар бўйида учрайди.

177

178. *Ниобия садафдори* — *Argynnis niobe* L.

Қанотларининг ранги қизил-сарик, устидаги холлари қора. Орқа қанотларининг остки томонида қатор бўлиб жойлашган марварид каби ялтироқ холлари бор. Қанотларини ёзганда кенглиги 45 — 56 мм га тенг. Капалаклари июнь-август ойларида учиб чиқиши кузатилади.

Марказий Осиёда тоғли туманларда тарқалган.

178

179. *Кичик садафдор* — *Brinthis dia* L.

Бошқа садафдорларга нисбатан анча кичик. Қўнғир-қизил, кўплаб қора холлари бор. Қанотларини ёзганда кенг-

179

лиги 30 — 35 мм га етади. Июнь-июль ойларида капалаклари учиб юради.

Тоғ олди ва тоғли туманларда, ўрмон ялангликларида учрайди.

Қизил шашкадор — Velitaea didyma L.

Қанотларини ёзганда кенлиги 35 — 40 мм га тенг. Қанотларининг умумий ранги қизғиш-тўқ сариқ. Остки томонида кумушсимон холлари йўқ. Май-июнь ойларида капалаклари учиб юради. Ўсимликларни яхши чанглайди.

Марказий Осиёда тоғ олди ва тоғли зоналарда, дарёлар бўйидаги ўт ўсимликлар орасида тарқалган.

180. Матурна шашкадори — Melitaea maturna L.

Анча йирик капалак, қанотларини ёзганда кенлиги 35 — 50 мм га тенг. Қанотларининг устки юзаси қорамтир-кўнғир тусда, боғламлари қизил-сарик, холлари эса оқ рангда. Қанотларининг остки томони тўқ сариқ, ярим ойсимон оқ рангли холлари бор. Июль-август ойларида капалакларнинг учиб юриши кузатилади.

180

Тоғ олди зоналарда ғалла, шувоқ ўсимликлари ўсган майдонларда учрайди. Муҳофаза қилиниши керак. Йўқолиб кетаётган тур.

Бахмалдорлар оиласи — Satyridae

Парсе чинор кўзлуси — Melanargia parce Ev.

Қанотлари сут каби оқ, кўплаб кўнғир холлари бор. Қанотларини ёзганда кенлиги 50 — 52 ммга тенг. Личинкалари ёввойи ғалладошлар билан озиқланади. Май-август ойларида капалаклари учиб юради. Бир авлод беради.

Тоғли ва тоғ олди зоналарда тарқалган. Муҳофаза қилинади.

181. Бризеида бахмалдори — Satyrus briseis L.

181

Чиройли капалак. Қанотлари қорамтир-кўнғир рангда, четидо оқ ҳошияси бор. Олдинги қанотларининг оқ доғлари орасида биттадан йирик қора холи бор. Личинкалари ёввойи ғалладошлар орасида ривожланади.

Эндемик тур. Муҳофаза қилинади.

Эверсман бахмал капалаги — Pararga tversmanni Ev.

Қанотлари сариқ-тўқ сариқ, холлари қора. Олдинги қанотларининг учида бир нечта қора холи бор. Тишсимон қора ҳошияли орқа қанотларида учтадан холи бор. Қанотларининг кенглиги 50 — 55 мм га тенг. Май-июнь ойларида капалаклари учиб юради.

Марказий Осиёда эндемик тур. Тоғли туманларда тарқалган.

182. Цирцея бахмалдори — *Satyrus circe F.*

Энг чиройли йирик капалак. Ранги тўқ кўнғир тусдан қора бахмал рангача оқ-сарик рангли кўндаланг энли боғлами бор. Олдинги қанотларининг оқ йўлларида биттадан қора холи бор. Личинкалари галладошлар билан озиқланади. Июнь-июль ойларида капалаклари учиб юради.

Марказий Осиёда тоғларда, тоғ олди зоналардаги бутазорларда яшайди. Кам қолган ноёб турлардан. Муҳофаза қилиш керак.

182

Товускўзликлар оиласи — *Sqturidae*

Энг йирик капалаклар. Танаси йўгон, қанотлари кенг. Ҳар бир қанотида рангли ёки тиниқ „кўзча“лари бор.

183. Нок товускўзлиси — *Saturnia pyri Schiff.*

Қанотларини ёзганда кенглиги 120 — 150 мм, энг йирик капалак. Танаси ва қанотларининг ранги кулранг-оқиш ва кўнғир тусда. Қанотларида кўндаланг энли қора-кўнғир кўш йўли бор. Қанотлари ичида биттадан йирик тиниқ қора ҳошияли холи-кўзчаси бор. Бир авлод беради. Тухуми қишлайди. Личинкалари олма, ўрик, шафтоли, олча, наъматак, писта ва бошқа мевали дарахтлар барги билан озиқланади. Капалаклари июнь-сентябрь ойларида учиб юради.

Ўрта Осиёда тарқалган. Муҳофаза қилинади.

183

Ҳақиқий ипак қуртлари оиласи — *Bombycidae*

184. Тут ипак қурти — *Bombyx mori L.*

Тут ипак қурти капалагининг танаси йўгон, усти тук билан қопланган, қанотлари очиқ тиниқ, ёзганда кенглиги 40 —

60 мм га тенг бўлади. Эркаклари майдароқ, мўйлови патсимон. Капалаклари, умуман, озиқланмайди, чунки оғиз аппарати яхши ривожланмаган. Улар хонакилаштирилганлиги туфайли учиш хусусиятини йўқотган. Уруғ қўйиб кўпаяди. Личинкалари ниҳоятда очофат, 27 — 30 кун тут барги билан озиқланади. Махсус пилла ясаб, унинг ичида гумбакка айланади. Хонакилаштирилган, ипак қурти пилласидан табиий ипак олинади.

Ўрта Осиёда тарқалган.

Арвоҳ капалаклар оиласи — *Sphincidae*

Энг йирик капалаклар (қанотларини ёзганда кенглиги 60 — 100 мм) бўлиб, қорин қисми йўғон, олдинги қанотлари узун. Улар узоққа яхши уча оладиган ҳашарот. Гуллар нектарини сўрганда, бошқа капалаклар каби гулга қўнмайди, балки улар гулнинг устига (бир жойда) учиб туриб, нектар сўради. Арвоҳ капалаклар, асосан, тунги ҳайвон. Личинкалари чувалчангсимон, орқа учига „шоҳсимон“ ўсимтаси бор.

Айни вақтда, арвоҳ капалакларнинг 1500 дан ортиқ тури маълум. Ўзбекистонда 20 га яқин тури аниқланган.

Хартумчали капалак — Macroglossum stellatarum

Қанотларини ёзганда кенглиги 40 — 47 мм, олдинги қанотлари қўнғир-кулранг, тўқ тўлқинсимон боғламли, орқа қанотлари зангсимон сариқ. Капалаклари гира-шира вақтда учади. Асосан, жинсий вояга етган фазада қишлайди, 2 — 3 марта авлод беради. Май-октябрь ойларида капалаклари учиб юради.

Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Ҳамма жойда учрайди.

185. Сутлама арвоҳ капалаги — *Celerio euphorbiae* L.

185

Йирик капалак (қанотларини ёзганда кенглиги 65 — 80 мм), танаси оч жигарранг-яшил, қора йўллари ва оқ холлари бор. Олдинги қанотлари кулранг-сариқ бўлиб, қизғиш губорли. Олдинги чеккасида йирик қорамтир-оч яшил холлари ва понасимон йўди бор. Личин-

калари сутламалар орасида яшаб озикланади. Капалаклари май ойидан то сентябрь ойигача учиб юради.

Ўрта Осиёда тоғларда ва тоғ ён бағирларда тарқалган.

186. Ўликбош арвоҳ капалаги — *Acherontica atropos* L.

Энг йирик капалак, қанотларини ёзганда кенглиги 110—130 мм га етади. Бундай ном олишига сабаб, елка томонида худди бош суягига ўхшаган сариқ рангли расм бор. Олдинги қанотлари қўнғир, орқа қанотлари сариқ рангда. Булар дарахтларнинг танасидан оқиб чиққан шира билан озикланади. Шу билан бошқа капалаклардан фарқ қилади.

187. Туятовон арвоҳ капалаги — *Celerio zygophilli* Ochs.

Танаси ва қанотлари қўнғир-оч жигарранг. Орқа қанотлари оқ-пушти, хошияси қора ва овал шаклдаги холи бор.

Қанотларини ёзганда кенглиги 60—62 мм га тенг. Апрельдан сентябрь ойигача капалаклари учиб юриши кузатилади.

Ўрта Осиёда тарқалган.

Тўлқинсимонлар оиласи — *Lymantriidae*

188. Туркистон олтинқўйруқ капалаги — *Euproctis kargalica* Moore.

Қанотларини ёзганда кенглиги 30—35 мм, тиниқ оқ. Урғочисининг қорин қисми охирида олтинсимон ёки қўнғир тусли бир тутам туки бор. Капалаклари июнь-сентябрь ойларида учиб юради. Баргларнинг орқа томонига тўп-тўп қилиб бириктириб тухум қўяди. Личинкалари дарахтлар шохида тўқиб қўйилган инида яшайди. Вояга етган личинкалари оч кулранг-қора тусда, туки узун, сариқ-қўнғир тусда, тутам-тутам бўлиб жойлашган. Танасида заҳарли модда ажратадиган безлари бўлади. Личинкаларининг туки одам терисига санчилса, қичиштиради. Турли хил мевали дарахтларнинг — ўрик, олма, шафтоли, беҳи, бодом, дўлана, наъматак, зирк кабиларнинг барги билан озикланиб, боғдорчиликка катта зарар етказилади.

Ўрта Осиёда тоғли туманларда тарқалган.

Айиққурт капалаклар оиласи — Arctiidae

Капалаклар ўртача йирик. Ҳар хил рангли. Личинкалари йирик, тук билан қалин қопланганлиги учун айиққурт деб аталади. Қўланса ҳид чиқариб туради. Капалаклари кечаси фаол ҳаракатланади.

Дунё фаунасида 3000 тури маълум. Ўрта Осиёда 30 та тури учрайди.

189. Қайя айиққурт капалаги — *Arctia caja* L.

Энг чиройли капалаклардан бўлиб, олдинги қанотлари бахмалсимон жигарранг, кўндаланг оқ йўллари ва холлари бор. Орқа қанотлари тиниқ қизил-сарик бўлиб, 4 та йирик холи бор. Капалакларнинг ранги ўзгариб туради. Қанотларини ёзганда кенглиги 59 — 75 мм га тенг. Личинкалари ўтлар орасида яшаб озиқланади ва қишлайди. Капалаклари август-сентябрь ойларида учиб юради.

189

Ўрта Осиёда тоғларда тарқалган.

Тунламлар оиласи — Noctuidae

Айни вақтда тунламларнинг 20000 дан ортиқ тури маълум. Ўзбекистонда 300 тури топилган. Бу гуруҳ капалаклар номига мувофиқ тунги ҳайвонлар ҳисобланади. Асосан, кечаси учади, ёруғликни жуда хуш кўриб, чироқ ёки электр нурига тез етиб келади. Унча йирик бўлмаган капалакларнинг хартумчаси ривожланган, қорин қисми йўғон бўлиб, тук билан қалин қопланган. Олдинги қанотлари нақшли бўлиб, бу нақш 5 та ингичка тўлқинсимон йўлли кўндаланг излар ва 3 та ўртача йирик доғлардан иборат. Ўсимликлар шираси билан озиқланади. Личинкалари туксиз, кулранг-қўнғир, жигарранг ва оч яшил рангли. Биологик хусусиятига кўра, икки гуруҳга бўлинади.

1. Кемирувчи личинкалар.
2. Баргхўрлар.

Биринчи гуруҳ личинкалар тупроқ ичида яшаб, ўсимликларнинг ер ости аъзоларини кемиради. Иккинчи гуруҳдагилар эса ер усти қисмини зарарлайди. Тунламлар дала экинлари, боғ ва ўрмонларнинг энг хавфли зараркунандасидир.

190 а. Қизил елкасимон капалак — *Catocala nupta* L.

Йирик капалак, қанотларини ёзганда кенглиги 70 — 90 мм га тенг. Олдинги қанотлари хира-қўнғир тусда, тўлқинсимон кўндаланг чизиқлари бор. Орқа қанотлари гиштсимон-қизил,

иккита йирик қорамтир боғлами бор. Ўрмонлар ва истироҳат боғларида учрайди. Кечаси фаол ҳаёт кечиради. Личинкалари дарахтларда ривожланади. Тол, терак ва баъзан мевали дарахтларнинг барги ва пўстлоғи билан озиқланади. Июль-сентябрь-октябрь ойларида капалакларнинг учиб юриши кузатилади.

Ўрта Осиёда тарқалган.

190 а

190 б

190 б. Зангори лентасимон капалак — *Catocala fraxini* L.

Энг йирик капалак, 90 — 100 мм. Олдинги қанотлари кулранг, тўлқинсимон чизиклари бор. Орқа қанотлари хира тусда, йирик зангори боғлами бор. Дарё ва сойлар бўйидаги ўрмон ва боғларда кўп учрайди. Дарахтлардан оқиб чиқадиган шира ва чириётган мевалар шираси билан озиқланади. Капалаклари июль-сентябрь ойларида учиб юради.

Ўрта Осиёда тарқалган. Қизил китобга киритилган.

191. Саҳро тунлами — *Aleucanitis flexiosa* Men

Танаси йўғон саргиш-қўнғир, жигарранг тук билан қопланган. Олдинги қанотлари саргиш-қўнғир, учки қисми жигарранг ҳошияли. Тўлқинсимон кўндаланг чизиклари бор. Қанотлари ўртасида қорамтир холлари бор. Қанотларини ёзганда кенлиги 35 — 38 мм га тенг. Саҳродаги янтоқ ва бошқа ўсимликларга туҳум қўяди. Личинкалари ана шу ўсимликлар билан озиқланади.

Ўрта Осиёда тарқалган.

191

192. Ғўза тунлами — *Chloridea obsoleta*

Ғўза тунлами танасининг узунлиги 12 — 18 мм. Қанотларини ёзганда кенглиги 34—42 мм. Олдинги қанотлари кулранг-сарғиш ва баъзан қўнғир тусда, қанотлари устида буйрак шаклидаги битта кулранг-қора ва юмалоқ битта холи бор. Орқа қанотлари бироз оқиш. Ғумбаклари қишлайди. Эрта баҳорда капалаклари учиб чиқади ва йил давомида 3 — 5 марта авлод беради. Личинкаларининг ранги очиқ яшил, яшил-қўнғир ва тим-қўнғир. Бу личинкалар ғўзанинг гули, танаси ва кўсақларини кучли зарарлайди. Шунингдек, помидор, тамаки, маккажўхори ва дуккакдошларга зарар етказди.

ПАРДАҚАНОТЛИЛАР ТУРКУМИ — НУМЕНОПТЕРА

Турларининг кўплиги жиҳатдан ҳашаротлар синфи туркумлари орасида қўнғизлардан кейинги ўринда туради. Ҳозирги вақтда пардақанотлиларнинг 150000 дан ортиқ тури маълум. Ўзбекистонда 1000 дан кўпроқ тури учрайди. Табиатда хали аниқланмаган минглаб турлари мавжуд. Олимларнинг фикрича, табиатда пардақанотлиларнинг 300000 дан ортиқ тури бор.

Пардақанотлиларнинг танаси 0,21 мм дан 35 — 60 мм гача, ранги хилма-хил бўлади. Оғиз аппарати кемирувчи ва кемирувчи-сўрувчи типда тузилган. Икки жуфт тиниқ пардасимон қаноти бўлиб, орқа жуфт қанотлари олдингисига нисбатан калта ва кичик. Айрим вакилларида (ишчи чумолилар, урғочиларида) қанот бўлмайди. Боши кўкрак қисмига ҳаракатчан бириккан. Мўйловчи ҳар хил-ипсимон, тўғнағичсимон, тароқсимон ва ҳоказо. Иккита мураккаб ва учта оддий кўзи бор. Қорин қисмининг охирида тухумқўйғичи бор, чақадиган ҳашаротларда у найзага айланган бўлиб, ҳимоя ва ҳужум қилиш аъзоси вазифасини бажаради. Оёқлари югурувчи, айрим турларида гул чангини йигиш учун махсус мослашган. Личинкаларининг 3 жуфт кўкрак ва 6 — 8 та қорин оёқлари бўлади. Баъзи турларининг личинкалари умуман оёқсиз.

Жамоа бўлиб яшайдиган пардақанотлиларнинг ташқи кўриниши ва танасининг ҳажмига кўра, бир-биридан фарқ қиладиган ҳар хил жинсли, яъни эркак, урғочи ва ишчи индивидлари бўлади.

Пардақанотлилар экологияси ва ҳаёт кечириши бўйича ниҳоятда хилма-хил. Улар орасида ўсимликларнинг барги, меваси ва бошқа қисмлари билан озиқланувчилар, гуллар нек-

тари ва чанги билан озикланувчилар бор. Маълум бир қисми бошқа ҳашаротларнинг тухуми, личинкаси ёки гумбагида паразитлик қилиб ривожланади. Баъзи турлари йиртқичлик билан ҳаёт кечиради.

Инсон ҳаётида ва табиатда пардақанотлиларнинг аҳамияти жуда катта. Жуда кўпчилик гулли ўсимликлар пардақанотлилар ёрдамида чангланади. Зарарли ҳашаротларни қирувчилари ҳам кўп. Асаларилардан қимматбаҳо асал ва мум олинади, ариларнинг заҳаридан ноёб дори-дармон тайёрланади.

Пардақанотлилар туркуми иккита кенжа туркумга бўлинади:

1. Камҳаракат қоринлилар.
2. Поясимон қоринлилар.

Яйдоқчилар оиласи — Ichneumonidae

193. Сарикқ яйдоқчи — *Ophion luteus* L.

Танасининг узунлиги 16 — 20 мм, сариқ ёки сариқ-қизил рангли ари. Жуда кўпчилиги капалакларнинг личинкасига тухум қўйиб кўпаяди. Айниқса, гўзанинг энг хавфли зараркунандаси бўлган кўк ва кўсак куртининг кушандаси ҳисобланади. Фойдали ҳашарот.

Ҳамма жойда учрайди.

194. Ихнеумон яйдоқчиси — *Ichneumon pisorius* L.

Ўрта Осиёда тоғли туманларда тарқалган ҳаракатчан чиройли ари. Танасининг узунлиги 20 — 22 мм, қанотлари тиниқ, танаси қора, қорин қисми кўкрагидан тўсиқ билан ажралган. Турли хил ҳашаротларда ва умуртқасиз ҳайвонларда паразитлик қилади, яъни қорнининг учуда жойлашган конуссимон тухум-қўйгичидан ўлжаси танасига тухум қўяди. Тухумдан чиққан куртлари ўлжанинг ички аъзоларини еб ривожланади ва гумбакка айланиб, жинсий вояга етади. Фойдали ҳашарот.

Арисимонлар оиласи — Apidae

Ер юзида 20000 тури маълум. Ўзбекистонда 1500 тури топилган.

195

195. Тоғ тукли аписи — *Bombus laesus* F.M.

Танаси тук билан қопланган. Боши, қорин қисми ва елка томонида қора рангли ҳамда қизғиш туклари бор. Жамоа бўлиб яшайдиган ҳашарот. Ерга ин қуради. Ургочилари личинкаларини ўсимликлар гулидан йиққан чанг ва нектар билан боқади. Яхши чанглатувчи ҳашарот. Ўзбекистонда барча турлари муҳофаза қилинади.

Ўрта Осиёда тарқалган.

196

196. Асалари — *Apis mellifera* L.

Одам томонидан хонакилаштирилган. Жамоа бўлиб яшайди. Ҳар қайси асалари оиласида тухум қўядиган битта она ари, бир нечта эркак ари ва жуда кўп ишчи (насл бермайдиган ургочилари) ари бўлади. Ургочи ари бошқаларига қараганда йирик (танасининг узунлиги 15 — 16 мм), қанотлари қорин қисмининг 2/3 қисмини қоплаб туради ва 5 йилгача ҳаёт кечиради. Ишчи асаларилар майда бўлиб, қанотлари қорин қисмининг учига ёпишиб туради. Улар ёзда беш ҳафта, қишда эса ярим йилгача яшайди. Эркаклари май-июнь ойларида етишиб чиқади. Улар ишчи асаларига нисбатан йирик, кўзлари катта ва қанотлари қорин қисмидан узун бўлади.

Асаларилар гулли ўсимликларни энг яхши чанглатувчилар ҳисобланади.

197

197. Фиштчи ари — *Challicodoma muraria* L.

Ургочилари қора рангда, қанотлари қорабинафша тусда. Эркаклари майда бўлиб, усти сариқ тук билан қопланган. Тупроқ, оҳаққумдан ин қуриб, уни сўлаги билан тошга ёки уйларнинг деворига ёпиштиради. Алоҳида-алоҳида катакчалардан иборат, инининг ҳар бир катагига асал ва гул чанги тўплайди. Кейинчалик катакчаларга тухум қўйиб, унинг оғзини қаттиқ лой билан беркитиб қўяди.

Ўрта Осиёнинг жанубида тарқалган.

198. Бинафша ари — *Xylocopa violaceae* L.

Танасининг узунлиги 20 — 24 мм. Ранги кўк-бинафша. Якка-якка яшайди. Ўзи мустақил ин қурмайди. Шунинг учун дарахтларнинг қуруқ ёғочини кемириб, ўша ерга тухум қўяди ва йиққан гул чанги ҳамда нектарини жойлайди. Заҳарли. Ўсимликларни энг яхши чанглатувчи ари.

198

Ўрта Осиёда тоғ олди ва тоғ зоналарида тарқалган. „Қизил китоб“га киритилган.

199. Аппакаш — *Xylocopa valga* Gerst.

Ташқи кўринишидан кўп жиҳатдан бинафша арига ўхшайди. Бироқ, булар бир оз йирик (узунлиги 24 — 28 мм).

199

Танаси қора-кўк тусда, қора тук билан қопланган. Қанотлари кўкимтир-бинафша рангда. Қуруқ ёғочни кемириб ин қуради. Вояга етган арилар қишлайди. Қизил китобга киритилган. Тоғ ва тоғ олди зоналарида тарқалган.

Er apisu — Bombus terrestris

Анча йирик ари, узунлиги 28 мм га етади. Кўкрагининг олдинги қисми ва қорин бўлимининг асоси сариқ ёки тўқ-сариқ тусдаги тук билан қопланган. Қорин қисмининг учида оқ тукчалар бор. Ерга ин қуриб кўпаяди.

Toш ари — Bombis lapidarius

Танасининг узунлиги 27 мм га етади. Танаси бутунлай қора тук билан қопланган. Қорнининг учида қизил туки бор.

Боғ апису — Bombus hortorum

Катталиги 15 — 24 мм, рангли — қора, сариқ ва оқ ранглар навбатлашиб жойлашган. Ернинг юмшоқ жойларига ин қуради.

Йўларилар оиласи — Pompilidae

***Помпил апису — Pompilius apicalis* Lind.**

Қора ёки қора-қизил рангли ари. Якка-якка яшайди. Танасининг узунлиги 10 — 21 мм. Қанотлари хира-сарғиш тусда. Ургочилари ўргимчакларни овлайди. Бунда улар найзасини ўргимчакнинг кўкрак бўғимларига санчади. Кейин палажланган ўлжасини инига ташиб келиб, унга тухум қўяди ва инини тупроқ

билан беркитади. Тухумдан чиққан ари личинкалари ўргимчак билан озиқланиб, шу ерда гумбакка айланади.

Ўрта Осиёда текисликларда ва тоғ олди зоналарида учрайди.

Қазувчи арилар оиласи — Sphecidae

200. Қум аммофиласи — *Ammophila sabulosa* L.

Ҳаракатчан, қора-қизил рангли, танасининг узунлиги 15–27 мм га тенг. Қорнида кўкрагига бирикадиган ингичка ва узун қизил рангли поячаси бор. Қорнининг учки қисми қора, олд томони қизил рангда. Вояга етган арилар очиқ далаларда яшаб, ерда якка-якка ин қуради. Эрталаб ва кечқурунлари гулларнинг нектари билан озиқланади. Кундузи эса ин қуриб, ҳар хил капалакларнинг личинкасини овлайди. Капалаклар личинкасини фалажлаб (айниқса, тунламларни), кейин инига ташиб киритади ва унга тухум қўяди. Сўнгра инининг устини қум ва тошчалар билан беркитади. Арининг личинкалари шу ерда вояга етади. Ҳамма жойда тарқалган.

201 а. Узунбурун бембекс—*Bembex rostrata* L.

Йирик, узунлиги 18–25 мм, қорин қисми кенг ва 5–6 та сариқ рангли кўндаланг чизиклар (белбоғ) ўтган. Очиқ далаларда жуда тез учади. Ҳар хил ўсимликлар гулининг нектари билан озиқланади. Юмшоқ қум-тупроқли ерларда чуқур ин қуради. Унга хилма-хил ҳашаротларни, хусусан, сўна, пашшаларни ғамлаб қўяди. Бу арилар ўлжасини фалажламайди, балки бир йўла нобуд қилади. Нобуд бўлган пашшаларга тухум қўяди. Тухумдан чиққан личинкалар нобуд бўлган ҳашаротлар билан озиқланиб ривожланади. Фойдали ҳашарот.

Ҳамма жойда қум ва тупроқларда учрайди.

201 б. Асалари бўпуси—*Philathus triangulum* L.

Ташқи кўринишидан оддий ариларга жуда ўхшайди. Танасининг узунлиги 12–16 мм. Тана қисмининг ҳамма сегментларида энли сариқ йўл бор. Ерда чуқур қилиб ин қуради. Личинкаларини асаларилар билан боқади. Шунинг учун асаларилар-

ни тинимсиз овлайди. Асаларига ҳужум қилиб, найзасини улар миясига санчиб нобуд қилади ва кейин инига ғамлаб қўяди. Асаларичиликда ашаддий зараркунанда. Ҳамма жойда учрайди.

Тахланма қанотли арилар оиласи — Vespidae

202. Шарқ қовоғариси, яъни замбир — *Vespa orientalis* L.

Энг йирик (узунлиги 30 мм гача) арилардан, тўқ қўнғир ва малла тусда, қорин қисмининг ўртасида сариқ рангли иккита йирик белбоғи бор. Оила бўлиб яшайди. Ёғочдан қириб олган қоғозга ўшаш маҳсулотдан ин куради ва ўша ерга тухум қўяди. Личинкаларини боқиш учун пашша, асалари ва бошқа ҳашаротлардан озиқ тайёрлайди. Бу арилар жуда заҳарли. Замбирлар асаларичиликка жиддий зарар етказиши билан бирга ҳар хил мевалар (айниқса, узум)ни ҳам еб битиради. Ўрта Осиёда тарқалган.

202

203. Оддий ари — *Paravespula vulgaris*

Танасининг узунлиги 16–20 мм, боши сариқ, қорин қисми қора, сариқ рангли бир нечта кўндаланг белбоғи бор. Ин куриш учун ёғоч қириндиларидан фойдаланади. Инида битта урғочи ари (у фақат тухум қўяди) ва ишчи арилар бўлади. Инидаги ҳар бир катакчага тухум қўйиб кўпаяди. Ишчи арилар ин куради, личинкаларни боқади ва қорувуллик қилади. Арилар личинкаларини оғзида чайнаётган ҳашаротлар билан боқади. Урғочи арилар қишлайди. Зарарли ҳашаротларни қириб фойда келтиради. Узумга зарар етказиши мумкин. Ҳамма жойда учрайди.

203

204. Француз бингаги — *Polystes gallicus* F.

Унча йирик бўлмаган ари. Танасининг узунлиги 11–13 мм. Қорин қисми узун ва энсиз бўлиши билан бошқа арилардан фарқ қилади. Қорин қисмида кўндаланг жойлашган сариқ рангли

204

белбоғи бор. Жамоа бўлиб яшайди. Инини ўсимликлар пояси-га осиб қўяди. Ҳар бир катакчага урғочиси биттадан тухум қўяди. Личинкаларини ўзи нобуд қилган ҳашаротларнинг қур-ти билан боқади.

Ўрта Осиёда тарқалган.

Герман бингаги—Paravespula germanica L.

Сариқ - қора рангли ари. Танасиниг узунлиги 12–20 мм га тенг. Қоғоз маҳсулотидан юмалоқ ин қуради. Уларни уйлар-нинг девори орасига, дарахтларга, кемирувчилар ташлаб кет-ган уяларга ёки ердаги бошқа берк жойларга қўяди. Жамоа бўлиб яшайди. Уяси катакларига тухум қўйиб қўпаяди.

Ҳамма жойда тарқалган.

Сколия арилар оиласи—Scoliidae

205. Катта сколия—Scolia aculata Dr.

Ўзбекистон фаунасидаги энг йирик ари. Танасининг узун-лиги 40–60 мм, ранги қорамтир, тук билан қопланган. Қорин қисмининг иккинчи ва учинчи бўғимида икки жуфтдан са-риқ тусли холи бор. Қанотлари кулранг. Урғочилари бутун ҳаётини тупроқда ўтказиб, фақат озиқ-ланиш ва жуфтлашиш вақтида ташқа-рига чиқади. Урғочи арилар тупроқдан шохдор ва пластинка мўйловли қўнғиз-ларнинг личинкаларини топиб, улар-ни фалажлайди ва қорин қисмига бит-тадан тухум қўяди. Тухумдан чиққан ари личинкалари, ўлжасини еб ғумбакка айланади. Ўрта Осиёда текисликларда, ва тоғ олди зоналарда тарқалган. Фой-дали ҳашарот. Муҳофаза қилинади.

205

Чумолилар оиласи — Formicidae

206. Қора чумоли — Lasius niger L.

Танасининг узунлиги 4,5–9 мм, ранги қора- қўнғир, силлиқ ва ялти-роқ. Қорин қисми асосий пояча билан кўкрагига туташган. Оила бўлиб яшай-ди. Оиланинг асосий қисмини насл бер-майдиған қанотсиз ишчи индивидлар ташкил этади. Ерга ва чириётган да-

206

рахтларга ин қуради. Меваларнинг шираси, ўсимлик битлари ажратган „шакарли тезак“ билан ва, кўпинча, хонадонларда сақланаётган озиқ-овқат билан озиқланади. Зарарли ҳашаротларни қиради, ўзи эса бошқа ҳайвонларга ем бўлади.

Ҳамма жойда тарқалган.

207 а. *От қумурсқа*—*Cataglyphis aenescens* Nyi.

Оёқлари узун ҳашарот. Тинимсиз ҳаракат қилиб ҳаёт кечиради. Йиртқич. Ҳар хил умуртқасиз ҳайвонлар билан озиқланади. Қорин қисмини юқорига кўтариб югуради. Ерга уя қуради. Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

207 б. *Ўроқчи чумоли* — *Messor apalocaspicus* Ruzsky.

Йирик чумоли, боши катта, жигарранг, юқори жағлари ҳам катта. Танаси қўнғир ёки қора тусда. Ерда 1м гача чуқурликка ин қуради. Чўл ва яйлов ўсимликларининг уруғини фаол равишда йиғиб уясига тўплайди.

Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

208. *Уй чумолиси* — *Monomorium pharaonis* L.

Жуда майда, 2–2,4 мм ли сариқ чумоли, иссиқсевар, хонадонларда яшайди. Ҳар хил нарсалар билан озиқланади.

БУРГАЛАР ТУРКУМИ — АРНАИПТЕРА.

Қанотсиз, майда (1–5 мм) ҳашаротлар. Танаси икки ён томондан яссиланган, силлиқ, орқа жуфт оёқлари кучли ривожланган ва сакраш вазифасини бажаради. Огиз аппарати қон

сўришга мослашган. Бургалар личинкаси поллар ёригида, ахлатларда, сут эмизувчилар ва қушлар инида ривожланади. Шакли чувалчангсимон. Бургалар сутэмизувчиларга ва қушларга ташланиб қонини сўради. Бурганинг ҳар қайси тури маълум хўжайинда паразитлик қилади. Агар ўз хўжайини бўлма-са, бошқаларга ҳам ташланиб озиқланади. Масалан, одамда, мушук, ит ва сичқон бургалари паразитлик қилиши аниқланган. Бургалар қон сўриши билан бирга турли юкумли ва инвазион касалликлар юқишида воситачи ролини ўтайди.

Ҳозирги вақтда бургаларнинг 1400 га яқин тури маълум.

209. Одам бургаси — *Pulex irritans* L.

Танасининг узунлиги 1,5–4 мм, қорақўнғир рангда. Асосан, одамда паразитлик қилади. Фақат қон сўриш вақтида одамга ташланади, натижада, безовта қиладиган кучли қичиш пайдо бўлади. Ҳар хил касалликлар тарқатади. Ҳамма жойда тарқалган.

ЧАЁНСИМОНЛАР ТУРКУМИ — МЕСОПТЕРА

Чаёнсимон ҳашаротлар ташқи кўринишидан чаёнга жуда ўхшайди, яъни қорин қисмининг учи юқори томонга қайрилган бўлиб, чаёнларнинг „думини“ эслатади. Лекин буларнинг икки жуфт ривожланган қаноти ва бир жуфт мўйлови бўлади.

Илмий маълумотларга кўра, чаёнсимонларнинг 500 дан ортиқ тури маълум. Улар 9 та оиланинг вакиллари. Ўзбекистонда 3 та оиланинг вакиллари учрайди.

210. Оддий Чаёнсимон — *Panorpa communis* L.

Танасининг узунлиги 24–34 мм, қорақўнғир рангли, қанотлари тиниқ, бир нечта қора доғлари бор. Боғларда учрайди. Нобуд бўлган ҳашаротлар ва гуллар нектари билан озиқланади.

Марказий Осиёда тарқалган.

В.5. ҚўШҚАНОТЛИЛАР ТУРКУМИ — ДИПТЕРА

Қўшқанотлилар юқори даражада такомиллашган ҳайвонлар, бир жуфт (олдинги) пардасимон қаноти бўлиб, орқа қанотлари редуцияланган. Бош қисми, кўпинча, юмалоқ,

ингичка бўйни орқали кўкрагига бирлашган ва ҳаракатчан. Оғиз аппарати санчиб-сўрувчи ва яловчи типда. Мўйлови икки хил—кўп бўғимли узун мўйлов ва уч бўғинли калта мўйлов.

Кўкрак қисми зич ёпишиб жойлашган бўғимлардан иборат.

Қанотлари пардасимон, кўндаланг томирлари унча кўп эмас. Орқа қанотлари ўрнига сенсиллар мавжуд. Қорни 4—10 та бўғимдан ташкил топган. Эркаклари қорнининг учида мукамал тузилган генитал аппарати бор.

Қўшқанотлилар биологик ва экологик жиҳатдан мураккаб гуруҳ ҳисобланади.

Қўшқанотлилар ҳар хил нарсалар билан озиқланади. Паразит формалари ҳам бор. Бунда имаго индивидлари қон сўриб озиқланса, личинкалари бошқа ҳашаротлар, қушлар, сутэмизувчилар, шунингдек, одам организмида паразитлик қилади. Қўшқанотлилар орасида ўсимликхўр турлари ҳам учрайди. Личинкалари ўсимлик тўқималари ичида яшаб, қишлоқ хўжалиги экинларига зарар етказиши (масалан, гессен пашшаси—*Mayetiola destructor*, швед пашшаси—*Oscinella frit* ва бошқалар). Шунингдек, қўшқанотлиларнинг йиртқич формалари ҳам бор (масалан, қтирлар).

Қўшқанотлиларнинг кўпчилиги тухум қўйиб кўпаяди, лекин тирик личинка туғувчи турлари ҳам бор. Улар тухум ва личинкаларни сувга, тупроққа ёки чирий бошлаган моддаларга қўяди. Тухуми оқ, ёйсимон бўлади. Личинкалари оёқсиз, кўпчилиги бошсизга ўхшаб кўринади, лекин жуда редуциялашган боши бор.

Қўшқанотлилар туркуми икки кенжа туркумдан иборат.

1. Узун мўйловлилар кенжа туркуми — *Nematocera*.

2. Калта мўйловлилар кенжа туркуми — *Brachycera*.

Ҳозирги вақтда қўш қанотлиларнинг 80000 дан ортиқ тури маълум бўлиб, Ўзбекистонда 450 тури бор. Уларнинг табиатдаги ўрни ва инсон учун аҳамияти турли-туман. Кўп турларининг личинкаси табиатда органик моддалар парчаланишини тезлаштиради ва тупроқ ҳосил бўлиши жараёнида иштирок этади.

Бир қатор турлари ўсимликлар гулини чанглатади.

Қўшқанотлиларнинг одамга келтирадиган зарари ҳам кўп. Қон сўрувчи вакиллари қон сўриб, ҳайвонлар маҳсулдорлигини пасайтиради, шу билан бирга одам ва ҳайвонларга ҳар хил касаллик юқтиради.

Қтирлар оиласи — Asilidae

Дунё фаунасида бу оиланинг 5000 тури маълум. Ўзбекистонда 300 тури аниқланган.

211. *Kamma қтир* — *Satanas gigas* Ev.

Энг йирик қўшқанотли ҳашарот. Танасининг узунлиги 40–50 мм га етади. Қорин қисми чўзиқ, қора, усти калта тук билан қалин қопланган, оғиз аппарати санчувчи типда. Қанотлари шаффоф, яхши учади. Фаол йиртқич. Сўлаги таркибида кучли заҳар моддаси бор, унинг таъсирида ҳашаротлар бир зумда нобуд бўлади. Учиб юриб ўлжасини тутати. Бундан ташқари, чигиртка, чирилдоқларнинг личинка ва гумбакларини ҳам қиради. Апрель-июль ойларида учиб юради.

Личинкалари ерда ривожланади. Ўрта Осиёда чўлларда ва тоғ олди зоналарда тарқалган. Фойдали ҳашарот, муҳофаза қилинади.

212. *Бугри қтир* — *Laphria gibbosa* L.

Қора рангли, йирик ҳашарот. Узунлиги 15–28 мм. Тук билан қалин қопланган. Қорин қисмининг ўртаси сарғиш тусда. Личинкалари ҳам йиртқич, ёғочлардаги узун мўйловли қўнғизларнинг қуртини топиб ейди.

Сўналар оиласи — Tabanidae

Дунё фаунасида сўналарнинг 3500 тури маълум, Ўзбекистонда 53 тури топилган. Булар йирик (10–20мм) пашша бўлиб, кўзлари жуда катта, ялтироқ, мўйлови уч бўғимли. Сўналар ер юзида кенг тарқалган, асосан, сув ҳавзалари атрофида, ўт қалин ўсган жойларда, чорва моллари кўп боқиладиган яйловларда яшайди. Улар вақт-вақти билан сув ҳавзаларига учиб бориб, намланиб қайтади ва ҳаво исиб кетганда ўсимликлар соясига яширинади. Личинкалари сувда, зах ерларда, тошлар

остида ва шунга ўхшаш жойларда ривожланади. Сўналар қон сўрувчи қўш қанотли ҳашарот. Улардан ҳар хил ҳайвонлар (айниқса, чорва моллари), хусусан, одам ҳам азоб чекади. Улар қон сўриши билан бирга, юқумли касалликлар ҳам тарқатади.

213. Қорамол сўнаси — *Tabanus bovinus*.

Сўналарнинг энг йириги, танасининг узунлиги 19–24 мм, тўқ-қўнгир рангли, кўзи яхши кўради. Урғочилари қорамолларнинг қонини сўриб озиқланса, эркалари урғочиларига нисбатан майдароқ бўлиб, ўсимликлар гулининг шираси билан озиқланади. Личинкалари тупроқда, сув ҳавзалари атрофида яшаб, органик қолдиқлар, чувалчанг, моллюскалар ва бошқа умуртқасиз ҳайвонлар билан озиқланади.

Ҳамма жойда учрайди. Қон сўрувчи хавфли ҳашарот.

213

214. Олтин кўз сўна — *Chrysops caecutuens*.

Кўзи олтинга ўхшаб ялтираши билан бошқа сўналардан фарқ қилади. Қорин қисмининг асосида сариқ холлари бор. Қорамоллар ва отларга ҳужум қилади. Чўлларда ва тоғли зоналарда учрайди.

214

Визилдоқ пашшалар оиласи — *Bombyliidae*

215. Оддий ғамгин визилдоқлар — *Anthrax morio* L.

Танаси калта ва йўгон, узунлиги 8–12 мм. Танаси ва қанотлари қора, фақат учки қисми оқишроқ-тиник. Хартумчаси нинасимон, гуллар ширасини сўришга яхши мослашган. Личинкалари бошқа ҳашаротлар паразити бўлиб, чигирткалар кўзчасида, капалаклар қурти ва гумбакларида ривожланади. Вояга етган пашшалар ўсимликлар гулини нектари билан озиқланади. Фойдали ҳашарот ҳамма жойда тарқалган.

215

216. Мавр ғамгин визилдоғи — *Anthrax taura* L.

Ўзбекистоннинг барча ландшафтида учрайди. Танасининг узунлиги 6–10 мм, қорин қисми йўгон, кулранг, қора ва оқ

холлари бор. Қанотлари қора, фақат учки қисми шаффоф. Личинкалари айрим яйдоқчилар гумбагида ривожланади. Ҳамма жойда учрайди.

Шилдирама пашшалар, яъни сирфидлар оиласи—*Syrphidae*

217. Баргак сирфи—*Syrphius corallae* F. W.

Кўринишидан асаларига жуда ўхшайди, лекин уларга ўхшаб гулдан-гулга ўтавермайди, қўнган гулда узоқ вақт тинч туради, беозор пашша. Танасининг узунлиги 10–13 мм, металл каби ялтироқ, қорамтир. Қорин қисмининг ҳар қайси бўғимида сариқ рангли ярим ойсимон иккитадан холи бор. Вояга етган пашшалари гуллар шираси билан озиқланилади. Личинкалари йиртқич, боғлардаги дала экинлари ва гўзадаги ширани еб фойда келтиради. Ҳамма жойда тарқалган.

Балчиқ шилдирама пашшаси—*Eristalis tenax* L.

Ўртача йирик пашша, ранги тиниқ, танасининг узунлиги 12–15 мм. Қорин қисми сариқ, қора йўли бор. Яхши учади ва узоқ вақт ҳавода муаллақ ҳолатда тура олади. Вояга етган пашшалар гуллар билан озиқланади. Личинкалари кўлмак сувларда яшайди ва ривожланади. Майда умуртқасиз ҳайвонлар билан озиқланади. Қорин қисмининг учида жойлашган узун нафас олиш найчаси уни «каламуш» думига ўхшатиб кўрсатади. Шунинг учун бу личинкалар каламуш деб ҳам аталади. Вояга етган пашшалар гуллар шираси билан озиқланиб уларни чанглатади. Ҳамма жойда тарқалган.

Ҳақиқий пашшалар оиласи—*Muscidae*

218. Уй пашшаси—*Musca domestica* L.

Ер юзида ҳамма жойда тарқалган ва доим бўладиган пашша, ҳатто космик кемалар (Союз Т-12, „Салют-7“) нинг ҳам „меҳмони“ бўлган. Ҳақиқатан, улар ниҳоятда кенг тарқалган ҳашаротлардан ҳисобланади. Танасининг узунлиги 7–9 мм га етади. Ранги кулранг, оёқлари ва мўйлови тукли. Ҳамма нарса билан озиқлана-

ди. Тез кўпаяди. Ургочилари бир йилда 15 мартагача авлод беради. Личинкалари чувалчангсимон бўлиб, боши ва оёқлари бўлмади. Ҳаммахўр. Уйларда, ювинди чуқурлар ва гўнгда ривожланади. Улар ҳар хил юқумли ва инвазион касалликлар тарқалишида воситачи ролини ўйнайди.

219. Кичкина уй пашшаси—*Fannia canicularis*

Ташқи кўринишидан уй пашшасига ўхшайди, лекин уларнинг танаси кичик ва қорин қисмининг ён томонларида сариқ рангли йирик доғлари бор. Ҳамма жойда тарқалган.

219

220. Визилдоқ—*Stomoxys calcitrans* L.

Танасининг узунлиги 5,5–7 мм. Бу пашша ташқи кўринишидан уй пашшасига ўхшайди, лекин, хартумчаси узун ва, кўпинча, ярим қоронғу жойларда кўниб туришни хуш кўрадиган ва кам учадиган бўлади. Булар, кўпинча, қорамолларни чақиб, қонини сўради. Шунингдек, от, чўчқаларни, шунингдек, одамни ҳам безовта қилади. Бу пашша кузда кўпайиб кетади ва ҳар хил юқумли касалликларнинг, хусусан, сибирь куйдиргисининг юқишида воситачи ролини ўйнайди. Ҳамма жойларда учрайди.

220

Қора рангли гўнг пашшаси—*Mesembrina meridiana* L.

Танасининг узунлиги 10–13 мм бўлган, қора рангли ихчам пашша. Қанотлари тиниқ (шаффоф.) Дарахтлар барги ва танасига кўниб ҳаёт кечиради, Йиртқич. Личинкалари йиртқич бўлиб, қорамоллар гўнгида яшайди. Ҳамма ерда учрайди.

Кулранг гўшт пашшалари оиласи—*Sarcophagidae*

Вольфарм пашшаси—*Wohlfahrtia magnifica* Schin.

Ранги оч кулранг пашша. Кўкраги бўйлаб тўқ тусли учта йўл ўтган. Қорин қисмида қора холлари бор. Қанотлари шаффоф, сертомир. Танасининг узунлиги 10–15 мм га етади. Гуллар шираси ва ҳайвонлар ўлимтиклари билан озиқланади. Тирик туғади. Битта ургочи пашша 200 тагача тирик личинка туғади. Бу личинкалар яраларда паразитлик қилади. Ўрта Осиёда чўл ва чалачўл зоналарда тарқалган.

221

221. Кўк рангли гўшт пашшаси—*Caliphora vicina*.

Танасиниг узунлиги 8–13 мм, қорин қисми кўк рангли ва металлсимон ялтирайди. Боғларда, бозорларда ва ифлос ташландиқлар тўпланган жойларда учрайди. Личинкалари ўлимтиқларда ривожланади.

222

222. Яшил рангли гўшт пашшаси—*Lucilia sericata*

Ям-яшил ва металл каби ялтирайди, танасининг узунлиги 5–10 мм. Ҳаёт тарзи кўк рангли гўшт пашшасиникига жуда ҳам ўхшайди. Ҳамма ерда тарқалган.

223

223. Кулранг гўшт пашшаси—*Bercaea haemorrhoidatis*

Йирик пашша, танасининг узунлиги 8–15 мм га тенг. Оч кулранг тусда. Қорининг учи қизил рангда. Гўшт ва мевалар шираси билан озиқланади. Ургочилари тухум қўймайди.

Ҳар хил гўннга тирик личинка ташлайди. Бу пашша ҳар хил касалликлар кўзғатувчиларини тарқатади. Ҳамма жойда тарқалган.

УЗУН МҮЙЛОВЛИЛАР КЕНЖА ТУРКУМИ — BRACHYCERA

224

224. Узуноёқ пашша — *Tipula paludosa*

Танасининг узунлиги 20–26 мм, қанотлариники 16–22 мм га тенг. Оёқлари жуда узун, мўйлови ипсимон. Ўсимликлар шираси билан озиқланади. Ерга тухум қўяди. Личинкалари чириндида ривожланади ва дала экинлари илдизини зарарлайди. Ўрта Осиёда тарқалган. Сернам ўтлоқларда яшайди.

225. Искарботонар чивин — *Phlebotomus papatasi* Scop

Ташқи умумий кўринишидан майда капалакларга ўхшайди. Танаси узун тук

билан қопланган, узунлиги 3—4 мм. Личинкалари органик моддаларга бой бўлган турли қоронғи жойларда—инларда, полсиз уйларда ва шу каби жойларда ривожланади. Искартопар чаққанда, тери кучли қичишади. Бу чивинлар қон сўриши билан бирга ҳар хил касаллик қўзғатувчиларни юқтиради.

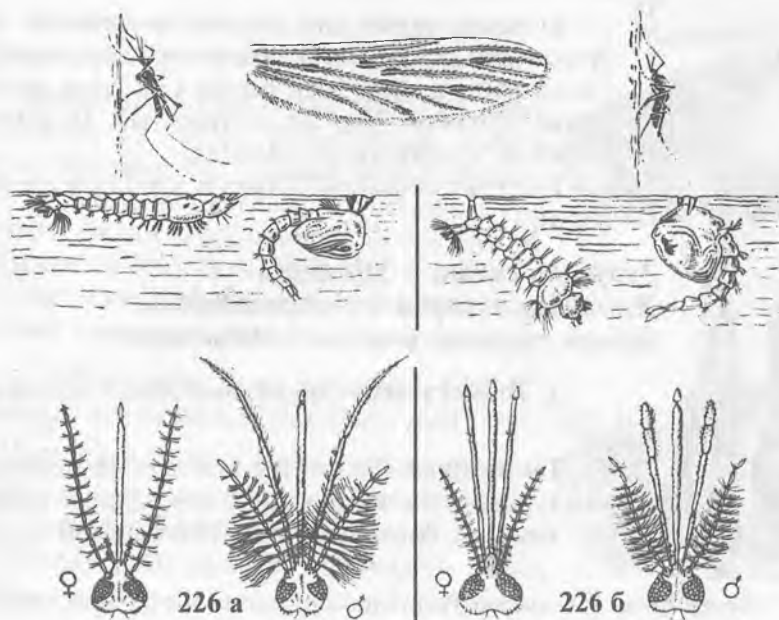
Ҳақиқий чивинлар оиласи — Culicidae

226 а. Безгак чивини — *Anopheles maculipennis* Mg.

Танасининг узунлиги 6—8 мм, қанотларида қора доғлари бор. Мўйлови ингичка, 15 бўғимли. Личинка ва гумбаклари ҳаракатчан бўлиб, сувда ривожланади. Етук чивинлар қон сўриб озиқланади ва безгак касаллиги қўзғатувчиларини юқтиради. Уруғланган урғочилари қишлайди. Ўрта Осиёда тарқалган.

226 б. Оддий чивин — *Culex pipiens*.

Ер юзиде ҳамма жойда учрайди. Қон сўрувчи чивин. Личинкалари ҳар хил сув ҳавзаларида ривожланади. Узунлиги 5—6 мм, қанотларида қора доғлари бўлмайди. Личинкаларининг тузилишига ва баъзи биологик хусусиятларига кўра, безгак чивинидан фарқ қилади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ „ҚИЗИЛ
КИТОБ“ ИГА КИРИТИЛГАН, ЙЎҚ БЎЛИБ
КЕТГАН ВА ЙЎҚ БЎЛИБ КЕТИШ ХАВФИ
ОСТИДАГИ УМУРТҚАСИЗ ҲАЙВОНЛАР
РЎЙХАТИ*

Ҳалқали чувалчанглар типидан — Annelida
Камтуклилар синфи — Olegochaeta
Люмбикоморфа туркуми — Lumbricomorpha
Люмбрицидлар оиласи — Lumbricidae

1. Яшил аллолобофора — *Allolobophora chlorocephala* Perel, 1977

1

Ўсимликлар билан зич қопланган кенг баргли ўрмонлардаги тупроқларда яшайди. Тупроқ юзасига ўсимлик қолдиқлари билан озикланиш ва кўпайиш учун чиқади. 1–2 дона пиллада 1–2 дона тухум қўяди. Қуруқ мавсумда тупроқнинг чуқур жойларида ҳаракатсиз ҳолда ётади. Тупроқни бойитади.

Хумсон қишлоғи атрофида учрайди.

2. Соясевар аллолобофора — *Allolobophora utrophila* Perel, 1977

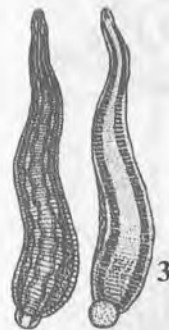
2

Буталар билан зич қопланган мевали тоғ ўрмонларида тарқалган. Ўсимлик қолдиқлари билан озикланади. Май ойида 1–2 дона пилла қўйиб кўпаяди. Ҳар кв. метрда (м²) 10 тагача учрайди. Тупроқни яхшилайти.

Тошкент вилояти (Хумсон қишлоғи)да учрайди.

Зулуклар синфи — Hirudinea
Жағлилар туркуми — Arhynchobdellae
Жағли зулуклар оиласи — Hirudinidae

3. Тиббий зулук — *Hirudo medicinalis* Linnaeus, 1758

3

Текислиқда, баъзан тоғ этакларида жойлашган турғун ёки секин оқар сув ҳавзаларида яшайди. Бақалар, баъзида сутэмизувчиларнинг қони-

*Маълумотлар Ўзбекистон Республикаси „Қизил Китоб“идан олинди.

ни сўради. Жинсий йўл билан, йилига 1–2 марта тухумларини пиллаларга қўйиб, кўпаяди. Сони кескин камайиб кетган. Бир неча йил яшайди.

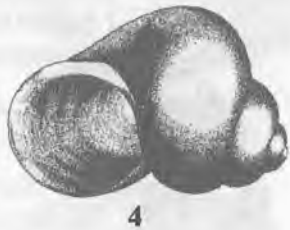
Амударё, Сирдарё, Зарафшон дарёлари, шунингдек Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон сув ҳавзаларида тарқалган.

Моллюскалар типи – Mollusca
Чиғаноқлилар кенжа тип – Subphylum Conchifera
Қориноёқлилар синфи – Gastropoda
Тароқойқулоқлар кенжа тип – Pectinibranchia
Литторонсимонлар туркуми – Littoriniformes
Горациялар оиласи – Horoitidae

4. Жадин булоқ чиғаноғи – *Sogdamnicola shadini* Izzatillaev, 1984

Тоғ булоқлари, суви тоза бўлган кичик дарёларнинг шағал ва тошлари ҳамда ўсимликларда яшайди. Майда сув ўтлари билан озиқланади. Тухум қўйиб кўпаяди.

Ургут ва Омонқўтан қишлоғида тарқалган.

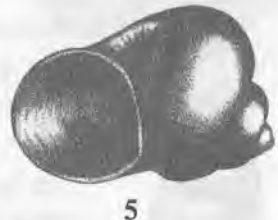

4

5. Архангельский булоқ чиғаноғи – *Valvatamnicola archangelskii* (Shadin, 1952)

Булоқлар ва тоза совуқ сувли тоғ дарёларида, 25–30 см чуқурликда, майда шағаллар орасида, тошлар ва сув ичидаги ўсимликлар баргларида яшайди. Сув ўтлари билан озиқланади. Тухум қўйиб кўпаяди ва бир йилча яшайди.

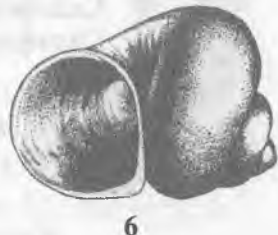
Шоҳимардон қишлоғи (Фарғона вилояти) атрофида учрайди.

5

6. Шоҳимардон булоқ чиғаноғи – *Valvatamnicola schohimardoni* Izzatillaev, 1984

Булоқлар ва тоза совуқ сувли тоғ дарёларидаги майда шағаллар орасида яшайди. Сув ўтлари билан озиқланади. Тухум қўйиб кўпаяди. Санокли нусхаларда маълум.

6

Шоҳимардон қишлоғи (Фарғона вилояти)
атрофида тарқалган.

Церийсимонлар туркуми — Cerithiiformes
Меланоидидлар оиласи — Melanoididae

7. *Қайнар меланоидесу — Melanoides kaina-*
rensis Starobogatov et Izzatillaev, 1980

Текисликлардаги илиқ булоқлар ва улар
ҳосил қилган илиқ сой ва ҳовузлар, 2,5 метр-
гача бўлган чуқурликларда тошли, лойли ва
лойқа босган тупроқларда яшайди. Айрим жинс-
ли. Тухум қўйиб кўпаяди ва сув ўтлари билан
озиқланади. 5–8 йил умр кўради.

Карнаб чўлидаги Бошҳовуз булоғида учрайди.

Ўпкалилар кенжа синфи — Pulmonata
Геофинлар туркуми — Geophila
Вертигинидлар оиласи — Vertiginidae

8. *Хаммон гастроконмасу — Gastrocopta hittoni*
(Benson, 1849)

Дарахт ва бутазорли тоғ ва тоғ ёнбағирлари-
да яшайди. Кам ўрганилган ва сони чекланган
бўлиб, Тошкент вилоятининг Оққўрғон шаҳри
атрофида тарқалган.

Бўлиминидлар оиласи — Buliminidea

9. *Ургут левозебринаси — Laezebrina urgutensis*
(Kobelt, 1902)

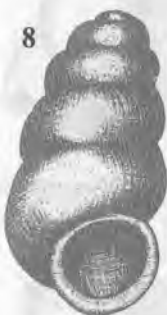
Тоғларнинг бутазор билан қопланган май-
да тошли ёнбағирларида яшайди. Кам ўрганил-
ган. Тухум қўяди, 1,5–2 йилгача яшайди.

Ургут қишлоғи атрофида учрайди.

Иккипаллалилар синфи — Bivalvia
Садафсимонлар туркуми — Unioniformes
Садафлар оиласи — Unionidae

10. *Сугд тишсизи — Colletopterum sogdianum*
(Kobelt, 1897)

Текисликлардаги ҳаракатчан сув ҳавзаларида
2,5 метргача бўлган чуқурликларда яшайди.
Жинсий йўл билан кўпаяди. Тухумини кузда

чиғаноғи ичига қўяди ва ёзда уларни ташқарига чиқаради. Личинкалари 5–8 ҳафта балиқларнинг сузгич қанотларида яшайди. 5–10 йил умр кўради. Органик чириндилар билан озиқланади. Сувни тозалайди.

Сони кескин камайиб кетган.

Тошкент вилояти сув ҳавзалари, Амударё, Сирдарё ва Зарафшон дарёлари сув ҳавзаларида тарқалган.

11. Бактрия тишсизи — *Colletopterum bactrianum* Clam

Текисликлардаги ҳаракатчан сув ҳавзаларида яшайди. Яшаш тарзи сугд тишсизларига айнан ўхшаш.

Сирдарё ва Зарафшон дарёлари ҳамда Айдаркўл сув ҳавзаларида яшайди.

12. Қўқон тишсизи — *Colletopterum kokandicum* Starobogatov et Izzatillaev, 1980

Текисликлардаги ҳаракатчан сув ҳавзаларининг лойли тупроқлари орасида яшайди.

Ҳаёт кечириш тарзи олдинги тур тишсизларига айнан ўхшаш.

Бир нечтагина нусхада қолган.

Қўқон шаҳри яқинидаги Печқоран кўлида турнинг ягона папуляцияси мавжуд.

10

11

12

**Юраксимонлар туркуми — *Cardiiformes*
Кўл юраксимонлар оиласи — *Limnocardiidae***

13. Берг ҳипаниси — *Hypanis vitrea* (Eichwald, 1838)

Қирғоқлардаги саёз жойларнинг шўрланган жойларида яшайди. Личинкалари сув қатламида оҳишта сузиб юради. Сув ўтлари билан озиқланади. Бир неча йил яшайди.

Орол денгизининг жанубий ва гарбий қисмларида тарқалган.

13

14

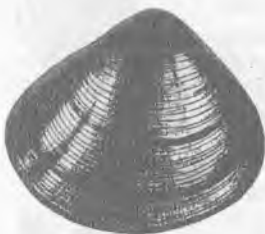
14. *Кичкинагина ҳипанис* — *Hypanis minima* (Ostroumoff, 1907)

Сувнинг тубида яшайди, юмшоқ тупроқларни яхши кўради.

Яшаш тарзи бўйича берг ҳипанисига айнан ўхшаш.

Орол денгизининг чуқур жойларида яшайди. Сони жуда кам қолган.

Саватчалар оиласи — *Corbiculidae*

15

15. *Юраксимон саватча* — *Corbicula cor* (Lamarck, 1818)

Текисликлардаги сув ҳавзаларида яшайди. Кам ўрганилган. Тухум қўйиб кўпаяди ва 5–6 йил умр кўради. Органик чириндилар билан озиқланади.

Самарқанд ва Бухоро вилоятлари ҳамда Оролбўйи қишлоқлари атрофида тарқалган.

16

16. *Дарё саватчаси* — *Corbicula fluminalis* (O.A.Mueller, 1774)

Пасттекисликлардаги чучук сувли сойларда, 1,5 метр чуқурликдаги жойларда яшайди. Тухум қўйиб кўпаяди, 5–6 йил умр кўради. Чириндилар билан озиқланади. Сони кескин камайиб кетган.

Зарафшон дарёси қайирларида тарқалган.

17

17. *Қирмизи саватча* — *Corbicula purpurea* Prime, 1864

Текисликлардаги ҳаракатчан сув ҳавзаларида яшайди. Кам ўрганилган, 5–6 йил яшайди. Органик чириндилар билан озиқланиб, сувни тозалайди. Кейинги ўн йиллар давомида сони кескин камайиб кетган.

Самарқанд вилояти, Амударё дельтаси ва Оролбўйи ҳудудларида тарқалган.

Бўғимоёқлилар типи — Arthropoda
 Хелицералилар кенжа типи — Chelicerata
 Ўргимчаксимонлар синфи — Arachnida
 Ўргимчаклар туркуми — Aranei
 Тўрқўювчилар оиласи — Theridiidae

18. Даль қорақуртми — *Lathrodectus dahli*
Levi, 1959

Майин тупроқли чўл (яримчўл)да ке-
 мирувчилар ва тошбақалар уясида яшай-
 ди. Йилига бир марта насл беради. Ур-
 ғочилари август ойида 4–5 та, баъзан
 9 донагача пилла қўяди (ҳар пиллада
 ўртача 1350 дона тухум бўлади). Ўргим-
 чаклар пилла ичида қишлайди, ап-
 рель–майда тарқалади. Жинсий вояга
 етган эркак қорақуртни июнь–август-
 гача, урғочиларини эса июль–октябрь,
 баъзан декабр гача учратиш мумкин.
 Майда бўғимоёқлилар билан озиқлана-
 ди.

Қашқадарё ва Жиззах вилоятларида
 тарқалган.

Жабра билан нафас олувчилар кенжа типи —
 Brachiata
 Қисқичбақасимонлар синфи — Crustacea
 Куракоёқлилар кенжа синфи — Copepoda
 Гарпаттикоидлар туркуми — Harpacticoida
 Диосакцидлар оиласи — Diosaccidae

19. Орол шизопераси — *Schizopera*
aralensis Borutzky, 1971

Қирғоқлардаги кам шўрланган сувлар
 тубида ва сув ўтларининг орасида яшай-
 ди. Кам ўрганилган. Органик чириндилар
 ва сув ўтлари билан озиқланади. Балиқ-
 лар учун озуқа манбаидир. Кескин кама-
 йиб бормоқда.

Орол денгизида учрайди.

Клеотидлар оиласи — Cletodidae

20

20. Кичрайган шизопера — *Schizopera reducta* Borutzky, 1971

Қирғоқ бўйи кам шўрланган сувларда яшайди. Кам ўрганилган. Личинкалари сув қатламида фаол сузиб юради. Органик чириндилар ва сув ўтлари билан озиқланади. Сони кескин камайиб бормоқда.

Орол денгизида тарқалган.

21

21. Биштейн энгидросомаси — *Enhydrosoma birsteini* Borytzky, 1971

Денгизнинг қирғоқбўйи ва чуқур жойларида яшайди. Яшаш тарзи кичрайган шизоперага айнан ўхшаш.

Орол денгизи сувларида учрайди.

Чиганоқлилар кенжа синфи — Ostracoda Подокопидлар туркуми — Amphipoda Цитеридлар оиласи — Cytheridae

22

22. Орол лимноситераси — *Limnocythere aralensis* Schotikov, 1973

Қирғоқлардаги шўрланган сувлар тубида яшайди. Кам ўрганилган. Органик чириндилар ва сув ўтлари билан озиқланади. Балиқларнинг озуқа манбаидир.

Орол денгизида тарқалган.

Олий қисқичбақасимонлар кенжа синфи — Malasostraca Ўнсузарлар туркуми — Amphipoda Гаммаридлар оиласи — Gammaridae

23

23. Орол ўнсузари — *Dikerogammarus aralensis* (Uljanin, 1875)

Қирғоқлардаги шўрланган сув тубида яшайди. Кам ўрганилган. Йилнинг ҳароратига қараб 2–5 мартагача авлод беради. Кейинги ўн йиллар давомида кескин камайиб кетди.

Орол денгизида тарқалган.

Ўноёқлилар туркуми — Decapoda
Дарё қисқичбақалари оиласи — Astasidae

24. Туркистон қисқичбақаси — *Pontastacus kessleri* (Schminkewitsch, 1884)

Пасттексидликлардаги, кичик дарё ва каналлар сувларида (сув остидаги камарлар ва турли пана жойларда) яшайди. Кузда урчийди. Урғочиси уруғланган увилдиригини июн-гача кўтариб юради. Сони кескин камайиб кетган.

Сирдарё, Сурхон дарёси сувларида учрайди.

24

Трахеялилар кенжа типи — Tracheata
Олтиоёқлилар бош синфи — Hexapoda
Ҳашаротлар синфи — Insecta
Қанотлилар кенжа синфи — Pterygota
Ниначилар туркуми — Odonatoptera
Гоморидлар оиласи — Gomphidae

25. Кириченко ниначиси — *Anormogomphus kiritshenkoi* Bartenev, 1913

Тексидликлардаги ва тоғлардаги тез оқувчи дарёларнинг воҳаларида яшайди. Учиши ва тухум қўйиши (сувга) июнь—июлда амалга ошади. Ривожланиши тахминан икки йил давом этади. Майда бўғимоёқлилар билан озиқланади. Сони ҳамма жойда камайиб кетган.

Сурхон дарёсининг қуйи оқими (Термиз шаҳри атрофи) да тарқалган.

25

Тўғриқанотлилар туркуми — Orthoptera
Асл темирчаклар оиласи — Tettigoniidae

26. Чўл темирчаги — *Sago pedo* (Pallas, 1771)

Ўзбекистонда турли-туман ўт ва бутазорларда яшайди. Тупроқда тухум қўйиб, йилига бир марта насл беради. Тухумлари қишлайди. Личинкалари ўсиш даврида саккиз марта пўст ташлайди. Эркаги ниҳоятда кам учрайди. Йиртқич, ҳар хил ҳашаротлар билан озиқланади.

26

Тенгқанотлилар туркуми — Homoptera
Кармин берувчи куртлар оиласи — Margodidae

27. *Ажриқхўр кармин берувчи курт* —
Porphyrophora cynodontis (Archangelsckaya,
1935)

27

Тоғ этаклари ва дарё воҳаларининг кум-тупроқли ва шўр қоплаган жойларидаги ажриқларнинг ер ости қисмларида яшайди. Йилига бир марта насл беради. Жуфтлашиши ва тухум қўйиши август—сентябрь ойларида содир бўлади. Биринчи ёшдаги личинкалари қишлайди. Кейинги ўн йиллар ичида кескин камайиб кетган. Кармин (қирмизи ранг буюк) олишда асосий манба ҳисобланади.

Самарқанд вилояти ва Фарғона водийсида тарқалган.

28. *Аччиқмияхўр кармин берувчи курт* —
Porphyrophora sophorae (Archangelskaja,
1935)

28

Яримчўл зонаси қумоқ тупроқли ва шўр ерларда аччиқмия ва қизилмия томирларида яшайди. Яшаш тарзи ажриқхўр куртга айнан ўхшаш.

Самарқанд вилояти ва Фарғона водийсида учрайди.

Яримқаттиққанотлилар туркуми — Hemiptera
Йиртқиичалар оиласи — Reduphiidae

29. *Федченко йиртқиичаси* — *Redivius fedtschenkianus* (Oshanin, 1871)

29

Чўлларнинг кум-тупроқли массивларидаги кемирувчилар уяларида яшайди. Ривожланиш даври икки йил. Жинсий вояга етган ҳашаротлар апрель—май ойларида фаол бўлади. Сони ҳамма жойда камайиб кетган.

Бухоро, Самарқанд, Жиззах ва Қашқадарё вилоятлари ҳамда Фарғона водийсида тарқалган.

30. Богданов йиртқиҷчаси — *Stenolemus bogdanovi* Oshanin, 1896

Одам яшамайдиған иморатларда учрайди. Кам ўрганилган. Йиртқиҷ, майда бўғим-оёқлилар билан озиқланади. Вояга етганлари қишлайди.

Тошкент, Самарқанд, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида тарқалган.

30

Чарм ўсимталилар оиласи — Coreidae

31. Леман қандаласи — *Cercinthus lehmanni* Kolenati, 1891

Чўлларнинг барқарорлашган қумли массивларида ўсувчи ўсимликларнинг илдизлари атрофида яшайди. Жинсий вояга етганлари май-июнь ойларида фаоллашади. Баъзан чироқ ёруғига учиб келади. Кам ўрганилган.

Хоразм, Жиззах ва Қорақалпоғистонда учрайди.

31

**Қаттиққанотлилар туркуми — Coleoptera
Тошқоллар оиласи — Carabidae**

32. Галатея — *Cicindela galatea* Theime, 1881

Тоғ этаги чўл ландшафтларида яшайди. Кам ўрганилган. Жинсий вояга етганлари июнда ҳаракатчан бўлади. Йилига бир марта насл беради. Йиртқиҷ, майда ҳашаротлар билан озиқланади.

Фарғона водийсида тарқалган.

33. Глазунов гулбадани — *Collisthenea glasunovi* (Semenov, 1900)

Тоғ этаклари текисликлари ва турли ўт ўсимликлари билан қопланган тоғ ёнбағирларида яшайди. Кам ўрганилган. Вояга етганлари апрель ойида ҳаракатчан бўлишади. Йиртқиҷ, майда ҳашаротлар ва уларнинг личинкалари билан озиқланади.

Нурота тоғи ва Самарқанд шаҳри атрофида учрайди.

32

33

34. Зарудний тошқоли — *Carabus zarudnyi*
(Semenov et Znojko, 1932)

Тоғларнинг дарахт ва буталари кам жойларида яшайди. Кам ўрганилган. Вояга етганлари тупроқда қишлайди, апрель—майда ҳаракатчан бўлади. Йилда бир марта насл беради. Кам ўрганилган. Йиртқич, майда ҳашаротлар ва уларнинг личинкалари билан озиқланади.

Писком ва Угам дарёлари (Бўстонлиқ тумани) воҳасида тарқалган.

35. Суғд тошқоли — *Carabus sognianus* Semenov, 1898

Тоғ водийсининг кенг япроқли, кўпинча заранг дарахтли ўрмонлари, дарё ва сойлар бўйларида яшайди. Кам ўрганилган. Йилида бир марта насл беради. Вояга етганлари апрель—май ойларида ҳаракатчан бўлади. Йиртқич, асосан, моллюскалар билан озиқланади.

Зарафшон ва Ҳисор тоғи этакларида тарқалган.

36. Антия — *Anthia mannerhaimi* Chaudoir, 1842

Кам ўрганилган. Йилида бир марта насл беради. Вояга етганлари апрель—май ойларида ҳаракатчан бўлади. Йиртқич, бўғимоёқлилар, майда калтакесаклар билан озиқланади.

Чўлларнинг қумли массивларида, Аму—Буҳоро канали атрофида тарқалган.

37. Туркистон скарату — *Skarites turkestanicus*
Heyden, 1884

Вояга етганлари апрель—майда оқшомлари ҳаракатчан бўлади. Йилда бир марта насл беради. Йиртқич, майда ҳашаротлар ва уларнинг личинкалари билан озиқланади. Кам ўрганилган. Чўлларнинг қум массивлари, тепаликлар ўртасидаги ботиқ ерларда яшайди. Йўқ бўлиб кетиш арафасида.

Фарғона водийсининг марказий қисмида учрайди.

Яссимўйловлилар оиласи — Scarabaeidea

38. Фарғона кескири — *Lethrus bispinus* Jkovlev, 1899

Тоғ олди текисликлари ва турли ўт ўсимликлар билан қопланган тоғ ёнбағирларида яшайди. Кам ўрганилган. Йилда бир марта насл беради. Вояга етганлари апрель—июнда ҳаракатчан бўлади. Кўкатлар билан озиқланади.

Фарғона водийсининг жанубида тарқалган.

38

Тиллақўнғизлар оиласи — Buprestidea

39. Тўқай тиллақўнғизи — *Eurythyrea oxiana* Semenov, 1895

Текислик дарёлари қирғоқларидаги тўқайзорлар ва сийрак ўрмонларда яшайди. Кам ўрганилган. Учиши ва тухум қўйиши июнь—июлда кузатилади. Эндемик тур. Амударё бўйида (Нукус шаҳри атрофида) тарқалган.

Кейинги ўн йилликлар давомида кескин қисқариб, баъзи жойларда бутунлай йўқ бўлиб кетган.

40. Сулаймон тиллақўнғизи — *Ancylocheira salomoni* Thomson, 1878

Текисликлардаги дарёлар, каналлар бўйидаги аҳоли яшайдиган жойлар яқинидаги теракзорларда яшайди. Учиши ва тухум қўйиши май—июнь ойларида. Личинкалари чириётган эски теракда ривожланади. Сони кескин камайиб, баъзи жойларда бутунлай йўқ бўлиб кетган.

Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида тарқалган.

39

40

Тангақайотлилар туркуми — Lepidoptera Олақанотлар оиласи — Zygaenidae

41. Фарғона олақаноти — *Zygaena ferganae* Sheljuzhko, 1941

Кам ўрганилган. Тур 1937—1938 йилларда

йиғилган кам сонли тўплам орқали маълум, ундан кейинги махсус қидирмаларда ҳам бирор марта учрамаган.

Фарғона водийсининг жанубидаги Бешариқ қишлоғи атрофида яшаган.

Елкақанотлилар оиласи — Papilionidae

42. *Алексанор* — *Papilio alexanor* Esper, 1793

Турли-туман ўтли тоғ даштларида яшайди. Учиши ва тухум қўйиши май—июнь ойларида кузатилади. Личинкалари кавракларида яшайди. Ғумбаклари тошлар остида 1 йилдан 9 йилгача қишлаши мумкин.

Яйловдан чорвачиликда ҳаддан ташқари фойдаланиш ва пичан тайёрлаш туфайли уларнинг сони қисқариб бормоқда.

Ғарбий Тяньшань ва Ғарбий Помир тоғлари этакларида тарқалган.

Оқишқанотлилар оиласи — Pieridae

43. *Глауконома* — *Pontia glauconome* Klug, 1829

Ўсимликлари жуда кам тоғ ёнбағирларида яшайди. Учиши ва тухум қўйиши март ойидан сентябрь ойигача давом этади. Личинкалари қалампиргулда (*Reseda bucharica*) яшайди. Асосан тухумлари, ғумбаклари ва баъзан личинкалари қишлайди.

Хўжалик фаолияти ва яйловдан чорвачиликда ҳаддан ташқари фойдаланиш сабабли бу капалакларнинг сони камайиб кетган.

Боботоғ этагидаги Кайта-Бисмил массивида тарқалган.

44. *Томирис* — *Euchloe tomiris* (Christoph, 1884)

Ўсимликлари жуда кам даштларда яшайди. Йилида бир марта насл беради.

Учиши ва тухум қўйиши март—апрель ойлариди, личинкалари март ойининг охириларида пайдо бўлиши кузатилади. Гумбаклари қишлайди.

Хўжалик фаолияти ва яйловдан чорвачиликда ҳаддан ташқари фойдаланиш ҳисобида ўсимликларни нобуд қилиниши капалаклар сонини камайиб кетишига сабаб бўлмоқда.

Боботоғ этакларида тарқалган.

45. Ёлкинли зегрис — *Zegris pyrothoe* (Eversmann, 1832)

Пасттекислик дарёларининг соҳиллари, жарликлар, чўлларнинг барқарорлашган қумли ва тупроқли массивларида яшайди. Бир йилда бир марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши апрель—май ойларида кузатилади. Гумбаги қишлайди.

Яйловдан чорвачиликда ҳаддан ташқари фойдаланиш сабабли, бу капалакларнинг сони ҳамма жойда ва йилдан-йилга камайиб кетмоқда.

Устюрт ясси тоғларининг этакларида тарқалган.

44

45

Мўлранг қанотлилар оиласи — *Nympholidae*

46. Акрея катакгулқаноти — *Melitaea acraeina* Staudinger, 1886

Ўзлаштирилган тўқайлар, зовурларнинг ёнбағирларида учрайди. Бир йилда бир марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши апрель—май, баъзан июль ойигача давом этади. Личинкалари қишлайди ва кейинги йилнинг апрелида қўшимча озикланиб вояга етади.

Тўқайларни йўқ қилиниши оқибатида, уларнинг сони кескин камайиб кетмоқда.

Турнинг ягона популяцияси Оқ олтин қишлоғи (Андижон вилояти) атрофида мавжуд.

46

47. *Гоффманн сатири* — *Karanasa hoffmanni* (Christoph, 1893)

47

Баланд тоғ (денгиз сатҳидан баландлиги 3000–3200 м) ўтлоқларида яшайди. Кам ўрганилган. Капалакларнинг учиши ва тухум қўйиши июль–август ойларида содир бўлади.

Яйловларни чорвачиликда ҳаддан ташқари фойдаланиш сабабли, уларни сони йилдан-йилга камайиб кетиши кузатилмоқда.

Туркистон тоғ тизмаларида учрайди.

Ферузақанотлилар оиласи — *Lycaenidae*

48. *Каллимах* — *Tomaress callimachus* (Eversmann, 1848)

48

Паст ва ўртача баландликдаги тоғларнинг ўтлоқли ёнбағирларида яшайди. Бир йилда бир марта насл беради. Илк учиши ва тухум қўйиши апрель–майда. Қурти май–июнь ойларида пайдо бўлади. Ғумбаги қишлайди.

Сони камайиб кетмоқда.

Қоржонтов ва Нурота тоғларида учрайди.

49. *Тенгсиз алвончи* — *Lucaena dispar* Haworth, 1803

49

Текисликлар ва ўрта баландликдаги тоғларнинг ўтларга бой ерларида яшайди. Бир йилда 1–2 марта авлод беради. Капалакларнинг учиши ва тухум қўйиши май–июнь, баъзан август–сентябрь ойларида кўрилади. Личинкалари отқулоқларда яшайди. Ғумбаги қишлайди.

Чўллар ўзлаштирилиши оқибатида бу капалакларнинг сони камайиб кетмоқда.

Жиззах ва Самарқанд вилоятларида тарқалган.

50. Эол — *Lycaena aeolus* White, 1961

Баланд тоғ ёнбағирларининг ўтлоқли ерларида яшайди. Кам ўрганилган.

Яйловлардан чорвачиликда ҳаддан ташқари кўп фойдаланиш уларни сонини камайтириб юборди.

Туркистон тоғларида учрайди.

50

51. Тўқай ферузақаноти — *Glaucopsyche charibdis* (Staudinger, 1886)

Текислик дарёларининг қирғоқларида яшайди. Кам ўрганилган. Бир йилда бир марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши апрель—май ойларида. Личинкалар қизилмия ўсимликларида яшайди.

Сони кейинги ўн йилликлар давомида кескин камайиб кетди.

Сурхондарё Кўкайди, Оққўрғон қишлоғлари ва Самарқанд шаҳрининг атрофларида тарқалган.

51

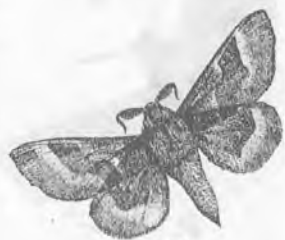
Пиллакашлар оиласи — Lasiocampidae

52. Тўранғи пиллакаши — *Streblate fainae* (Gerasimov, 1931)

Текислик дарёлари бўйларидаги тўранғи тўғайлари ва дарахтзорларида яшайди. Йилида 2 марта ва қисман 3 марта авлод беради. Учиши ва тухум қўйиши апрель ва август ойлари давомида амалга ошади.

Тўқайларни ўзлаштирилиши сабабли, уларнинг сони кескин камайиб кетган.

Сурхондарёнинг Денов ва Урганч шаҳрлари атрофида учрайди.

52

Арвоҳқапалак оиласи — Sphigidae

53. Тўранғи арвоҳқапалағи — *Laothoe philerema* (Djakonov, 1923)

Пасттекислик дарёлари бўйидаги тўранғили тўқай ва дарахтларида яшайди. Йилида 2 марта насл беради. Биринчи учи-

53

ши ва тухум қўйиши апрель—май ойларида (тунда). Ўзбекистонда кам учрайди.

Сурхондарё (Термиз шаҳри), Зарафшон ва Амударё соҳилларида тарқалган.

54. *Ҳисор арвоҳкапалаги* — *Acosmeryx naga* (Moore, 1857)

Тоғ водийларининг дарахт ва бутали чакалакзорларида яшайди. Йилда бир марта ва баъзан икки марта насл беради. Биринчи учиши апрель—майда (тунлари), иккинчиси август—сентябрда. Личинкалари ёввойи ва маданий тоқзорларда ривожланади.

Дарахт ва буталарнинг кесиб ташланиши оқибатида, уларнинг сони кескин камайиб кетган.

Омонқўтан, Тўпаланг дарё ва Сангардак қишлоғи атрофида учрайди.

55. *Қулжа арвоҳкапалаги* — *Sphingonaepiopsis kuldjaensis* (Graeser, 1892)

Тоғларнинг дарахт ва буталар билан қопланган ўтларга бой ерларида яшайди. Йилда бир марта ва баъзан икки марта авлод беради. Биринчи учиши ва тухум қўйиши апрель—июнь ойларида (оқшом ва тунлари), иккинчиси июль—сентябрда амалга ошади. Қўртлари чакамик (*Galium*) ўсимлигида ривожланади. Яшаш маконларида дарахтларнинг кесиб ташланиши, пичан тайёрлаш ва яйловдан чорвачиликда ҳаддан ташқари фойдаланиш сабабли капалакларнинг сони узлуксиз камайиб бормоқда.

Ғарбий Тяньшань ва Зарафшон тоғларида тарқалган.

56. *Шумтол арвоҳкапалаги* — *Dollinopsis gricea* (Hampson, 1892)

Ўрта баландаги тоғ ёнбағирлари кенг япроқли дарахтзор ва ўтлоқлар билан қопланган ерларда яшайди.

Йилига икки марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши майдан сентябргача.

Личинкалар Сўғд шумтолида ривожланади. Гумбак ва личинкалари қишлайди.

Жуда кам қолган. Чунки улар яшайдиган дарахт ва буталар қирқиб ташланмоқда.

Сангардак дарёсининг юқори қисмида учрайди.

57. Прозерпина — *Prozerpinus prozerpina* (Pallas, 1772)

Тоғларнинг турли-туман ўтли, дарахтли ва бутали қуруқ ерларида яшайди. Кам ўрганилган. Йилига бир марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши май—июнь ойларида оқшом пайтларида содир бўлади. Гумбаклари қишлайди.

Яшаш жойларида дарахт ва буталарнинг кесиб ташланиши уларни тубдан камайишига сабаб бўлган.

Тяншань ва Зарафшон тоғларида тарқалган.

57

Кокилдорлар оиласи — Notodontidae

58. Тўқай кокилдори — *Paraglyphisia oxiana* Djakonov, 1927

Текисликлардаги дарё бўйларидаги тўранғили тўқай ва дарахтзорларда яшайди. Кам ўрганилган. Йилига 2—3 марта насл қолдиради. Учиши ва тухум қўйиши (тунлари) апрелнинг охиридан августнинг бошларигача. Сони узлуксиз камайиб бормоқда.

Сурхондарё (Термиз шаҳри), Амударё (Тўртқўл шаҳри), Зарафшон (Самарқанд шаҳри) қирғоқларида тарқалган.

58

Туиламлар оиласи — Noctuidae

59. Тўранғи тасмақаноти — *Catocala optima* Staudinger, 1888

Текисликдаги дарёларнинг бўйларидаги тўранғили тўқай ва дарахтзорларида яшайди. Йилида бир марта насл беради.

59

Учиши ва тухум қўйиши июнь—июлда (тунлари). Личинкалари тўрангида ривожланади ва қишлайди. Келгуси йилнинг май ойида қўшимча озикланиб тўрангининг кўчган пўстлоқлари остида пилла ичида гумбакка айланади. Яшаш маконларини камайиши туфайли сони тубдан камайиб кетган.

Амударё (Тўрткул шаҳри) соҳилларида учрайди.

60. *Темур тасмақаноти* — *Catocala timur* A. Bang-Haas, 1907

60

Текислик дарёлари бўйларидаги тўқай ва дарахтзорларда яшайди. Йилда бир марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши июнь—июлда тунлари содир бўлади.

Ривожланиши тўранги тасмақанотига айнан ўхшаш. Сони узлуксиз камайиб кетмоқда.

Зарафшон дарёсининг қуйи оқимларида учрайди.

61. *Тўқай тасмақаноти* — *Catocala remissa* Staudinger, 1891

61

Текислик дарёлари бўйларидаги тўқай ва теракзорларда яшайди. Йилига бир марта насл беради. Июнь—июл (тунда) ойларида. Учади ва тухум қўяди. Личинкалари тераклар ва тўранги дарахтларида ривожланади ва қишлайди. Кейинги йили жинсий вояга етади.

Хўжалик мақсадларида чўлларнинг ўзлаштирилиши, уларнинг сонини кескин камайишига олиб келди.

Тошкент шаҳри атрофида учрайди.

Пардақанотлилар туркуми — Hymenoptera Сапигия арилар оиласи — Sapugidae

62. *Федченкия* — *Fedtshenkia indigotea* Radoszkowski, 1886

Чўл зонасининг қум-тупроқли ерла-

ри ва тоғ этаклари пасттексликларидаги ҳудудларда яшайди. Кам ўрганилган. Йилида бир марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши май—июль ойларида. Шўрадошлар гуллари билан озиқланади. Личинкалари бошқа ариларнинг инларида паразитлик қилади.

Ҳўжалик мақсадида чўлларнинг ўзлаштирилиши, уларнинг сони тубдан камайишига олиб келган.

Жануби-ғарбий Қизилқумда тарқалган.

62

Ерковлов арилар оиласи — Sphecidae

63. Шоҳона хлорион — *Chlorion regale* F. Smith, 1873

Текислик ва паст тоғларнинг қум-тупроқли ва шағалли ҳудудларида яшайди. Йилига бир марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши апрель—май ойларида. Турли ўсимликларнинг гуллари билан озиқланади. Урғочилари чигирткаларни овлайди, уларни жонсизлантириб ердаги инига жойлаштиради, сўнг улардан бирига тухум қўяди.

Чўлларни ўзлаштириш, яйловдан чорвачиликда ҳаддан ташқари фойдаланиш туфайли, уларнинг сони ниҳоятда камайиб кетди.

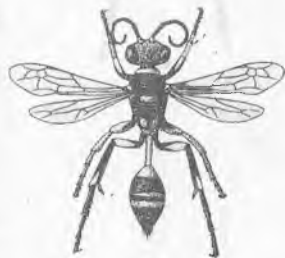
Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида тарқалган.

64. Шестакков сцелифрони — *Sceliphron shestakovi* Gussakovskiy, 1928

Тоғ этаклари дарёларининг воҳаларида яшайди. Йилига бир марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши июнь—август ойларида. Турли ўсимлик гуллари, асосан, соябонгулдошлар билан озиқланади. Урғочилари ўргимчакларни овлайди. Уларни жонсизлантириб лойдан ясаган инларига жойлаштиради ва улардан бирига тухумини қўяди.

63

64

Ҳамма жойда кам қолган.

Туркистон, Қоржонтов тоғларида учрайди.

65. *Габергауэр прионикси* — *Prionyx haberhaueri* Radoszkovski, 1872

65

Паст тоғларнинг шағалли ва тупроқли худудларида яшайди. Йилига бир марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши июнь—август ойларида. Турли ўсимликларнинг гуллари, асосан, мураккабгулдошлар билан озиқланади. Урғочилари чигирткасимонларни овлайди ва уларни жонсизлантириб ерда қовлаган инига жойлаштиради, сўнг улардан бирига тухумини қўяди.

Ерни шудгорлаш ва яйловдан чорвачиликда ҳаддан ташқари фойдаланиш бу ариларнинг сонини тубдан камайишига олиб келди.

Фарбий Помир ва Фарбий Тяньшань тоғларида тарқалган.

66. *Қора либосли прионикс* — *Prionyx macula* (Fabricius, 1804)

66

Текислик ва паст тоғларнинг қумли, тупроқли, шўрхок ва шағалли худудларида яшайди. Йилида бир марта насл беради. Учиш ва тухум қўйиши июнь—август ойларида. Турли ўсимликларнинг гуллари билан озиқланади. Урғочилари чигирткасимонларни овлайди. Уларни жонсизлантириб ерда қовлаган инига жойлаштиради, сўнг улардан бирига тухумини қўяди.

Сони ҳамма жойда кам. Якка нусхаларда учрайди.

Қизилқум чўли, Фарбий Помир-Олўй тоғларида тарқалган.

67. *Қора тароқли прионикс* — *Prionyx nigropectinatus* (Taschenberg, 1869)

Чўлларнинг қумли худудларида яшайди. Йилига бир марта насл беради. Учиши

ва тухум қўйиши июнь—август ойларида. Турли ўсимликларнинг гуллари билан озиқланади. Урғочилари чигирткасимонларни овлайди. Уларни жонсизлантириб ерда ковлаган инига жойлаштиради, сўнг улардан бирига тухумини қўяди.

Якка нусхаларда учрайди.

Қизилқум чўлида тарқалган.

68. *Ажойиб эремохарэс — Eremochares mirabilis (Gussakovskij, 1928)*

Чўлларнинг қумли ва шўрхоқ ҳудудларида яшайди. Йилига бир марта насл беради. Учиш ва тухум қўйиши июнь—августда. Урғочилари чигирткасимонларни овлайди. Уларни жонсизлантириб ерда ковлаган инига жойлаштиради, сўнг улардан бирига тухум қўяди.

Чўлларни хўжалик мақсадида ўзлаштирилиши уларнинг сонини тубдан камайтириб юборди.

Бухоро ва Хива шаҳарлари атрофида учрайди.

69. *Тоғсевар лестифорус — Lestiphorus oreophilus (Kuznetsov — Ugamski, 1927)*

Паст ва ўргача баландликдаги тоғларнинг дашт ва ўтлоқли қўриқ ҳудудларида яшайди. Йилига бир марта насл беради. Учиш ва тухум қўйиши июнь—август ойларида содир бўлади. Турли ўсимликлар гулларида озиқланади. Урғочилари цикадасимонларни овлайди. Уларни жонсизлантириб ерда ковлаган инига жойлаштиради, сўнг бирига тухумини қўяди.

Ҳамма жойда сони кескин камайиб кетган.

Ғарбий Тяньшань ва ғарбий Помир-Олой тоғларида учрайди.

70. *Қасний орми ларраси — Larra transcaspica F. Morawitz, 1894*

Чўлларнинг суволди биотопларидаги қум-тупроқли ва шўрхоқ ҳудудларида

67

68

69

70

яшайди. Йилига бир марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши июнь—август ойларида. Турли ўсимликларнинг гулларида озикланади. Урғочилари бузоқбошисимонларни овлайди, уларга найзасини санчиб жонсизлантиради, сўнг улар тухум қўяди. Бузоқбоши жонсизликдан ўзига келгач ўз инига кириб яшайверади, ари личинкаси эса унда ривожланишини давом эттиради.

Бу тур ариларнинг сони кейинги ўн йилликларда тубдан камайиб кетди.

Бухоро ва Хива шаҳарлари атрофида учрайди.

71. Павловский колияси — *Kohlia pavlovskii* (Gussanovskij, 1952)

Чўл ва паст тоғларнинг қумли ва тупроқли ҳудудларида яшайди. Кам ўрганилган. Йилига бир марта насл беради. Учиш ва тухум қўйиши июнь—август ойларида. Урғочилари цикасимонларни овлайди ва тупроққа ин қўяди. Якка нухаларда учрайди.

Қашқадарё вилоятида тарқалган.

72. Коль лафйрагогуси — *Laphyragogus kohli* (Bingham, 1896)

Чўллардаги қумли ҳудудларда яшайди. Кам ўрганилган. Йилига бир марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши июнь—август ойларида. Инларни юмшоқ қумли тупроққа қўяди. Урғочилари тангақанотлиларни овлайди ва инига йиғади. Ҳамма жойда кам қолган.

Сурхондарё, Қашқадарё ва Бухоро вилоятларида тарқалган.

72

Иккиқанотлилар туркуми — Diptera Фингпашшалар оиласи — Syrphidae

73. Кожевников фингпашшаси — *Chrysotoxum kozkernikovi* Smimov, 1924

Тоғ дараларининг кенг япроқли қайир ўрмонли ва ўтлоқли ёнбагирларида яшай-

ди. Йилига бир неча марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши майдан сентябргача. Соябонгулдошлар ва лабгулдошлар гулларида, личинкалари эса дарахтлар шарбати билан озиқланади.

Дарахт ва буталарни кесиб ташлаш, пичан тайёрлаш, яйловдан чорвачиликда ҳаддан ташқари фойдаланиш натижасида кейинги ўн йилликлар давомида уларнинг сони кескин камайиб кетди.

Тошкент ва Навоий вилоятларида учрайди.

74. Герингия — *Heringia senilis* Sack, 1938

Тоғларнинг кенг япроқли ўрмонларида яшайди. Йилига бир марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши апрель—май ойларида. Соябонгулдошлар ва мураккабгулдошларда озиқланади. Личинкалари ўсимлик ширалари билан озиқланиб қишлайди.

Ҳамма жойда сони қисқариб бормоқда.

Чотқол ва Нурота тоғ этакларида тарқалган.

75. Каврак ғингпашшаси — *Eumerus ferulae* Stackelberg, 1965

Чўлларнинг шувоқ ва эфемер ўсимликлари ўсадиган тоғолди текисликларида яшайди. Кам ўрганилган. Тухум қўйиши апрель—май ойларида кузатилади. Ўсимлик гуллари билан озиқланади.

Бир неча нусхалари қолган, холос.

Жануби-шарқий Қизилқумда учрайди.

76. Маллатукли ғингпашша — *Eumerus rufipilus* Peck, 1969

Тоғларнинг ёнбағирларида яшайди. Кам ўрганилган. Йилига бир марта насл беради. Учиши ва тухум қўйиши июнь ойида бўлади. Жуда кам қолган.

Нурота тоғида учрайди.

73

74

75

76

77. Бешчизиқли ғинғнашша — *Lathroptalmus quinguelineatus* Fabricius, 1781

Чўллардаги ер ости сувлари яқин бўлган пастликларнинг кўкат ва юлғунли тўқайларида яшайди. Йилига бир неча насл беради. Учиши ва тухум қўйиши май—октябрь ойларида содир бўлади. Личинкалари сув ҳавзаларида ривожланади ва органик қолдиқлар билан озиқланади.

Ўзбекистонда бир неча топилмалари орқали маълум.

Жануби-ғарбий Қизилқумда учрайди.

78. Маллатукли ғинғнашша — *Eumerus rutipilus* Peck. 1969

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Алимжанов Р. А., Бронштейн Ц. Г. „Беспозвоночные животные Зеравшанской долины. Ташкент. Самарканд, „Фан“, 1956.
2. Олимжонов Р. О. Энтомология. Тошкент, 1977.
3. Горностаев Г. Н. Насекомые СССР. Москва, 1970.
4. Дадаев Д. Фойдали ҳашаротлар. Тошкент
5. Жадин В. И. Моллюски пресных и солоноватых вод. Москва, 1952.
6. Зинкевич Л. А. Жизнь животных. Том I, II, III. Москва, 1968–1969, 1984–1985.
7. Кременецкий Н. Г. Оборудование по зоологии. Москва, 1952.
8. Кременецкий Н. Г. Учебно-полевая практика по зоологии беспозвоночных. Москва, 1959.
9. Мавлонов О. М. ва бошқалар. Умуртқасиз ҳайвонлар зоологиясидан укув-дала практикаси олиб бориш учун методик қўлланма. Тошкент, 1988.
10. Мавлонов О. М., Хуррамов Ш., Норбоев З. Умуртқасизлар зоологияси. „Ўзбекистон“, 2002.
11. Малевич И. И. Летняя учебно-полевая практика по зоологии беспозвоночных. Москва, 1952.
12. Мамаев Б. М. Школьный атлас-определитель насекомых. Москва, 1985.
13. Мариковский П. И. Тарантул и каракурт. Фрунзе, 1956.
14. Мариковский П. И. Юному энтомологу. Москва, 1978.
15. Моисеев В. А., Давлетшина А. Г. Ўзбекистон ҳашаротлар дунёси. „Ўқитувчи“, 1997.
16. Муродов С. А. Умумий энтомология курси. Тошкент, 1986.
17. Козлов М. А., Олигер И. М. Школьный атлас-определитель беспозвоночных. Москва, 1991.
18. Насекомые Узбекистана. Ташкент, 1993.
19. Плавильщиков Н. Н., Кузнецов Н. В. Собираение зоологических коллекций и техника изготовления зоологических экспонатов. Москва, 1952.
20. Плавильщиков Н. Н. Юному энтомологу. Москва, 1958.
21. Плавильщиков Н. Н. Определитель насекомых. Москва, 1960.
22. Тиловов Т. Сабзавот ва полиз экинлари зараркундалари. Тошкент, 1996.
23. Фасулати К. К. Полевое изучение наземных беспозвоночных. Москва, 1961.
24. Фабр Ж. А. Жизнь насекомых. Москва, 1963.
25. Фомичева Л. М., Рубцова З. И. Полевая практика по зоологии беспозвоночных с заданиями на межсессионный период. Москва, 1973.
26. Райков Б. Е., Римский - Корсаков М. Н. Зоологические экскурсии, 1956.

27. Шалапенко Е. С., Запольская Т. И. Руководство к летней учебной практике по зоологии беспозвоночных. Минск, 1988.
28. Яхонтов В. В. Дала ва боғларда ҳашаротлар тўплаш ва уларни текшириш. Тошкент, 1956.
29. Яхонтов В. В. Ўрта Осиё қишлоқ хўжалиги зараркунандалари. Тошкент, 1962.
30. Қобилов Т. Уй ҳайвонларини гельминтозлардан сақлаш. Тошкент, 1986.
31. Қулмаматов А. Умуртқасиз паразит ҳайвонлар. Тошкент, 1988.
32. Эргашев Э. Х., Шопулатов Ж. Ш. Паразитология. Тошкент, 1981.
33. Эргашев Н. Э. „Қорақуртнинг ҳаёти ва яшаш шароити“. Тошкент, 1973.
34. Эргашев Н. Э., Хафизов И. О нахождении белого каракурта в Узбекистане. ДАН УзССР, 1975.
35. Эргашев Н. Э. Заҳарли бугимоёқдилар. Тошкент, 1981.
36. Эргашев Н. Э. Экология ядовитых пауков Узбекистана. Ташкент, 1990.
37. Ўзбекистон Республикаси „Қизил китоби“, II том Тошкент, 2003.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Ўқув-дала амалиётининг мақсади ва вазифалари	4
1-бўлим. Умуртқасизлар зоологиясидан ўқув-дала амалиётини ўтказиш юзасидан умумий методик кўрсатмалар	6
I.1. Ўқув-дала амалиётини ташкил этиш	6
I.2. Ўқув-дала амалиёти даврида хавфсизлик техникаси қоидалари	7
I.3. Амалиёт ўтказишда зарур бўладиган ўқув жиҳозлари ва асбоб-ускуналар	9
I.4. Ўқув-дала амалиёти билан боғлиқ ёзувларни юритиш, расм чизиш ва суратга тушириш	12
I.5. Умуртқасиз ҳайвонларни йиғиш методикаси	13
I.6. Умуртқасиз ҳайвонларни жонсизлантириш	16
I.7. Йиғилган материални қайта ишлаш	17
I.8. Ҳайвонларни фиксация қилиш	18
I.9. Ҳашоратларни монтировка қилиш	19
I.10. Коллекциялар тузиш ва ёрлиқ (этикетка) ёзиш	23
I.11. Ҳисобот ёзиш	26
I.12. Ўқув-дала амалиёти якуни бўйича синов топшириш учун талабаларнинг билим ва малакасига қўйиладиган талаблар	26
I.13. Тирик ҳайвонлар устида кузатиш ишлари	27
2-бўлим. Ўқув-дала амалиёти даврида уюштирилаётган экскурсиялар	34
2.1. Очиқ ўтлоқ, адир ва яйловга экскурсия	34
2.2. Тупроқда яшайдиган умуртқасиз ҳайвонларни ўрганиш бўйича экскурсия	36
2.3. Сув ҳавзасига экскурсия	37
2.4. Сабзавот ва полиз экинлари даласига экскурсия	38
2.5. Донли экинлар (бугдой, арпа, сули ва бошқалар даласига экскурсия	39
2.6. Мевали боғга экскурсия	40
2.7. Ўрмон (арчазор)га экскурсия	41
3-бўлим. Паразит ҳайвонларни ўрганиш усуллари	42
3.1. Гельминтларнинг тухумини аниқлаш	42
3.2. Гельминтларнинг личинкасини Берман-Орлов усулида аниқлаш	43
3.3. Гельминтларнинг оралиқ хужайинини текшириш	44

3.4. Ҳайвонларни К. И. Скрябин усулида тўлиқ	46
гельминтологик ёриш	46
4-бўлим. Умуртқасиз ҳайвонларнинг асосий систематик гуруҳлари	48
4.1. Булутлар типи—Spongia	48
4.2. Ковакичдилар типи—Coelentrata	49
4.3. Ясси чувалчанглар типи—Plathelminthes	49
4.4. Юмалоқ чувалчанглар типи—Nemathelminthes	50
4.5. Ҳалқали чувалчанглар типи—Annelida	50
4.6. Моллюскалар типи—Mollusca	53
4.7. Бўғимоёқдилар типи —Arthropoda	56
4.8. Бўғимоёқдиларнинг синфлари ва туркумларини аниқлаш жадвали	56
4.9. Жабра билан нафас олувчилар кенжа типи—Brancheata	66
4.10. Хелицералилар кенжа типи—Chelicerata	68
4.11. Ўргимчаксимонлар синфи—Arachnida	69
4.12. Трахея билан нафас олувчилар кенжа типи—Tracheata	81
4.12.1 Кўпоёқдилар синфи—Myriopoda	81
4.12.2. Ҳашаротлар синфи.—Insecta	84
А. Тубан, яъни дастлабки қанотсизлар кенжа синфи— Apterygota	85
Б. Олий, яъни қанотсизлар кенжа синфи—Pterygota	87
Б.1. Чала ўзгариш билан ривожланадиган ҳашаротлар	87
Б.1.1. Кунликлар туркуми—Ephemeroptera	87
Б.1.2. Ниначилар туркуми—Odonata	88
Б.1.3. Сувараклар туркуми—Blattoptera	97
Б.1.4. Бешиктервагарлар туркуми—Mantoptera	99
Б.1.5. Термитлар туркуми—Isoptera	101
Б.1.6. Тўғриқанотлилар туркуми—Orthoptera	102
Б.1.7. Териқанотлилар, яъни қулоқ ковлагичлар туркуми—Dermaptera	109
Б.1.8. Тенг қанотлилар туркуми—Homoptera	111
Б.1.9. Қандалалар ёки ярим қаттиққанотлилар туркуми— Hemiptera	114
В. Тўлиқ ўзгариш билан ривожланадиган ҳашаротлар	119
В.1. Қаттиққанотлилар, яъни кўнғизлар туркуми—Coleoptera	119
В.2. Тўрқанотлилар туркуми—Neuroptera	136
В.3. Тангақанотлилар, яъни капалаклар туркуми— Lepidoptera	137
В.4. Пардақанотлилар туркуми—Hymenoptera	154
В.5. Қўшқанотлилар туркуми—Diptera	162
Ўзбекистон Республикаси „Қизил китоб“ ига киритилган, йўқ бўлиб кетган ва йўқ бўлиб кетиш хавфи остидаги умуртқасиз ҳайвонлар рўйхати	170
Фойдаланилган адабиётлар	195

АБДУРАҲМОН ҚУЛМАМАТОВ
УМУРТҚАСИЗЛАР ЗООЛОГИЯСИДАН
ЎҚУВ-ДАЛА АМАЛИЁТИ

Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма

Тошкент „Ўқитувчи“ 2003

Таҳририят мудир *Б.Ақбаров*
Махсус муҳаррир *Н.Иноятова*
Муҳаррир *М.Одилова*
Бадий муҳаррир *Ф.Некқадамбоев*
Техник муҳаррир *Т.Грешникова*
Компьютерда саҳифаловчи *Қ.Кузаева*
Мусахҳиҳ *Д.Умарова*

ИБ № 8274

Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 23.12.03. Бичими 60×90 $\frac{1}{16}$.
Кегли 10,5 шпонли. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.
Босма т. 12,5+2,0 рангли вклейка. Нашр. т. 12,0+2,0 рангли вклейка.
2000 нусхада босилди. Буюртма № 408

„Ўқитувчи“ нашриёти, Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 10-116-03

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. // Тошкент, 128. У.Юсунов кўчаси., 86. 2003.

28.691
К90

Кулмаматов А.

Умуртқасизлар зоологиясидан ўқув-дала амалиёти.

Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма.

Т. „Ўқитувчи“, 2003. — 200 б.

Сарлавҳада: ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги.

ВВК 28.691 я7

«O'QITUVCHI»